

પ્રાદ્-કથન

લક્ષ્મી કવિત્રી બિલ્વમંગલ રચિત 'શ્રીકૃષ્ણ કર્ણામૃતમ્'નો અંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ વાર પ્રકટ થાય છે, તે ઘણી આનંદની વાત છે.

બંગાલના શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ત્યારે બંગાલથી દક્ષિણ પ્રદેશમાં ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે પધાર્યા ત્યારે આ અંથનો ઉતારો પોતાના સેવકો પાસે કરાવી તેને બંગાલમાં લાવ્યા. ત્યારપછી તે અંથને કંઠસ્થ કરી આજીવન નિરુપપાદ તરીકે તેનું જ્ઞાન કરતા. આ એક જ હકીકત વાચકને અંથની ઉચ્ચ કક્ષાનો ખ્યાલ આપશે.

શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃત અંથના બેએક શ્લોકોનો પાક હું હૈલા બેએક વર્ષથી નિત્ય કરતો હતો. પણ મને આ શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃતના છે તેની ખબર ન હતી. શ્લોકોના પાકમાં ગીત-આનંદ જરૂર આવતો, પણ તેના અર્થ કે રહસ્યની કંઈ સમજ પડતી નહતી. પ્રભુને તે શ્લોકોનાં દર્શન કરાવવા હશે તેથી પરમ પૂજ્ય સ્વામી શ્રીઅખંડાનંદજી જેઓ શ્રીમદ્-ભાગવતની શ્રીકૃષ્ણવીલાસના ઉત્તમ રહસ્યના આધુનિક ગણકાર તથા પ્રખર પ્રવચન કરનાર એક ધ્વજાનિષ્ઠ મહાત્મા છે તેમના તરફથી મયા એપ્રિલ માસમાં વૃંદાવન આવવા પ્રેરણા થઈ. તેઓઆ હરીપાખાખાના આશ્રમમાં બિરાજે છે અને સવાર સાંજ નિરાસુ ભક્તોના સંસયોનું હૈન વાર્તાલાપ તથા પ્રવચનદ્વારા કરે છે. હું શ્રીધામ વૃંદાવન ગયો અને જેટલા દિવસ ત્યાં રહ્યો તેટલા દિવસ મેં તેમના સાન્નિધ્યનો આનંદ અનુભવેલો.

તેમણે મને શ્રીમદ્ભાગવદ્ તથા શ્રીકૃષ્ણ કર્ણામૃતના શ્લોકોના રસમાધુર્યનો આનંદ આપ્યો હતો જે અનિર્વચનીય છે. તેમની વાણીનો ધ્વનિ કાનમાં ગુંગરવ કર્યા જ કરતો. પણ મારી શ્રીવૃંદાવનની યાત્રા માત્ર ટૂંક દિવસોની જ હતી. તેથી હવે આ લક્ષ્મીકવિની લલિત માધુરી ફરી સાંભળવા ક્યારે સુઅવસર પ્રાપ્ત થશે તેની ચિંતા રહેતી. પૂજ્ય સ્વામીશ્રી તો હરદ્વાર પધારવાના હતા અને ગુંગર્થમાં આવ્યા પછી તે લાલ કેમ મળશે તે સમજાતું નહોતું. પણ પ્રભુ દયાળુ છે, આપણી સહૃદય પ્રાર્થના જરૂર સાંભળે છે. હું બધાં ઉતર્યો હતો તે ચાર સપ્તદય આશ્રમના સંચાલક શ્રીમાન્ સમદાસ શાસ્ત્રીજી છે. તેમની સાથે આ વાત થતાં તેમણે તેમના તરફથી કેટલાક વર્ષ પહેલાં તે અંથ પ્રકાશ થયેલો તેની નકલ મને મોકલી

આપવા કંઈ. હું તે પછી મુંઝાઈ આવ્યો. મંથની ઠોપી તાત્કાલિક મધી ન હતી તેથી તે મંથ ક્યારે મક્કશે તેની તાલાવેલી લાગી. પ્રભુએ ફરીથી કૃપા કરી અને એક દિવસ પૂ. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેઓ ધણા ભાવિક વૈષ્ણવ છે તેમની સાથે સદજ વાત ચર્તા તે મંથ મને તેમણે આપ્યો પછી તો પુસ્તક વાંચવા મારી અધીશર્ષ વધી પડી. ન્યારે ન્યારે અવકાશ મને ત્યારે તે મંથ વાંચી આનંદ અનુભવતો.

આ મંથ વાંચ્યા પછી સદજ વિચાર આવ્યો કે જો હું આવો ઉત્તમ મંથ મારી ભાષામાં ઉતારું તો મારા સ્વાધ્યાય માટે મદદરૂપ થઈ પડે. પ્રભુએ તેમજ વિચાર્યું હશે, કાગળ કે આ કામ ન કરી શકું તેટલી ઝડપથી આગળ વધવા મંડ્યું અને જો માસ કરનાં જોગ સમયમાં શ્લોક સાથે લગુ દીકાવાળું પુસ્તક લખાઈ ગયું. આ કાર્ય મારી શક્તિ જોતાં પ્રભુ ઇચ્છા સિવાય પાર પડી શકે તેમ નહતું.

મંથનું ગુજરાતી વાચન મેં ફરીથી શરૂ કર્યું અને તેના વાચનમાં ઘણા આનંદ આવવા લાગ્યો, જાણે કોઈ અપ્રાપ્તવસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદ-મમે થાય, તેમ શ્રીકૃષ્ણકૃષ્ણમિતના શ્લોકોનું રટન કરવાથી મને મનમાં થવા લાગ્યું. તેમાં ગિલ્લમંથનની પ્રભુ માટેની એકનિષ્ઠા તથા પોતાના છુટ કિશોરસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માટેનો અનન્યભાવ ઘણો જ અદ્ભુત છે. અત્યાર સુધી શ્રીકૃષ્ણકૃષ્ણમિત મંથને ગુજરાતીમાં પુસ્તકરૂપે પ્રકાશ કરવાનો કોઈ વિચાર મને આવ્યો નહોતો. પણ પ્રભુને ભક્ત ગિલ્લમંથનની વાણીનો પ્રચાર વધુ કરવો હશે તેથી મને સદજ વિચાર આવ્યો કે આ મંથના શરૂઆતના જો એક શ્લોક દીકા સાથે મારા મુ. શ્રી. ગુનીનાથ લા. ગાંધીને મોકલું. તેઓ અતિદૃઢ, ભક્ત હૃદયના હોવાથી આવો વિચાર આવેયો. તેમણે તે શ્લોક વાંચી મારી હૃત્તર્જિમિત દીકા વાળી મારી આખી નોટ વાચન માટે મંગાવી. પછી તેમણે તે પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતાં શ્રીકૃષ્ણકૃષ્ણમિતનું મારું લખાણ ઊપાવવા દેવા માટે લખ્યું. મેં ન ધાન્ડી વસ્તુ બની મંઈ. હું કંઈ લેખક, ભક્ત કે શાસ્ત્ર નથી. કે જેથી મારા લખાણ માટે કોઈને હિંતેજારી હોય પણ આ કાર્ય પ્રભુભક્તિના માર્ગ પર લેઈ જવું હોવાથી તે પુસ્તક રૂપમાં ન પ્રકાશ પામે તેમ હું કહી શક્યો નહિ, તેથી મેં તેમને પુસ્તક ઊપાવવા સંમતિ આપી.

આ પુસ્તકનો આધાર મેં ‘ભક્ત ભારત’ના તંત્રીએ પ્રકાશ કરેલા ‘શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણમિત’માંથી લીધેલો છે. તેથી ઉપર કહી ગયો છું તેમ પ., લ. શ્રીમાન રામદાસ ચાલીશ જેઓ શ્રી વૃંદાવનમાં ચાર સંપ્રદાય આશ્રમના

સંચાલક છે તેઓ એ પ્રતિના સંપાદક હોવાથી શુભરાતી ભાષામાં પુસ્તકે
છપાવવા તેમની સંમતિ માંગી જે તેમણે ધણા આનંદ સાથે આપી તે માટે
હું તેમનો ધણો આભાર માનું છું.

મૂળ દિંદી ગ્રંથનું પ્રકાશન ધણું ઉચ્ચકોટીનું ને વિસ્તૃત છે. તેમાં જે દીક્ષા
લખેલી છે તેના લખનારનું નામ સ્વામીશ્રી 'પ્રેમાનંદજી' છે. મને તેમના દર્શનનું
સૌભાગ્ય મધ્યું નથી, પણ જે ભાગ્યશાળી જીવોને તેમનાં દર્શન અને સત્સંગનો
લાભ મળ્યો છે તેજ તેમના માટે કંઈક કહી શકે. તેઓશ્રી ઉરીયા બ્રાહ્મણના
આશ્રમમાં શ્રીઉરીયાબાબા, શ્રી હરિયાબા વગેરે મહાનુભાવોના સત્સંગમાં
રહેતા. પછી ત્યાં શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુના સંપ્રદાયના ભક્તોનો સમાગમ થતાં
તે સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો. તેઓશ્રી શ્રીચૈતન્ય ચરિતામૃત,
શ્રીચૈતન્ય ભાગવત, શ્રીટંદાવન શતક વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી શ્રીકૃષ્ણ
લીલા રસમાં તરખોળ બની ગયા. વધુમાં તેમણે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની
બાળ લીલાથી માંડી સંન્યસ્ત સુધીના ધણાખરા પ્રસંગોની લીલા લખીને
ભજવવા માટે મંડળીઓ તૈયાર કરી અને શ્રી ઉરીયાબાબાના આશ્રમમાં તે
લીલાઓનું હજારો લોકોને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું. તેવી જ રીતે પૂર્ણ પ્રેમ
સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની લીલાઓનું પણ પ્રણયન કરી મહારાસ પર્વતની
બંધી લીલાઓ વગવાસી બાળકોદ્વારા મજરસના પિપાસુ અનેક સંતો અને
ભક્તોને દર્શન અને આસ્વાદનું સુખ આપવામાં નિમિત્ત બની એમણે
અનેક લોકો પર કૃપા કરેલી છે. તેઓશ્રી કૃષ્ણલીલાસ્તાનંદના સમુદ્રમાં
લીન થયેલા એક પ્રેમ વિરહી વિરલ ભક્ત છે. તેમનો પણ હું ધણો
આભાર માનું છું. તેમની વાણીમાં પ્રગટ પ્રભુપ્રેમનાં દર્શન થયા વિના
રહેતાં નથી.

હવે 'શ્રીકૃષ્ણ કૃણામૃત' ગ્રંથ વિશે કંઈક લખીશ. મનુષ્યજન્મની
સફળતા સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય શું હોઈ શકે? બહેકે કહો કે જીવમાત્ર
સુખની ચાહ કરે છે. તે હજી છે કે. તેને સર્વદા સુખ મલે, સર્વત્ર સુખ
મલે, પરિશ્રમ વિના સુખ મલે. તે સુખ મેળવવા કાષ્ઠની તાબેદારી દરવી ન
પડે, એટલે સુખપ્રાપ્તિ સ્વતંત્ર હોય. અને આટલું હોવા છતાં તે સુખનો
અનુભવ ન હોય તો કંઈ લાભ નહિ. માટે તે સુખનું જ્ઞાન પણ હોવું
જોઈએ. આટલા ઉચ્ચ પ્રકારની સુખની મહત્વાકાંક્ષા માનવ માત્રને જીવનમાં
હોવા છતાં વિચિત્ર વાત તો એ છે કે કેટલાક સુખ મેળવવા દેશ પરદેશ
ભટકે છે, કેટલાક કિયારીય રહી સુખી થવા હજી છે, કેટલાક લોક-હિતના
કાર્ય માટે શ્રમ લેઈ કર્મ કરવામાં માને છે. તો કેઈ બીજાની આગળ હાથ

જોડી દીન થઈ સુખની જીખ મળે છે. જોડણી હવ છે, તેટલી મતિ છે અને તેટલા સુખી થવાના મન પણ છે. આત્મું શું દારણું? દારણું સુખના સ.ચા સ્વરૂપની સમજ બહુ થોડા મનુષ્યોને હોય છે અને તેથી તેઓ અપૂર્ણ અમસાધ્ય, પરાધીન સુખની જાંતિમાં રહે છે. તેથી તેમને આત્મું સુખ, પૂર્ણ સુખ કે આનંદ પ્રાપ્ત થતાં નથી પણ હવન અર્થાત દીન દીન થઈ રહે છે. તેમનો પ્રયત્ન-અર્થાદિન દેશ, અર્થાદિન દાગ વગેરેને લીધે અર્થાદિત નાશવંત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો બની રહે છે. તેમાંથી અમર્થાદિત અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. દારણું કે સીમિત ચિત્તમાં સીમિત અદ્યથી અનંત અસંમિત સુખની સંભાવના થઈ શકતી નથી તે માટે પોતાના ઈષ્ટ સુખના સ્વરૂપને મંહોસ્તાથી યથાર્થ રીતે સમજવું જોઈએ અને તેનું જ્ઞાન થયા પછી જ તે સુખનો અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

તેવા આનંદ સ્વરૂપને વેદોમાં જ્ઞાનીજનો બ્રહ્મ કહે છે, યોગીઓ પરમાત્મા કહે છે અને બક્તો અને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. તે આનંદ કંઈ પ્રભુ રસો વૈ સ. છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરેલા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ જ વેદોની, શાસ્ત્રોની, ને ભક્તોની પ્રતિપાદ વસ્તુ છે. જ્ઞાનીઓ તેમને સ્વયં પ્રકાશ અને સુખરૂપથી હૃદયમાં અનુભવ કરે છે, યોગીઓ તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરી કૃતાર્થતા માને છે ને બક્તો તેમને શાંત, દારણ્ય, સખ્ય વાતસલ્ય અને મધુર ભાવે બળે છે.

વૃંદાવનમાં મધુરભાવ મુખ્ય છે. ત્યાં કિશોર વયના બગવાન બિરાજે છે. ત્યાં કિશોર વયાકૃતિ શ્રી રાધાકૃષ્ણની નિત્ય લીલા થાય છે. અનાદિ કાળથી થાય છે. અને લીલા અનંત છે. તે લીલામાં ચોક્કસ મુખ્ય ગોપીઓ છે તેમાં મુખ્ય શ્રીરાધા, શ્રીચંદ્રાવલી, શ્રીલક્ષ્મી શ્રીવિદ્યાબા વગેરે અષ્ટ સખીઓ છે. શ્રીરાધિકાજી સૌથી મુખ્ય છે. પ્રભુને તે સ્વમોહિની પોતાના સ્વરૂપને પણ જુઠાવી દે છે. ચૌદ જુવનને મોહ કરનાર મોહન શ્રી રાધિકાજીનું વદનચંદ્ર જોતાં પોતાનું સ્વરૂપ જુલી જાય છે. ત્યાં બ્રહ્મા શંકર વગેરેનો પણ પ્રવેશ નથી. ત્યાં બોક્તા થઈ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. ગોપીભાવે જ ત્યાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. પ્રભુ એક જ બોક્તા છે. તે લીલામાં પ્રવેશ માટે બ્રહ્મા રુદ્ર હંદને પણ ગોપી થવું પડે છે; રાસલીલાનાં દર્શન માટે શ્રી શંકર ભગવાનને પણ ગોપી થવું પડ્યું હતું. તેવા રાસ વિહારી કિશોર વયના શ્રીકૃષ્ણનું ભક્ત બિંદુમંગળ દર્શન કરે છે.

તો આવો આવો, તમારા મનને પણ શ્રીધામ વૃંદાવનમાં લેઈ જાઓ, ત્યાં યુગલ સરદાર બિરાજે છે, ત્યાં શ્રીરાધાકૃષ્ણ અચિંત્ય, લલિત લલિત

રસમયી, લાસ્યમયી, મધુમયી લીલાઓ કરે છે. તેવી લીલાઓનું વર્ણન વાંચનાં સંસારને મૂઢી બને તમારા મનને તે લીલાઓના રસમધુમાં ડૂબવા દો, અને જુઓ કે શું આનંદ આવે છે! શ્રદ્ધારિક્ષા સાંભળી જતાં, કે સંત સમાગમ કરતાં સંસારને યાદ કર્યા જ કર્યો તો કંઈ લાભ થવાનો નથી માટે થોડીવાર માટે તમારા ચંચળ મનને તે નટખટને સોંપી દો; તે મનનો મગરી છે તે આપણા મનને વશ કરી આનંદ પ્રદાન કરશે.

શ્રીવૃંદાવનધામ દિવ્ય છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ત્યાં ગોસ્વેદની બધી સામગ્રી લાવી પધાર્યા છે. શ્રીધામ વૃંદાવનની હવા પ્રેમની ને આનંદની છે. કારણ તે બૂમિને શ્રીભગવનના ચરણના સ્પર્શના સંસ્કાર છે. ત્યાં ઉદ્ભવજી ઝાડની લતા થવા માગે છે બ્રહ્મા શંકર આદિ પણ નિત્યક્ષીજ્ઞાનાં દર્શન માટે લાક્ષ્યુ છે. આવી વ્રજભૂમિનાં દર્શન છોડી બીજે ક્યાં દર્શન કરવા જશું? ત્યાં શ્રી યુગલ સરકાર ગોપીઓ સાથે અનેક લીલાઓ કરી પરમાનંદનું સુખ આપી રહ્યા છે. દુષ્ટોના ઉદ્ધાર માટે તો તેમની કાલ્પકૃતિ કાર્ય કરે છે, નમના પ્રગટ થવાનું તે મુખ્ય પ્રયોજન નથી. પ્રભુ તો વક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા પ્રેમવશ થઈ સર્વ ઐર્થ્ય છોડી ત્યાં સામાન્ય વ્રજવાસ બની નંદયશોદા, ગોવગોપી વગેરેને આનંદચનીય સુખ આપી રહ્યા છે તે પ્રભુ કૃપા કરી પ્રગટ ન થતે તો નહિસોદાનો વાત્સલ્ય ભાવ કેમ પૂરો થતે? શ્રીદામા, સુદામા, અર્જુન, સુગામા, મધુમંગલ વગેરેને સખ્ય ભાવનું સુખ કેમ મળત? શ્રીગોપિકાઓનો મધુરભાવ પૂર્ણ કોણ કરત? પ્રભુ અતિ સુંદર મનમોહન થઈ વૃંદાવનમાં શ્રીરાધિકાજી વગેરે ગોપીઓ સાથે નિકુંજલીલા કરી રહ્યા છે. તેઓ એક જ કાળમાં અનંત કાળની લીલાઓ કરે છે. એક સ્થળમાં અનંત સ્થળની લીલાઓ કરે છે, ત્યાં કાળ દેશનો બાધ નથી. કાળ જે સ્વભાવે દૂર છે, જેણે પોતાના અપ્પરમાં રાવણ હિરણ્ય-કશિપુ શિશુપાલ જરાસંધ વગેરેને પણ લઈ લીધા છે તે પ્રભુના પ્રાગટ્યધી પોતાને ધન્ય માની રહ્યો છે. કારણ-કાળાતીત ભગવાન તેનો સ્વીકાર કરી, પ્રકટ થયા છે, અને તેથી એ દૂસા છોડી સ્વભાવે મંગળ બન્યો છે. પ્રભુનો પ્રસન્નતા માટે શ્રીવૃંદાવનમાં વસંતઋતુ કરો, લતા ઝાડ વનસ્પતી વગેરેને એ પ્રવૃક્ષિત કરી રહ્યો છે. ત્યાં મંગળે મંગળ વર્તી રહ્યું છે. શ્રીવૃંદાવનની હવા પ્રેમની અને આનંદની બની છે મનુષ્યોનાં હૃદય પ્રભુનાં દર્શનથી શુદ્ધ સત્ત્વિક બન્યાં છે. બધાં તીર્થો ત્યાં આવી વસ્યાં છે. મુનિઓ ધ્યાન છોડી શ્રીવૃંદાવનવિહારના સ્વરૂપાનંદમાં મસ્ત છે હવે ધ્યાન યોગ જાન વગેરેની જરૂર નથી. કારણકે સ્વલ્પ વેદોમાં ન મળ્યા, બ્રાહ્મણના યજ્ઞોમાં ન દેખાયા, ને

પ્રજામાં જોશોડા ગેણાના બીખળે બંધાયેલા નેવા મમે છે, ગાયના પુચ્છે વળગેલા દેખાય છે અને ગોપીઓના અંગેય નીચે છૂપાયેલા છે. તેવું અદ્ભુત વૃંદાવન છે.

આપણા ભક્ત કવિને પોતાના દક્ષિણ દેશમાં એક વખત-પ્રભુ આજ્ઞા થઈ કે 'તું વૃંદાવન જા, ત્યાં તને મારાં દર્શન થશે'. તેથી દાદનીર્ધથી ભક્ત બિશ્વમંગલ પગપાળા પ્રભુભગ્ન કરના કરના શ્રીવૃંદાવન જવા નીકળ્યા.

પ્રભુના આદેશ પ્રમાણે શ્રીરામ વૃંદાવન યાજ્ઞમુનાજી વગેરેનાં દર્શન થયાં ત્યારે તેમને થયું કે હવે પ્રભુએ દહેસો વખત તથા સ્થળ તેમના દર્શન માટે નજીક આવી ગયાં છે. તે વિચારથી તેમના મનની તથા દેહની રિપતિ બદલાઈ ગઈ. પોતાના મનનો મનોરથ પૂર્ણ કરવાનો સમય નિકટ આવતાં ભાવોન્મત દશામાં દિવ્ય લીલાના સાગતકારના ઉત્તાર તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા, શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે પ્રાણોની વ્યાકુળતા વધી પડી, ત્યારે દેહાનુ-સંધાન ન રહેતાં લોકલગ્નનો પરિત્યાગ કરી, પ્રભુનું ગાન કરવા લાગ્યા. તેમનો દેહ વિશુદ્ધ સત્વનો થયો. તેવા સ્થાન સ્વરૂપ ચિન્મય દેહથી પ્રેમ વિદ્યુત્ત વાગ્મી કાવ્યરૂપે ચક્રી. તેથી તેમના કાવ્યમાં કંઈ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કે સ્તયવિરુદ્ધ વાન લખાઈ નથી. તે ભક્તના ઉદ્ગારો વિરહી નયનનાં અશ્રુઓ છે. તેમણે લખી લખીને ગાયું કે ગાઈ ગાઈને લખ્યું તેનો નિર્ણય વાચક કરે તે જ ધોગ્ય છે.

કાવ્યની શરૂઆતમાં ગુરુસ્મરણ છે. દીક્ષાગુરુ મોમજિરિ તથા શિક્ષાગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. પછીના બેવળ સ્તોત્રોમાં વૃંદાવનના પ્રતિપાદ વિપયનું નિરૂપણ છે. તેઓ શ્રી વૃંદાવનના કિશોરાકૃતિ પ્રભુના દાસ છે. તેમને તેઓ બાલ, શિશુ, જ્યોતિ, વિશુ વગેરે શબ્દો કહી સંબોધે છે. પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન સાધકને પોતાના હૃષ્ટના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે છે. તે વિના તેમનું ચિંતન થઈ શકતું નથી. પ્રથમ તેમની તારીફ સાંભળી પછી તેમના દર્શન માટે મન થાય છે. જીવાત્મા અનંત જન્મોથી પ્રભુને જુદી ગયો છે અને ઘોર નિદ્રામાં પડ્યો છે. નિદ્રામાં પડેલા માણસને શાબ્દથી જગાડવામાં આવે છે. જીવાત્મા જહુ પ્રભુ નામ શબ્દ લેઈ પ્રભુના સ્વરૂપને પામે છે. કારણ નામ અને નામી જુદા નથી. પ્રભુએ પોતાની બધી શક્તિ નામમાં મૂકેલી છે. બિશ્વમંગલ પદ્ય પ્રભુના સ્વરૂપનાં દર્શન કરતાં ધરાતા નથી તેથી પ્રભુની કમનીષ કિશોરમતિનું વર્ણન કરે છે. તે પ્રભુના નયનની કપાદષ્ટિ ગાંઝે છે, તેમની બંસીનો નાદ

સાંભળવા અભિલાષા રાખે છે, તેમની વાણીની કષ્ટિકા માંગે છે, તેમનાં નૃપુરનો અવાજ સાંભળવા ઉત્સુક છે, ને પ્રભુના ચરણથી શ્રીવૃંદાવનની ગલીઓ અંકિત થઈ છે તેનાં દર્શન કરે છે.

પ્રભુ જ્ઞાની માટે નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ છે. રસિક જનો માટે તે જ પ્રભુ સાકાર સગુણ સ્વરૂપ છે. તેમનો દેહ ચિન્મય છે. ત્યાં દેહ દેહી જેવો ભાવ નથી. તેમનું વપુ અમૃતમય છે. તે વપુનાં દર્શન કરી દેવો, મનુષ્યો મુનિઓ સિદ્ધો જન્મમરણથી પર થઈ અમૃતમય બને છે. પ્રભુનો દેહ કર્મ કે પ્રકૃતિનો બનેલો હોતો નથી. જે તેમના દેહને માયિક માને છે તેમનું જ્ઞાન ખરાખર નથી. ભક્તો માટે પ્રભુનું પ્રકટ સ્વરૂપ તેમની ઇચ્છા હોય તેટલા કાળ માટે દર્શન દે છે, પછી તે સ્વરૂપ અપ્રકટ થતાં તેમનાં દર્શન આ ભૂમંડળ પર અંધ ધાંધ છે. અજ્ઞાનીઓને, વાસનાવાળા હૃદયોને, આસુરી લોકોને, પ્રભુ પ્રકટ છતાં સમજાતા નથી તેઓ એમને પોતાના જેવા એક મનુષ્ય માને છે.

શ્રીખિસ્વમંગળની શ્રદ્ધા અનન્ય અને પ્રગાઢ છે. ભક્તિમાર્ગમાં અનન્ય શ્રદ્ધા અને પ્રભુ કૃપા સાથે ચાલે છે. તેઓ કિશોર સ્વરૂપ સિવાય ખી જે ચાં દષ્ટિ નાખતા જ નથી. પછીના ૨૧ શ્લોક સુધી તેમની નિષ્ઠાનું વર્ણન છે. ત્યાર પછીના શ્લોકોમાં વિરહજન્ય પ્રલાપ છે પ્રભુદર્શન માટેની વ્યાકુળતા અતિ તીવ્ર બની છે. તેમનાં નયન પ્રભુ દર્શનનાં પ્યાસાં છે. તેઓ બોલે છે કે—

હે દેવ હે દયિત હે ભુવનેકબંધો હે કૃષ્ણ હે ચપલ હે કરુણૈકસિન્ધો
હે નાથ હે રમણ હે નયનાલિરામ હા હા કદા તુ ભવિતાસિ પદં દર્શોર્મે ॥

પ્રભુ દર્શન આપે છે અને વળી અંતર્ધાન થાય છે. ત્યારે ધન્ય ઘડીઓ ચાલી ગઈ! અને એક ક્ષણ પણ પ્રભુ દર્શન વિના જતી નથી ત્યારે તેઓ ગાય છે.

અમુન્યધન્યાનિ દિનાન્તરાણિ હરે ત્વદ્દલોકનમંતરેણ ।

અનાયનંધો ! કરુણૈક સિન્ધો ! હા હંત ! હા હંત ! કથં નયામિ

પ્રભુ દયાળુ છે. ભક્તના વિરહ દુઃખને સહન કરી શકતા નથી તે વિરહનું દુઃખ દુઃખ નથી પણ તે પ્રભુદર્શન માટે યોગ્યતા લાવવા ચિત્ત શુદ્ધિનું સાધન છે. પ્રભુવિરહના દુઃખમાં અનંત જન્મોનાં પાપો કંપી ઉઠે છે અને તાપ સહન ન થવાથી બહાર ચાલ્યાં જાય છે. સર્વે કર્મો બંજીને ખાખ થઈ જાય છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ બની પ્રભુનિવાસ યોગ્ય

બને છે. ત્યારે પ્રભુ તેમની સામે દર્શન દેવા આવે છે ત્યારે કહે છે કે
 ‘સોડયં મુનીન્દ્રજનમાનસતાપહારી સોડયં મદવમ્વધૂવસનાપહારી
 સોડયં તૃતીયશુવનેશ્વરદર્પહારી સોડયં મદીયહૃદ્યાંશુરુદાપહારી’

પછી તો ભક્ત ભગવાન વચ્ચે રસિક વાર્તાવાચ થાય છે. ભક્ત
 બિશ્વમંગળને પોતાના બીજા ઘણા અવતારો છે તેમને છુટ સ્વરૂપે ભગવાન
 પ્રભુ કહે છે, અને કહે છે કે બિશ્વમંગળ તું કેમ મારી પાછળ પકડ્યો
 છે? અરે! મારા દારકાવારી સ્વરૂપ તું ભગ્ન કેમ કરવા ના કહે છે?
 શું તે મારું સ્વરૂપ નથી? પણ ભક્તની નિષ્ઠા જંદાવનના રાષ્ટ્રનિહારીમાં
 અનન્ય છે. ભક્તે બીજા સ્વરૂપો ધણી સારા હોય તે માટે ભક્તકવિને કંઈ
 વાદવિવાદ નથી, પણ તેમના માટે તો તેમના છુટદેવ ઉપાસ્ય પ્રભુ કિશોરા-
 કૃતિ ભગવાન જ છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તનો આવો પ્રભાદ પ્રેમ જોઈ પ્રસન્ન
 થાય છે. અને વરદાન આપે છે કે આ તારો ‘શ્રીકૃષ્ણ કલ્યાણિતમ્’ અંથ
 નિરંતર પ્રચલિત રહેશે, અંથની સ્તુતિ ભક્તના કલ્પને પરમ આસ્વાદનરૂપ
 બનશે, અને રસિકોના ચિત્તને સદા પ્રસન્ન કરશે. અને ભક્ત બિશ્વ-
 મંગળની દૃષ્ટિમાં તે આધુરી મૂર્તિની અખંડ સ્મૃતિ રહેશે.

અંતમાં આ અંથમાં જે ગુરુદેવની ત્રિહુમાન અધીદષ્ટિથી હું કંઈક
 લખી શક્યો છું તેમનો, પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો, જન્મા ભક્તો અને
 મહાનુભાવી સતોનો તથા અન્ય વડીલ જનો જેઓએ અંથના પ્રકાશન
 માટે પોતાનાથી બનતું બધું જ કર્યું છે તેમનો હું આભાર માનું છું.
 શ્રીધામ જંદાવનવાસી શ્રીમાન રામદાસ શાસ્ત્રીજી જેમણે આ અંથ પ્રકાશ
 કરવા સંમતિ આપી છે તેમનો પણ ફરીથી આભાર માનું છું.

અરતું! પ્રભો! આપના દર્શન આપી સર્વને આંખની સફળતા આપો
 એ જ અર્થાર્થના સાથે

લિ. ઘસતુઘસ,
 કૃષ્ણદાસ મગનસાલ જુટાસાના
 સપ્તેમ ભગવદ્સપ્ત
 તા. ૨૦-૯-૫૯

भूण संपादकल्लेनो संभति-पत्र

चार संप्रदाय आश्रम
चुन्दावन १३-८-५९

भगवत्कृपापात्र हरि-भक्तिपरायण भाई श्री कृष्णलालजी
मंगलमय भगवानका शुभाशीर्वाद × × × ×

आपने जो गुजराती भाषा में कृष्णकर्णामृतका प्रयास
किया है वह तो अतिसुन्दर बात है आपकेद्वारा गुजराती
जनताको लाभ मिले इस से अच्छा तो कोई बात नहीं है,
जिस पत्रिकामें यह प्रकाशित होंगे उसकी एक प्रति मेरे
पास अवश्य भेजना × × × × × ×

प्रारंभ में ऐसा लिखना कि (रामशास्त्रीद्वारा चार
संप्रदाय आश्रम चुन्दावनसे हिन्दी में प्रकाशित) इससे जो
हिन्दी पढ़ने वाले होंगे वो यहाँसे प्राप्त कर लेंगे.

रामशास्त्री.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
મંરૂત-૧૫	સ્રોક ૧૦૦-૨	નચ	ન ચ
શૂમકા-૧	૮	કુરચારી	કુરાચારી
" "	૧૮	સમાવદાલાની	સમાવદાલાની
" ૨	૨૯	કે જે	કે જે
" ૪	ભજન-૨	કરના	કરુણા
" "	" ૩	કુર	કર
૧	૨૨	કરિ ૬	કરિ ૬૬
૪	૩	ચરણાવિદ્યા	ચરણાવિદ્યા
૫	૭	સુધાને	સુધાને
૬	૮	અવતાર	અવતારમા
૮	૧૦	વૈદ્યર્થ	વૈદ્યર્થ
૯	૫૬ ૩/૬	તપ કોટન	તપ કોટન
"	૨૦	"અપાંગચ ૨"	"અપાંગચ ૨"
૧૦	૨૩/૨૪	નીચે પ્રમ છે વાચો	
દમારો મુરનીચારો સ્યામ,			
બિન મુરલીવનમાલ્યન્દ્રિકા નહિ પદિયાનન નામ			
૧૧	૩	બેવત	બેવ મન
"	૮	બચાય	બચાય
૧૨	૧	નહ	નહિ
૧૨	૨૨	આત્મસ્મરણ	આત્મસ્મરણ
૧૪	૧	મોલ	મોલ
૧૭	૧	કાન્તિદારા	કાન્તિદારા
"	૮	અનામય	અનામય
"	૨૫	પદ	પાદો
"	૨૨	ઉપવિષેષમા	ઉપવિષેષમા
૧૯	ઉલ્લેખી ત્રીજી	તરંગ છે. તેમાં લહેરાય	તરંગો તેમાં લહેરાય છે.
૨૨			
	૧૦	વિગી	વીગી
	૧૨	ચન્દ્ર અલ	ચન્દ્રઅલ

ભૂમિકા

આ શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણમ્નિ મંથના મૂલ જાનાર મહાનુભાવી લીલા શુક છે. તેમનું જન્મ નામ નિલ્વમંજવ છે. ત્યારપછી સુરદાસ અને છેલ્લી દશામાં લીલાશુક નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે.

પ્રથમ જન્મ (ભૌતિક દશામાં) આ મહાનુભાવીનો જન્મ આજની સાડી ચારસો વર્ષો પર દક્ષિણ દેશમાં કૃષ્ણા નદી પરના એક સુંદર નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બાબા રામદાસ ઉર્ફે દામોદરદાસ હતું. તેમની માતાનું નામ નીલી માતા હતું. રામદાસ પેસે ટો સુખી હતા. બધી વાતે સુખી હતા. છતાં એક મોટું દુઃખ હતું. તેમનો એકનો એક પુત્ર નિલ્વમંજવ જુવાનીમાં મહા દુરાચારી પાડ્યો.

નિલ્વમંજવ નાનપણમાં સારો સદાચારી હતો. પરંતુ જુવાનીમાં રંગીલો બન્યો. તે નગરીમાં એક ચિંતામણી નામની ખૂબસૂરત વેશ્યા રહેતી હતી તેના મોહપાશમાં આ નિલ્વમંજવ સપડાઈ ગયો. પોતાનું ઘર, માત પિતા, સ્ત્રી, કુટુંબને છોડી ચિંતામણીને ત્યાંજ પડ્યો રહેતો. માત પિતા વગેરેએ ધણું સમજાવ્યો પણ તે સર્વ બપર્થ ગયું. બાબા રામદાસની વૃદ્ધા-વરુદ્ધામાં આ મહાન દુઃખ આવવાથી તે ચિંતામાં તેમણે દેહ મુકી. પિનાના મરણ સમયે પણ તે આવ્યો નહિ. સગાં વડાકાંએ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો ત્યારબાદ બહુ સમજાવીને સમાવહાલાં ઘેર લઈ આવ્યાં. પણ તે ટોકે સાને? રાતના અગીયાર વાગ્યાના મુમારે સમાવહાલની ઉપરવટ થઈને ચિંતામણીને ત્યાં જવા નિહાળ્યો. સર્વે નાસીપાસ થઈને જોઈ રહ્યાં. ચિંતામણીનું ઘર નદીની પેઢે પાર હતું. મોમાસાના દિવસ, વરસાદ પણ આવે, કાળો અંધારી ભરખર રાત, આ બધાની દરકાર કર્યા વગર કામાંધ નિલ્વમંજવ નિરૂર થઈ આવ્યો. નદી પર આવ્યો જુએ છે તો નદી બે કડિ બરપુર વહી રહી છે. ક્ષણભર ઉભો રહી, કામાંધ નિલ્વમંજવ નદીમાં પડ્યો. પ્રભુ ઇચ્છાએ એક કાંકડી તેના હાથમાં આવી. નિલ્વમંજવ તેને તરાયો સમજીને તે પકડી પાર ઉતરી ગયો. ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. ચિંતામણીના ઘેર આવ્યો. ત્યાં તો રાતના બાર વાગી ગયા હતા. ચિંતામણી પણ પોતાનું ઘર બંધ કરી નિતિ સૂઈ ગઈ હતી. નિલ્વમંજવ આવે તેની લગારે આસા નહતી.

નિલ્વમંજવે નજર કરી તો એક ખાલી ઉઘાડી જોઈ. અને તેના નેજાં દોરડી લટકતી જોઈ તરતજ દોરી પકડી ઉપર ચઢી ગયો. અને ચિંતામણીને

પગ પાંપણી જગાડી ચિંતામણી તો ચક્ષિત બની ગઈ. પોતાને લાગ્યું કે આનો માગ પણ અનહદ ગ્રેમ છે. તેણે પૂછ્યું કે તું શી રીતે ઉપા આપ્યો? મિશ્વમંગલે કહ્યું કે, પ્યારી, મારે મનિ તો તેં નજીવે સુંદર રથમની દોગ લટકાવી ગઈ છે. તે પકડીને કપર ચઢી આપ્યો કેમ જૂરી ગઈ? બતી તો બાતી જ હતી. ચિંતામણીએ બની લાઇને જોયું તો કાળી નાગણુ લટકી રહી છે તેણે મિશ્વમંગલને તે નાગણુ બતાવી પછી તો જાને જણ્યા બતી લાઇ નવી પર આવ્યા તો ત્યાં પણ તરાપાને બદલે મુઠ્ઠાની દાંડી જોઇ ચિંતામણીને ઠાણું કે તે મારા રૂપમા ઘેરો બન્યો છે. દાંડીને તરાપો અને સાપણને દોરી જોનાર કામઘિ માનમાં જેટલો એક રાખે છે તેટલો ધન્યતામાં રાખે તો તેનો જન્મ સાર્થક થઈ જાય આમ વિચારમા થોડો વખત મૌન રહી ચિંતામણી બોલી

મિ રમંગળ તું જેટલો મને ચાહે છે તેટલો સ્નેહ હરિમાં રાખે તો તારો જન્મ સાર્થક થઈ જાય ફરીને માનના ગર્ભમાં આવવું પડે નહિ. મોક્ષ મળી જાય વળી જો મારામાં અમર તત્ત્વ હોયું છે? માંસ લોહી, હાડકાં વગેરે ગંદી ગંધાતી વસ્તુઓ પર આટલો મોહ રાખે છે તે તારું કેટલું અજ્ઞાન બતાવે છે, અને આ રૂપ એક દિવસ કરમાઈ જશે. ચેત ચેત હજી ચેત.

બીજો જન્મ (આધ્યાત્મિક દશામાં)

મિશ્વમંગલના કૃત્યમાં આ વચન તીક્ષ્ણ બાણ સમાન ખુંચી ગયાં. તેણે જગત પન પાછું મણુ તરતજ વેશ્યાના પગમા પડ્યો. તેને પોતાનો ગુરુ માની, તેજ કણે તેણે દુનિયાના વિષયોનો ત્યાગ કરી વનનો રસ્તો લીધો. હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરતા તે ચાલ્યો જાય છે. હવે તે સસારી કામઘિ મટી વૈરાગી થયો છે પરંતુ તે સાચો સંન્યાસી છે કે કાવ્યો તેની કસોટી પ્રશ્ન કરે છે.

એક સમયે એક કુવા પર જલ પીવા આ મિશ્વમંગલ જાય છે. ત્યાં એક અતિ પ્રુમ સુરત સ્ત્રી જોઇ તેનો કામકોડો જગૃત થયો. તે તેની પાછળ પાછળ તેના વેર આવ્યો પરંતુ અંદર જઈ ચક્રો નહીં. બહાર હમો રહ્યો. કેટલીક વારે તે સ્ત્રીના પતિએ આની પ્રભુ સ્મરણ કરતાં કહ્યું કે તમે અર્ધા કેમ ઉભા છો? 'ખાવાનું', 'પહેવાનું' જે જોઈએ તે કહો. મિશ્વમંગલ બોલી 'ચક્રો' નહિ અતિયિ સત્કાર કરનાર તે બાઇએ ફરી કહ્યું કે જો જોઈએ તે ખુશાથી કહો હું 'જરૂર' મારી પાસે હસો તો આપીશ. મિશ્વમંગલે કહ્યો 'તેની સ્ત્રી તરફ આગળી કરી જણાવ્યું કે મને તેની કમળ છે. આ લાઈ સાચો લગ્નદિ હતો તેણે પ્રભુ પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી

તેની માગણી કશુંક કરી તેને ધરમાં લઈ ગયો. પોતાની સ્ત્રીને બંધી વાત કરી. પતિવ્રતા પ્રાંચણ સ્ત્રીની કસોટી આવી. જો પતિનું વચન માને છે તો પતિવ્રતા પશું ભંગ થાય છે ના કહે છે તો પતિ દેવની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. પ્રભુરમરણ કરી પતિ દેવની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બિશ્વમંગલ પાસે આવી પ્રભુ પોતાના સાચા ભક્તોની કદી પણ લાજ જવા દેના નથી

સ્ત્રીનું મુખ જોતાંજ બિશ્વમંગલના હૃદયને પવેલ થયે. ચિંતામણીના શબ્દો યાદ આગ્યા આ સર્વે વસ્તુ નશ્વર છે સાચી તો હરિશરણામતિ છે. બસ બિશ્વમંગલ બોલ્યો માતાજી, મારી આજ્ઞા પૂર્ણ થઈ હવે તમે મને બે સોયો આપો. મારે તેનું જરા કામ છે આ બોળી સ્ત્રીએ બે સોયો લાવી આપી. બિશ્વમંગલે તત્તજ પોતાની બંને આખો એકી સાથે ફેડી નાખી આંખોમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી. આ અતિથિપ્રમણ સ્ત્રી મુશ્કેલ બને અત્યંત દુઃખી થયાં પણ હવે શું થાય ? બિશ્વમંગલની વિનંતિ પડી તેઓ તેને ગામ બહાર મુકી આગ્યાં. બિશ્વમંગલે પણ હરિ ઉપર દડ ભરાસો રાખી વનનો માર્ગ લીધો નામમંત્ર તો આપું જ છે. હવે સાચો-સંન્યાસી થયો. આજથી તે સુરદાસ નામે ઓળખાયા. ભૌતિક દશામાં બિશ્વમંગલ તેજ આધ્યાત્મિક દશામાં સુરદાસ થયા છે. સુરદાસ સાચા સંન્યાસી થયા, તેમના મનમાં સંસારની માર્મિક કામની લાવસા રહી નથી. હવે તો એકજ ઉગ્ર લાલસા લાગી છે. હરિદર્શનની તથપાપક થઈ છે. ગર્વનો અંશ પણ નથી દીનતા આવી ગઈ છે. સંસારની કામનાઓને ઠેકાણે પ્રભુને મલ્લનાનો વિરહ તાપ ઉગ્ર બનતો જાય છે. આ ભક્તનો વિરહનાપ પ્રભુ સ્વદન કરી શકતા નથી. અને ગોપાલ રૂપે (ગોવાળ) દર્શન આપે છે. થોડા દિવસ તેની સાથે રહે છે અને ઊવે? આજ્ઞા કરે છે કે મારી પ્રજ્ઞાભિમા વૃંદાવનમાં તને મારાં સામ્રાજ દર્શન થશે. બસ આજ્ઞા શબ્દ સાંભળતાજ સુરદાસજી પ્રજ્ઞામાં ગમન કરે છે હવે તેના ભાગ્યનો પાર નથી ગોપી ભાવ. આવી ગયો છે ‘ગોપી પ્રેમની ધ્વજ’ સુરદાસજી પણ પ્રભુ પ્રેમમાં લીન થઈ દર્શન માટે પ્રેમોન્મત્ત દશામાં અનેક પ્રકારના પ્રસાપ કાઢે છે. આ પ્રલાપો તેજ “શ્રીકૃષ્ણ કર્ણામૃત”

ત્રીજો જન્મ (આધિદૈવિક દશા)

આ સમયે તેમના પ્રલાપો સાંભળી પ્રભુ પણ પ્રેમ વશ થઈ તેની પાછળ પાછળ ડોકલવા લાગ્યા. અને શ્રીમુખે આજ્ઞા કરી કે “તારા વચ્ચે મારા કર્ણને અમૃત જેટલા મીઠાં લાગે છે. ‘તે પરથી આ ૧૧૨ ‘લોકના ગ્રંથનું’ નામ ‘શ્રીકૃષ્ણ કર્ણામૃત’ રાખ્યું છે. આ દશામાં શ્રી હરિએ તેનું

નામ "લીલાચુક" રાખ્યું આ પ્રભાણે બિસ્વમંથન, સુરદાસ, લીલાચુક તથા નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આન્યા છે.

સુરદાસ નામના ચાર ભક્તો મુખ્ય થયા છે. (૧) દિલ્હી પાસે સિંદી મામમાં થયા તે સુરદાસજી જન્મથીજ અંન દના જે પુણિ મામમાં અષ્ટ સપ્તામાં છે. સુરસાગર જેમણે રચ્યો છે. સત્તાલપ્ત પદ રચ્યાં છે. મહાન ભાવદાયક થયા. ખીજા આ દક્ષિણમાં થયા તે બિસ્વમંથન ત્રીજા દાદીમાં થયા. ચોથા હિંદુ દેશમાં થયા. "શ્રીકૃષ્ણ કથામૃત" ગાનાર દક્ષિણના બિસ્વમંથન છે.

—== ભજન ==—

ભજન મન શ્રીરાધે ગોપાલ ।
 કૃપા નિધિ કોમલ ચિત્ત છનકો, દીનન કે' પ્રતિપાલ ॥
 છનકો ધ્યાન ક્રિયે મુખ ઉપજે, દુર હોત દુઃખ બાલ ।
 માયા રહે ચરનકી ચેરી, હરપત છનસો કાલ ॥
 વિહરત શ્રીવૃન્દાવન માહિ, દોઉં ગલખિયા ડાલ ।
 વિલસત રાસ વિલાસ રંગી લે, ગાવત ગીત રસાલ ॥
 હસ હસ છીન લેત મન છલકરે, અંચલ નયન વિશાલ ।
 સરસ માધુરી શરણાગત કો, છિનમે' કરે નિહાલ ॥

શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ

ગોરસ ખંડ ૯ મો

લક્ષ્મણ કવિ લીલાશુક શ્રી બિલ્વમંગલ કૃત

“શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણમૃત” ગ્રંથ

આ ગ્રંથમાં કવિ દક્ષિણ દેશમાંથી શ્રીધામ વૃંદાવન સમીપ આબ્યા ત્યારે લખવાન શ્રી કૃષ્ણના દર્શન માટે ત્રીજ ઉત્કંઠા થતાં ભાવોન્મત દશામાં પોતે દિવ્ય લીલાદ્રુગાર ગાયા છે.

પોતાના જીવનનો મનોરથ પૂર્ણ કરવાનો સમય નિકટ આવતાં લક્ષ્મણકવિનો ભાવ અનેક ધણે વધી ગયો, પ્રાણોની વ્યાકુલતા ઉત્તરોત્તર વધવા લાગી અને લોક લાજનો પરિત્યાગ કરી પ્રભુનાં દર્શન થતાં કવચિત હસતા કવચિત વિરહ જન્યતાપ સહન ન થતાં રડતા, પ્રભુને પોકારતા, પ્રાર્થના કરતા, કવચિત લીલાગાન કરતા, તેની ઉન્મત દશામાં શુદ્ધ સાત્વિક ભાવ પ્રકટ થતાં ગાયેલું આ કાવ્ય છે. શાંત ભાવથી વિચાર પૂર્વક બનાવેલું આ ગીત નથી પણ ઉન્મત ભાવમાં આવેશમાં ગાયેલું આ ગીત છે.

આ કાવ્ય મન મોહનના રૂપ, રસ, લીલા, વિષયનો અપૂર્વ ગ્રંથ છે. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જ્યારે દક્ષિણમાં પધાર્યા, અને તેમણે જ્યારે આ ગીત સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓથી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે આ ગ્રંથ લખાવી જંગાલમાં લાબ્યા, અને કંઠસ્થ કરી ગાવા લાગ્યા તેમનો નિત્ય પાઠનો આ ગ્રંથ હતો.

રસ રતનન કે રસિક જોહરિ, નિકે પરખન હારે ।

વેચે મૂરિ સાગ કહા વે, કાર હપરખ બિચારે ॥ ૧ ॥

શ્રી મહાપ્રભુજી બીજો બ્રાહ્મ સંહિતા નામે સિદ્ધાંત ગ્રંથ દક્ષિણથી લાબ્યા હતા. લક્ષ્મણ ચિરોમણી બિલ્વમંગલનો શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ દિત્ર, ચિન્મય, અબ્રાન્ત, દોષ શુન્ય હતો. તેથી ભાવોન્મત દશામાં તેમણે ગાયેલા ગીતમાં શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ કે સત્ય વિરૂદ્ધ વાત

નિકળતી નથી તેમાં અક્ષરોની કે કાવ્યની રચના નથી પણ અશુભોની રચના છે. ગ્રેમી કવિએ લખી લખીને ગાર્યું છે કે ગાર્ધ ગાઇને લખ્યું છે તે નિર્ણય વાચક કરે; કવિએ તો પોતાના પ્રાણ પોતાના 'નાથ' માટે, પોતાનો આત્મા 'પોતાના 'રમણ'ને માટે તથા પોતાના નયન પોતાના નયનાલિસામ માટે, ધા-ણ કર્યાં છે. તેથી -હા, હા, ના આર્ત પુકાર કરી પોતાનો આર્તનાદ કાઢ્યો છે ગાયો છે.

આ લઘુઅંથમાં ૧૧૨ શ્લોક છે તેનો સમજણ

શ્લોક

વિષય

૧ પ્રથમ શ્લોકમાં પોતાના ગુરુનું (પ્રગુશ્રીકૃત્તનું), સ્મરણ છે.

૨ થી ૩ વસ્તુ નિર્દેષ છે પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

૪ થી ૨૧ શ્રી હરિના દર્શન માટે થતા વિરહ જન્ય ઉત્કંઠાનું વર્ણન છે.

૨૧ થી ૫૫ પોતાની નિષ્ઠાનું વર્ણન છે. અને દર્શન માટે પ્રલાપ વગેરે કરે છે.

૫૫ થી ૬૦ પ્રભુના સ્વરૂપની સ્તુતિ-પ્રેરણા છે.

૬૧ થી ૬૭ હરોન માટે ઉત્કંઠા પ્રલાપ છે. લીલા શુકની બા દશામાં જે સ્મૃતિ જ્ઞાન સ્તુતિ થાય છે તેનું વર્ણન છે.

૬૮ થી ૮૫ સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેનું વર્ણન છે.

૮૬ થી ૧૧૨ ભક્ત ભગવાનનો વાર્તાલાપ છે. તેમનો પ્રેમ-કથક તથા અંતમાં પ્રભુજી પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપે છે.

શ્લોક ૧ વત તતિસકા

ચિંતામણિ જ્યતિ, સોમ ગિરિ ગુરુર્મે,

શિક્ષા ગુરુશ્ચ, ભગવાન્ શિષિપિન્ધમોલિઃ,

યત્ પાદઠલપતરુપલવચોબરેધુ,

લીલાસ્વયંવરસં લસતે જયશ્રીઃ ૧

૫૬ ૨ ભાવાર્થ

ચિંતામણિ જય સોમગિરિ, વંદો ગુરુકર જોરે ।
 શિક્ષા ગુરુ ભગવાન જય, ધરે પંખ શિર મોર ॥
 ૫૬ ૫૮૩૫ વં કલ્પતરુ અંશુરી શિખર સુકાત ।
 જયશ્રી માતા મેત્રિ નિત 'પ્રેમ' મહા રસ પાત ॥

(૧) મંગલા ચરણમા લીલાંગુક કહે છે કે ચિંતામણીની જય હો, મારા દિશા ગુરુ સોમગિરિની જય હો તથા મારા શિક્ષાગુરુ મોર મુકુટ ધારી ભગવાનની જય હો. જે પ્રભુના ચરણ કલ્પતરુના નખનો જયશ્રી (રાધાજી) જેવા રસનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૨) ચિંતામણી રૂપ મારા દિશા ગુરુની જય હો.

(૩) ચિંતામણી સ્વરૂપ તથા સોમગિરિ સ્વરૂપ મારા શિક્ષા ગુરુ ભગવાનની જય હો. પ્રભુ પોતે ચિંતામણી જેવા પ્રકાશક છે તથા સોમગિરિ એટલે અમૃતના પહાડ સમાન પરમ આસ્વાદ આનંદ સ્વરૂપ છે લીલા શુકને સોમગિરિએ ગોપાલ મંત્ર આપ્યો હતો. વેશ્યા ચિંતામણીના હૃદય લેહક વાક્યોથી છાયા શુકનો વૈર ગ્ય આવી હૃદય પકટો થયો હતો. અને તેથી સોમગિરિ ગુરુ પાસે જઈ દિક્ષા લીધી હતી.

પ્રભુ દેહધારીઓના અજ્ઞાનનો નાશ બે રીતે કરે છે.

(૧) આચાર્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ શિક્ષા પ્રદાન કરે છે

(૨) અંતર્યામી રૂપે ચિત્તમાં સ્થિર થઈ શુભબુદ્ધિ પ્રદાન કરે છે.

દદામિ બુદ્ધિયોગં ત ચેન મામુપયાન્તિ તે
 તેવામેવાનુક પાર્યમ્ અહમ્ અજ્ઞાનજ તમ
 નાશયામિ આત્મભાવત્યો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા
 એવમ્ સતત ચુકતા ચે ભક્તા મામ્ પર્યુપાસતે

(ગીતા ૧૦/૧૦-૧૧)

જીવાત્માને પૂર્ણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ પોતે સ્વયં પૂર્ણ થઈ શકતો નથી. જીવની પૂર્ણતામાં પણ પ્રેમની અપૂર્ણતા બની રહે છે. તેથી નિત્યપૂર્ણને પામી બદ્ધ જીવનો ઉદ્ધાર થાય છે. જન્મ જન્મનાં બંધન તુટે છે. મરણના ફેરા મટે છે. પરંતુ

અંતરંગ લીલામાં પ્રવેગ, તેમજ કૃત - પ્રેમભક્તિદ્વારાજ થાય છે.

બિરંગમંગળ મોર મુકુટધારી, મુરલીધર શ્રીવૃંદાવન
વિહારીમાં ગાન કરતાં તેમનાં ચરણાવિંદમાં પ્રણામ કરે છે. જે
ચરણ કલ્પતરુ સમાન છે. અર્થાત્ મર્વ મનોરથ સિદ્ધ કરે છે.
જયશ્રી એટલે શોભા માંમાન્ય અર્થ છે. વિશેષ અર્થ શ્રીરાધિ-
કાલ છે તે લક્ષ્મી, રમા, વગેરેનું મૂળ છે. તે લક્ષ્મી આદિને
ચરિત્યાગ કરી, પ્રભુ સાથે ગાદાનુરાગ કરી નિત્ય વિહાર કરે છે

।શ્લોક ૨ શાહુલવિકોટિતમ્

અસ્તિ સ્વમ્ભરણીકરાશ્રવિગલત્, કલ્પ પ્રસૂનાપ્હુતમ્ ।
વરેતુ પ્રસ્તુત - વેણુનાદલહરીનિર્વાણનિર્વાહુલમ્ ॥
સસ્તસસ્તનિરુદ્ધનીત્રિ ત્રિલસદ્ ગોપી સહસ્રાવૃતમ્ ।
હસ્તન્યસ્તન તાપ વર્ગ મખિવો-દારં કિયોરા કૃતિં ॥ ૨ ॥

પદ ૨ આવાર્થ

સૂર તિય પાનન સોં, વિમાનન દાનનસોં,
કલ્પ કુસુમ વરસત, 'છાયો' અહું - ઓર હૈ ।
ઓર હૈ કરોર ગોપી, બંધો ધુનિ લહર ઠો, પી,
દ્રુટ જાત વાર વાર, ગહૈ નીવિ 'ઝર હૈ ॥૧॥
, ઠોર હૈ ચરનનમેં, એસે જે પ્રત્યુત જન,
પાત, મુક્તિ પ્રેમ ધન, ઉદાર સિર મોર હૈ ।
મોર હૈ મુકુટ શીથ, ઇંચ અવતાર બીજ,
વૃંદાવન દેવ, "પ્રેમ" મૂર્તિ કિયોર હૈ ॥૨॥

લીલી શુક અતિ વિરહાતુર છે. તે વૃંદાવનમાં કંઈ વિલસણુ
વસ્તુ જોઈ, તેના ઉત્તરમાં ભક્ત કવિ કહે છે. નામ તો તેનું એક
વૃંદાવનમાં છે, તેના વિના કંઈ અન્ય વસ્તુ નથી. સ્થાવર જંગમ
બધામાં તેજાવસી રહ્યો છે. તેનાથી સર્વ કંઈ શિવ (મુદર)મની
છે. તે, શું નિષકાર બ્રહ્મ છે? જે સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. ના, ના,
તે કિયોરાકૃતિ છે. મૂર્તિમાન છે તેની આકૃતિમાં આકૃતિ છે
એટલે તેને આકૃતિ ઇંદ્રિયો નથી. તે આનંદરસ વિચિત્ર સ્વરૂપ
છે. નિત્ય એક રસ એક સ્વરૂપ છે. તેની અવસ્થા તરૂણ કિયોર

નવયુવા છે. અગ્નિવ્રોહાગ કૃતિ એટલે જાધા અવતારોના મૂલ છે. સર્વોત્તમ છે પરમ તત્વ સ્વરૂપ સર્વ ભજનીય છે તે વૃંદાવનની પરમ આરાધ્ય વસ્તુ છે. કુંભનદાસજી કહે છે કે—

૧. તરુણ કિથોર રસિક નંદનંદન, ઉત્ત કથુક મુખ રંજે ।

કુંભનદાસ, લાલગિરિવર ણિન, છવન જન્મ અલેખે ॥

આ વૃંદાવનની કિથોરાકૃતિ વસ્તુ પૂર્ણ છે. તે રાસ વિહારીએ નિકૃષ્ટતમ સ્થાવર જડ યોનિ સુધાને પ્રેમનું દાન કરેલું છે. ખીન્ના કોઈ અવતાર તેમ નથી. ખીન્ના અવતારો અમંગલકારી જરૂર છે. પરંતુ કૃષ્ણએ, તો વૃક્ષ, નદી, લતા, પકાડ, પશુ પક્ષી બધાને પ્રેમનું દાન કીધું છે, પ્રેમ હુટાઓ છે.

આ કિથોરાકૃતિ ભગવાન યમુનાના તટપર બંશીવટ નીચે પિતાંબર પહેરી મોરચુકટ ધારણ કરી ચરણ પર ચરણ ધરી લલિત ત્રિભંગી સ્વરૂપે ઉભા છે. કેમલ અરણ્ય અધર પર બંશી ધારણ કરી છે. પોતાની લલિત આંગળીઓથી સંપતરંધને પ્રાસાદિત કરતા રસરાજ ભગવાન રાસવિલાસ માટે ઉભા છે. બંશીમા પોતાનો હૃદયરસ પુરી નૃજ સુંદરીઓને આકર્ષણ કરી રહ્યા છે. પોતાના હૃદયનો રસ અધર રસ માટે મિત્રાવી મધુર નાદ કરે છે, તે વેણ નાદે લકરીના નિર્વાણ (સ્વરની એકવોશ સુર્જના) દ્વારા ગોપીઓના હૃદયને વ્યાકુલ કરી નાખ્યું છે તથા નિર્વાણ સુખમાં તન્મય પણ નરી પીધી છે તાત્પર્યકે બંશી ધ્વનિથી વ્યાકુલ થઈ, તેમજ અવ્યાકુલ પણ થઈ છે તે બંશીધ્વનિ તાપકારી ને, તેમ તાપકારી પણ છે વિરૂદ્ધ ધર્મી વિષ, અને અમૃતનું મિલન છે. બંશીનાદ, સાલગતા જ ગોપીઓ

૨. અહા, અહા, રટ રટ લગી, નાદમે મતિ પગી,

૩. ચાલ મુનવે જગી, શ્રવણ ચિત્ત નિત નવલ.

૪. તરણિ ચિત્ત કમિણી, રામ રસ વર્ણિણી,

૫. નેહ રસ સરમની, હિદ પુનિ બહુ અમલ .

૬. મજવનિતાઓની, પ્રેમ સન્નિતા ઉલસાઈ ચાલી, કુલ કિનારાને દોડી સાગર સગમ માટે દોડી, અક કિનારો, વેદ મર્યાદા ધર્મનો

(૨) 'લોક લગ્ન ધર્મનો જાને તૂટી પડ્યા. મનની બાધા ધૈર્ય આપ્યું' ગયું, તનની બાધા પણ ના રહી તે ઉન્મત ધર્મ. અબાધ ગતિથી આલી નીકળી આ કાર્ય બંધી ધ્વનિએ કર્યું.

'સસ્ત સસ્ત નિરૂદ્ધ નીવિ વિલસત' ગોપીઓનાં મનનાં, તનનાં અને કપડાંનાં જ વન તૂટી ગયાં. શ્રીકૃષ્ણનો આવિર્ભાવ બધાં જ બાંધનોને તોડે છે. દર્યન નથી ત્યાં મુખી જ રાગદ્વેષમા મોહ છે ગૃહ કારાગાર છે. હાથ પગમાં મોહની સાંકળો છે. કડીઓ છે. વસુદેવ રૂપી શુદ્ધ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવિર્ભાવ થાય છે કે તુરતજ એ ચોર સહાયક બને છે. કારાગારનાં તાળાં ખુલી જાય છે. હાથ પગની કડીઓ તકાતક તૂટી જાય છે. ગોપીઓની પણ નીલી દોર કપાઈ કપાઈ પડવા લાગી બાધે છે ને તૂટી જાય છે. ફરી બાધે છે ફરી તૂટી જાય છે. ક્યાં મુખી બાંધે ? ધીરજ ના રહી મન તો, મનમોહન પાસે જઈ પડોઆયું' છે. તેથી હાથમા વસ્ત્ર પકડી દોડી.

નાહકે પથમેં અચુક અતૂટ ચલી,'

ભૂલીના ઇતિ ઉત મુખી હિ પગ ધારી હૈ ।
અટકાયે ના અટકી પટ જોતિ મુંઘટકી,

દોરી માયા મટુકીમુ, છીટકી ગોપ નાગી હૈ ॥
સગ બાધા ગઈ ચટકી, જાય સામસો અટકી,

હડકો અતિ ગટકી, રસ મુખા સારી હૈ ।
વિય અરુ રસ કહા બને. કો બંધીકો બે બને,

'પ્રેમાનંદ' એક મજનારી હૈ ॥

બંધી (તલ્લિ) તટ પર કૃષ્ણને ઘેરી ચારે બાજુ મજનારી બેઠી છે. અને મદનમોહનની માદૃક મોહ્ય મુખાતું પાન કરી રહી છે. અનાદિકાળની ચિત્તની મોહ અજ્ઞાનરૂપ અંધીઓના દુકંડે દુકંડા ધઈ ગયા છે! અને તે ગોપીઓ કૃષ્ણ રસાનંદ સાગરમા વિલીન થઈ ગઈ છે.

ગોપીઓએ આવીને વૃંદાવન ચંદનાં પ્રકુલ સુખરાંધ્ર પર નજર નાખી, પછી (શ્રીપાદ) ચક્ષુને પ્રણામ કરી ઉઠી રહી.

નિસ્તબ્ધ હોવી રહી. ચપલા તરલા શાંત થઈ ઉભી રહી. મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી કે પ્રાણનાથ, આપની બંશી ધ્વની દ્વારા આપની આજ્ઞા થઈ માની અમે જેમ ને તેમ તમારી પાસે દોડી આવી. હવે અંગીકાર કરી આપના ચરણોમાં સ્થાન દો. અમારો ઉદ્ધાર કરો. હે દેવ પ્રસન્ન થાઓ. વિલબ કેમ કરે છે ?

ભગવાને કહ્યું કે તમેજી કાત્યાયની મત ક્યું અને મેં તમારાં ચીર હૃદયોં ત્યારે જ તમારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે. કેવળ શરદ્ગતુમાં વિહાર બાકી છે. વસંતહરણ કરી દેહથી ધર્મથી તથા મુક્તિથી પણ મુક્તિ આપી છે, એટલું જ નહિ પણ તમેજીને વસ્ત્ર પ્રદાન કરી તમારા હૃદયમાં રસ પણ મેં સમર્પણ કર્યો છે. હવે મારી પાસે તમેજીને આપવા જેવું કંઈ નથી, પણ મારે તમારી પાસેથી લેવાનું છે. માટે તમે ધીરજ ધરો.

આ રાસનો આરંભ છે. જ્યાં પ્રભુને ગોપીઓ માટે કામ (પ્રેમરસ)-થાય છે, અને તેમની સાથે રાસ ક્રીડા કરી રસનો ઉપભોગ કરે છે “સ્વસ્તરૂપી કરાચ” એટલે સ્વર્ગલોક જનલોક, તપલોક વગેરે દેવોની સ્ત્રીઓ વેણનાદથી શિથીલ થઈ, વિમાનોમાં પોતાના પતિઓના યોગમાં મૂર્છિત થઈ અને તેમના હાથનાં કશ્પવૃક્ષનાં ફૂલ વૃંદાવનવિહારી પર પડ્યાં.

- (૧) પહેલા ચરણમાં ત્રિલોચન મોહિનીની શોભા માધુરી પ્રકટ કરી છે.
- (૨) બીજા ચરણમાં પ્રભુની વેણ માધુરીનું વર્ણન છે.
- (૩) ત્રીજા ચરણમાં ગોપીઓ સાથે લીલા માધુરીનું વર્ણન છે.
- (૪) ચોથા ચરણમાં શુણ્ણ અને રૂપના સાગર ક્રિશ્ણપ્રભુનું વર્ણન છે.

પહેલા શ્લોકમાં મંગલાચરણ, બીજા તથા ત્રીજા શ્લોકમાં વસ્તુ નિર્દેષ છે. પ્રતિપાદ વિષયનો પરિચય આપે છે. જે

વૃંદાવનના રાસવિલાસી શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેમના સ્વરૂપ અને લીલાનો ક્ષવિ પરિચય કરાવે છે.

ત્રેમોન્માદના પ્રલાપ દોવાથી 'તેમાં કંઈ' રસ વિરૂદ્ધ, બાવ વિરૂદ્ધ સિધ્ધાંત વિરૂદ્ધ પ્રસંગ આવેખ્યો નથી. કારણ ત્રેમ વસ્તુ સ્વયં પ્રકાશીત અને ચિન્મય છે. તેથી જ નિર્માત છે વાયુવિકૃત ઉન્માદ સર્વથા પ્રાપ્તિ તથા નિર્લક્ષ્ય પ્રલાપ હોય છે પણ ભગવદ્ ત્રેમોન્માદમાં સ્વભાવતઃ 'સત્ય શુદ્ધિ' શુદ્ધતમ સાત્ત્વિક હોય છે. જે પ્રકાશમય અને જ્ઞાનમય હોય છે, તે પ્રાકૃત શુભ દ્વિત હોય છે. ત્યાં ભ્રમમય ત્રેમોન્માદ અજ્ઞાન કેમ સંભવે?

તેથી બાવ આવતાં સ્તંભ, કંપ, પ્રસવેદ, વૈદર્ય, અશુ, સ્વરસેદ, તથા મૂર્છાનાનાં ચિન્હ જણાય છે. ત્યાં મૃત્યુ નથી આવો બાવ જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) સાધન દ્વારા (૨) કૃપા દ્વારા, સાધન દ્વારામાં પદેશાશ્રિદ્ધા આવે છે, પડી સંતસંગ મહે છે તેથી ભજન, સ્મરણ, સેવા, સ્તીર્તાન વગેરે થાય છે ભજન કીયાતું જ્ઞાન થતાં અનર્થ નિવૃત્ત થાય છે. વાસનાઓ કષાતાં ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે નિર્મા દ્વિત થાય છે પડી ભોજનની જેમ તેની ભુજ લાગે છે, રૂચી થાય છે. રૂચી આસક્તિ થતાં તે વસ્તુ અંતર્ગત થાય છે જીવનનો સ્વભાવ બને છે લાખ ઘોડાવે, પશુ છૂટી શકતી નથી. આસક્તિ વધતાં બંધન થાય છે. બંધન દશામાં ત્રેમી-ભની જાય છે, તેનું નામ રૂચિ કે પ્રીતિ છે.

જ્ઞાનો ભક્તો પ્રમુખા મહિમા અને અર્થ આગળ નમી પડે છે. જ્યારે, ત્રેમી ભક્તો પ્રમુખા સ્વરૂપ માધુરી તરફ ખેંચાય છે. પ્રથમ કોટીમાં ચિત્ત, પ્રજ્ઞા, સનકાદિક, નારદ, લક્ષ્મી, અર્જુન ઉદ્ધવ, લીલમ, હનુમાન, વગેરે અનેક છે. બીજીમાં ગોપી, ગાલ નંદ યયોદ્ધા વગેરે મહાન ત્રેમી ભક્તો છે. આ ત્રજની ભક્તિને સંગાતિમકા ભક્તિ કહે છે. રાગ એજ ત્રજનો ત્રેમનો આત્મા છે તે સાધન વિના સ્વતઃજિદ્ધ છે. પોતાના પ્રાપ્તિનાય માટે પર્વત સમાન દુઃખ પણ ફૂલ સમાન લાગે છે. તેને પુષ્ટિમાર્ગ કૃપાનો માર્ગ કહે છે.

શ્લોક ૩ શાદુલ વિકીટીતમ્

ચાતુર્યેક નિદાન સ્ત્રીમ ચપવાપાંગચ્છટામંથરમ્ ।
 લાવણ્યામૃત વીચિલોલિતદશં લક્ષ્મી કટાક્ષાદિતમ્ ॥
 કાલિંદી પુલિનાં ગણુપ્રણયિનં, કમાવનારાંકુરમ્ ।
 બાલં નિલમણી વયં, મધુરિમસ્વારાજ્ય આરાધનમ્ ॥

પદ ૩ બાવાર્થ

ચતુરાઈ ખાન મડા ચપલ યુબીલે નૈન,
 કારનકે મોરન સોં મરોરત ગોપીન ૧૬ ।
 લહરન લુનાઈ મેં, લોચન લહરાત હૈ,
 લહિ લક્ષ્મી લાગિલી કે લાડલોલ લોચન હૈ ॥૧॥
 કામકે નોખીજ મૂલ, સૂલ વામ કામ હરૈ,
 કૂલ કલ કાલિંદી કે, લિયે તય કોટિન હૈ ।
 મેરી સજ બાધા, જિન રાસ કીયો સાધા,
 “પ્રેમ” રસરાજ બાલ બાલકે હમ દાસિન હૈ ॥૨॥

બીજા શ્લોકનું વિશેષ નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે માધુર્યના સ્વરાજ્ય સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલા નિલવણી બાળકનું અમે આરાધન કરીએ છીએ. તે નીલમણી રૂપ કૃષ્ણ જેના પર નજર નાખે છે, તે છુપ તેના સદાને માટે બની જાય છે. તે ચતુરતાના ભંડાર છે. તે બાળક ગોપીઓને “મંથર” એટલે સ્તબ્ધ કરવા વાળા. પ્રેમમાં વિવશ બનાવી દે છે તે પોતાની “અપાંગચ્છદો” એટલે તિરછી ચિતવનથી નજર નાખી વિવશ કરે છે. ચતુરાઈની ખાણ છે. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આખના ઇશારા માત્રથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. તિરછી નજરથી ગોપીઓને તેમણે ગોલાવી, હસાવી, રડાવી, ખેલાડી, અને નમાવી તે પ્રસિદ્ધ છે.

બીજો અર્થ એવો થાય છે કે રાધારાણીની બ્રહ્મી વિલાસથી શ્રીકૃષ્ણ પોતે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કારણ રાધારાણી ચતુરાઈની પરમ અવધિ છે. તેમના બ્રમરના મરોડથી શ્યામ સુંદર વિવશ થઈ તેમને આધિન થઈ જાય છે.

દોહરો—“મહારાની શ્રી રાધિકા, અષ્ટસજિનકે હુંડ ।

હુંડર બુહારત સંવરો, જય જય રાધા કુંડ ॥

પ્રદક્ષિણોતિ છે? નહીં. તે ગોપી મંડલથી સમાવૃત નિવલ્લ્યોતિ
 છે. ગોપીઓના વિજળી સમાન અંગ લાવણ્યથી તે નિવલ્લ્યોતિ
 અદ્ભુત શોભે છે. તેમનું મુખ માધુર્યથી ભરેલું છે. કુંડલ સમગ્રી
 રહ્યાં છે. ગંઠ (કપોલ) દમક રહ્યા છે આંખ રસ વર્ષાવી રહી છે.
 અધર ખીલી રહ્યા છે. રસ ભરેલું મુખકમળ અત્યંત લાવણ્યમય
 અને મધુરતાથી ભરેલું છે. તે રાધા આરાધિન મુખ છે. તેથી તે
 તેટલું મધુર છે. પ્રથમ જ્યોતિ દર્શન થાય છે. પછી મુખ દર્શન
 થાય છે. અને પછી સમગ્ર મૂર્તિ દર્શન થાય છે. “બર્હોત્સ
 વિલાસ કુતવ ભર” એટલે માથાપર મોરમુકુટ છે તે મુકુટ
 મુખજ્યોતિ પર કાળા મહિષ ચિકણ પ્રકાશિત કૈશ છે, તેના પર
 શોભે છે. મોર પિચ્છ નટવર ગોપવેશ મુરલીધરનું એક અસા-
 ધારણ ચિન્હ છે. મોરમુકુટ વિના કોઈ ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન
 થતું નથી. કારણ મોર સાત્વિક જીવ છે. મોર દેવમાં (મોરનીચી)
 મૈથુન ભાવ નથી. મોર રથામઘટા જોઈ દેવને રીજવવા કળા કરી
 નાચે છે. કાંપકાંપ કર નાચે છે. તે વખતે અશ્નુ ગિરાવે છે. મોરની
 તે અશ્નુને ચાટી લાય છે. તેથી વંશની રક્ષા ગાય છે મોરમાં
 શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ છે કામ નથી. તેથી ભગવાન, સદાને માટે તેના
 રૂણી થઈ તેનું પિચ્છ ધારણ કરે છે. રાસ વિલાસ પણ કામશુન્ય
 છે. ત્યાં અનંગ અંગહીન છે. ગોપી કૃષ્ણ રાધાનાં મુખ ચરણ
 વગેરે અંગ નથી પણ અનંગ છે. કારણકે તે સ્વરૂપો સચ્ચિદા-
 નંદ ધન છે. જીવની માફક તેમાં દેહ દેહીને લેદ નથી. તે
 આત્મારમણ છે. “અવિલસફ” એટલે અતિ સુંદર છે. “વેણુને
 પ્રણાદામૃત” પણ મુખાંજુજ છે. શૃંગારના પાઠમાં આરાધ્યતા
 સ્વરૂપ પર લક્ષ રાખવું જોઈએ. નહિ તો સ્વરૂપ છૂટી
 જતાં, અને શૃંગાર મનમાં રહેતાં અસ્વીકૃત આવશે.
 હીણા અદ્ભુત છે. પણ માણસમાં જીવ ભાવ આવતાં
 મન કલુષિત બને છે. રાસમાં મુંબન, પરિભ્રમન વગેરે કોઈપણ
 ક્રિયા જગતની જાણ ક્રિયા નથી. તેથી “આખી નસ્તન કુડમસ”
 એટલે રાધિકાજીના હરોજને રસસાર સરોવરનાં કમળ કહ્યાં છે.
 સાન્દ્રનુરાગ ધનીભુવ ગાઠ પ્રેમ છે તે પ્રેમ વધતાં મહાભાવ

થાય છે. પ્રેમ કામનો નાશ થાય ત્યારે થાય છે. તે પ્રેમ ક્રમે ક્રમે પ્રણય, રનેહ, માન, રાગ, અનુરાગ અને મહાભાવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મહાભાવ સ્વરૂપીણી શ્રીરાધિકાલ પોતે છે. તે મહાભાવના અમૃત રસના સરોવર છે. તેમનાં યુગલ સ્તન આ સરોવરનાં કમળ છે તે સ્વાનંદ આત્માનંદથી પરિવ્યાપ્ત છે. વિધ્યાનંદરૂપ કામ નથી. તેથી મનોજ્વર નથી. પણ અનુરાગ રસ ધરૂપ યુગલ સ્તન છે.

કૃષ્ણ “જગતામેકાલિરામાદૃ ભુતમ” ત્રિલોકમાં પણ પ્રધાન અતિ સુંદર સ્વરૂપ છે. તે નીલજ્યોતિ ભગવાન ભક્તોનાં હૃદયને અત્યંત આકર્ષણ કરે છે. મધુર ભાવની ઉપાસનામાં શ્રી રાધિકાલની કૃપા વિના કંઈ બની શકતું નથી. કૃષ્ણ સાથે સ્વતંત્ર સંબંધ માધુર્ય ભાવમાં સંભવ નથી. તેમાં તો રાધાલની દાસી બનીને રાધાકૃષ્ણની નિકુંજ હોવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. કૃષ્ણનો સાધક સિદ્ધ દેહથી સ્મરણ કરે. (૨) તેમની સાથેના સખા સખી માત પિતા વગેરે જે ભાવ હોય તેમનું સ્મરણ કરે. (૩) તેમની કથા શ્રવણ કરે. (૪) જગમાં વાસ કરે.

ગિદ્ધમંગલનું મન જ્યારે ઉત્કંઠાના પ્રબલ તરંગોમાં ડુબી જઈ બાહ્ય જગતને ભૂલી જાય છે. ત્યારે સખી તરીકે લીલાનો અનુભવ કરે છે પણ જ્યારે ભાગૃતિ આવી મન બહાર આવે છે. ત્યારે વિરહ દશામાં દીનતાથી તથા ઉત્કંઠાથી પ્રભાવ કરે છે.

શ્લોક ૫ કોંકિલકમ્

મધુરતરસ્મિતામૃતવિમુગ્ધમુખામ્બુદુહમ્ ।

મદ શિષિપિચ્છલાગિજ્ઞતા મનોરુચ્યપ્રયયમ્ ॥

વિષયાવિષામિષઅસનગૃહ્ણુનિ ચેતસિમે ।

વિપુલવિલોચનં કિમપિધામ ચ કસ્તુ ચિરમ્ ॥ ૫ ॥

પદ ૫ ભાવાર્થ

રૂપ ભરે રંગ ભરે, મધુર સ્મિત ગંધ ભરે,

ભરે મકરંદ સુખ પંકજ પાગિ રહે ।

મઠ ભરે મોલ ભરે, મોર પંખ યોગ ધરે,
 કારે ધુંધારારે ક્યં, કપોલન લાગિ રહે ॥૧॥
 લાટ ભરે લોભ ભરે લોચન વે લોચ ભરે ।
 કંઈ તુગલ ધીનકિં ધુનિ મૂલ ભાગી 'રહે ॥૧॥
 “પ્રેમ” ચિત્ત વિષે ભરે, જાય રસ સળે મરે ।
 એસો ધામ સ્થામ કોઠિ, મેરે ઉર જાગિ રહે ॥૨॥

તે અદ્ભુત જ્યોતિ મારા હૃદયમાં ઝગમગાતી રહે. પણ તે કેમ જને માડુ મન તો વિષય વિપર્યય આમિય એટલે માંસનો શાસ કરવાને તત્પર છે. અરે વિષ તો એક જીવન સમાપ્ત કરે છે. પણ વિષય તો પ્રદ્ધવોક પ્રાપ્તિ સુધીના જીવનનો નાશ કરે છે. તો હવે શું કરું? હે પ્રભુ મારો ઉદ્ધાર કેમ થાય? તમે કોણ છો? તમે નિરાકાર નહિ, પણ સાકાર જ્યોતિ છો. નિરાકાર તો જડવત્ ક્રિયા કંઈ કરતા નથી. તમે નિર્જુલ નથી પણ કૃપાલુ છો. તો કૃપા કરો આપ મારા હૃદયમાં એકવાર આવી વસો, આપનાં વિપુલ પિલોચનથી મારા તરફ જુઓ.

શ્લોક ૬ મંજુ ભાષિણી

મુકુલાયમાનનયનામ્બુજં વિહો ।
 સુરલીનિનાદમકરંદનિર્ભરમ્ ॥
 મુકુરાયમાણ મૃદુગંઠમંડલમ્ ।
 મુખપંકજં મનસિમે વિભ્રમ્ભતામ્ ॥ ૬ ॥

૪૬ ૬ ભાવાર્થ

પ્રેમ સરોવર મન તડાં, વદન કમલ રહો ફૂલ ।
 નિત નવલીલા વિસ્તરહુ, આનંદ રસ છળિ મૂલ ॥૧॥

“વિભ્રમ્ભતામ્” એટલે પ્રકાશિત કરો. લીલાશુકની પ્રેમ સરિતા વેગે વધે છે. કેટલીક વખત હર્ષમાં આવે છે. કેટલીક વખત ઉન્માદ આવે છે. કેટલીક વખત દીનતા પણ આવે છે.

શ્લોક ૭ ઔપચંદસિકમ્

કમનીયકિશોરમુગ્ધમૂર્તેઃ કલવેલુકવણિત દતાનનેન્દોઃ ।
 મમવાચિ વિભ્રમ્ભતામ્ મુરારેર્મધુરિ મ્ણુઃ ક્ષણિકાપિ કાપિકાપિ ॥૭॥

પદ ૭ ભાવાર્થ

બઠ ભાગ વહાં જિન દર સરવર, યહ મુખ પંકજ નિત ફૂલિ રહે ।
કમનીય કિશોર મનોહર મૂરતિ, નૈનન જિન કે ઝૂલિ રહે ॥૧॥
કલવેલુ બળવત રસ વરસાવત, ઈંદુ વદન નહિં મૂલિ રહે ।
કનકેા કનહૂ કોઠિ ડારો મુરાતી, “પ્રેમ” લિખારી ઝૂમિ રહે ॥૨॥

તેમનું મુખ સુંદર (કમનીય) અને નિત્ય વિકસિત રહે છે. મારા હોલી વિષયી મંત્રિન ચિત્તમાં તેમનો ઉદય કેમ થાય? તેથી મારી વાણીમાં પ્રભુ પ્રકાશિત થાય તેમ કહે છે. “મમ્ વાચિ વિનૃમ્ભતામ મુરાદે” મુરાદીની માધુરીનો એક કણ પણ સમસ્ત ધ્રુવાંડને રસ પ્લાવિત કરવા સમર્થ છે તો એક પ્રાણીના ભાગમાં કેટલું આવશે? પણ તમારા વિભુનું નામ શું છે? તો કવિ કહે છે કે તે “મુરાદે મધુરિમ્ભુઃ” માધુર્ય સંધુ છે. મુર એટલે અવિદ્યા, તેના શત્રુ તેને મારનાર નાશ કરનાર “મુરાદી” છે. મુર રાક્ષસને મારનાર તે પરાક્રમ યથું કુત્સા તે રૂપ યથું. પણ નામ “મુરાદી” અનાદિ છે. તેમનું મુખ “કલવેલુ કણિતા-દતાનનેન્દો” કલ એટલે અસ્ફુટ અવાજનો રસ વરસાવી બંશી ધ્વનિ દ્વારા મુખ શોભી રહ્યું છે. તે બંશી પોતાના ધ્વનિથી ગોપીઓને વશ કરી આકર્ષિત કરી સંસારનાં પાંધન તોડી કૃષ્ણ સંયોગ કરાવે છે.

શ્લોક ૮ ક્રૂત વિભગિત

મદ શિખંડિશિખંડવિભૂષણમ્ મંદનમંથરમુગ્ધમુખાં ભુજમ્ ।
પ્રજવધૂ નયનાંજન રંજિતં, વિજયતાં મમ વાંગમય ભવિતમ્ ॥૮॥

પદ ૮ ભાવાર્થ

મદમોર પિચ્છ સુગુચ્છસોં, શોથ શોભિત અચ્છ હૈ ।
મદન મંથર મુખ કમલ વહ, મુગ્ધ મુગ્ધન દચ્છ હૈ ॥
એ પ્રજવધૂ નૈનન અંજન, રંગરેખ પ્રત્યચ્છ હૈ ।
મમવાણ્ણિ ભવન પ્રાણુયહ, “પ્રેમ” જય જય.લચ્છ હૈ ॥૨॥

“વિજયતાં મમ વાંગમય ભવિતમ્” મારી વાણી કે ભવન સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની જય હો. પ્રમુ પ્રથમ વાણીમાં નામ રૂપે આવે

છે. પંત્રી હૃદયમાં આવે છે તે બીજો અવતાર. અને છેવટે દષ્ટિ
ગોચર થાય છે. પ્રભુનું નામ રૂપ લીલાનો વાણીમાં પ્રથમ
આવેશ આવવો જોઈએ ત્યાં સુધી વાણી તેનું જ્ઞાન કરે છે ત્યાં
સુધી પ્રભુનો વાંગમય અવતાર થયો કહેવાય છે ભગવાનનું
અધિષ્ઠાન ભગવદ્ રૂપ થાય છે. બ્રહ્મનો આધાર બ્રહ્મ જ છે.
તેથી જ કહે છે કે મારી વાણીમાં સદૈવ તેના રૂપ નામ શુભ
લીલા ગિરાજમાન હો. તેના વિના ઇદ્રિયોનું જીવન ક્યાં છે ?
પ્રભુનું વર્ણન કરતાં કહે છે જેના મસ્તક પર મહામાતા મોર પંખ
છે. જેનું સુગંધ સુખ કમલ છે. અને જે સુખકમલ મજનારીઓના
નયનાંજનથી રંજીત છે. તેમનું સુખકમલ હૃદયો પલ્લ મંથર
કરવાવાળું છે. “મદન મંથર સુખાંગુળમ્” ભગવાન બિંબ છે.
મલ્લંગનાઓ તેમનાં પ્રતિબિંબ છે. તેઓ આવે છે તેટલું જ
નહિ પણ પોતાના નયના અંબુજથી રૂપામાઓ રૂપામને અતિ સુંદર
બનાવે છે. “વિજયતામ્” કહી શ્રીરાધિકાજીને નિકુંજમાં ભગવાન
પ્રદયાન કરવાનું કહે છે. ગોપીઓની સાથે રાસલીલા પુરી થઈ
હવે કુંજમાં ગમન કરીએ.

શ્લોક ૬ મંજરી છેન્દ

પદ્મવારુણ પાણિ પંકજ સંગિ વેલુરવાકુલમ્ ।
કુલ્લ પાટલ પાટલી પરિવાદિપાદસરોરુહમ્ ॥
ઉલ્લસન્મધુરાધર દ્યુતિ, મંજરી સરસાનનમ્ ।
વલ્લવીકુંઠકુંભકુંકુમ, પંકિલં પ્રભુ માગ્રયે ॥ ૬ ॥

પદ ૬ ભાવાર્થ

લાલ લાલ હાથ પાત, કમલ લાજયે વ્રત,
બંશો કલ હંસો જિન મોહી મજનારી હૈ ।
ચેખિપાદ પદમનકું, પાટલદ્વ સેત ભયે,
કમલ બય ધમિપરે, સરવર મંજારી હૈ ॥
મધુ ભરે અધરનમેં મંજરી સુસકાન ખીલો,
સુછાઈ જુનાઈ છનિ સુખ પર મહારી હૈ ।

ગોપી કુચકુંકુમસોં, રંગીટો છળીલો સ્યામ,
જીવન ધન પ્રેમકો બાઉ બલિહારી કે ॥૨॥

હું પ્રભુનો આશ્રય લઉં છું જેના હસ્ત કમળમાં વેણ છે.
જે વેણથી ગોપીઓને આકુલ કરી રહ્યા છે. અને પોતે પણ
બ્યાકુલ છે. જેમના લાલ ચરણ ગુલાબની શોભા ધારણ કરે છે.
જેમના અધરની કાન્તિ ધારા સુખકમલ શોભી રહ્યું છે. તથા જે
નજસુંદરીઓના કુચસ્થિત કુંકુમદ્વારા પંક સુકત થયા છે. તે
પ્રભુનો આશ્રય કરું છું. અનાશ્રય મરણ સમાન છે. તે પ્રભુ સર્વ
સમર્થ છે. પોતાના આશ્રિત જનોના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારા છે.
બીજા દેવો જે આકાંક્ષાઓ પરિપૂર્ણ કરવા અસમર્થ છે. તે પ્રભુ
શંગારસ્ત્રવું દાન પણ કરે છે. માટે તેમને “મધુરિમ્ સ્વારા-
ન્યમ્” કહ્યા છે. તે નંદકિશોર અન્ય બધી કામનાઓને મટાડી
સમુલ નષ્ટ કરી પોતાના વિષયક કામનાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરે
છે. તેટલા માટે જ ગોપિકાઓ કહે છે કે:—

“સંત્યજ્ય સર્વ વિષયાંસ્તવપાદ મૂલમ્” મહાનુભાવોને
ભૌતિક કામનાઓ સમાપ્ત થાય છે. અને પ્રભુસંબંધી કામનાઓ
પ્રદિપ્ત થાય છે. તે પ્રેમ પ્રભુ સંબંધી કામને કહે છે. માટે જ
પ્રભુને પણ “કામાવતારાકુરમ્” કહ્યા છે. સર્વ ઐશ્વર્ય મય, સર્વ
માધુર્યમય પ્રભુનો આશ્રય લેઈ કોઈ દેવદેવીની આશ્રય લેવાની
જરૂર રહેતી નથી. તેમના સુખકમલ, હસ્તકમલ, ચરણકમલ,
અત્યંત સુંદર, સુકુમાર, શીતલ, સોરભમય કલ્પતરૂ જેવા છે.
તેમના સુખકમલ, નેત્રકમલ, કરકમલ, નાભીકમલ, ચરણકમલ
કોઈપણ અંગમાં નેત્ર ફસી બાંધ તો નિકળવા અસમર્થ થાય છે.
ગોપીકાઓને તેમના ચરણકમલ પ્રાપ્ત થયેલાં, ને તેઓ પછી
તેમના “પેદ ન ચલતસ્તવ પાદ મૂલાત્” ચરણકમલથી એક ડગલું
પણ ખસી શકી નહિ. અને કહ્યું કે “તવપાદ રમઃ પ્રપન્નાઃ
પુરૂષ બૂલણુ દેહી દાસ્યમ્” અમે તમારા ચરણ રજની શરણ છીએ.
હું પુરુષોમાં બૂલણુરૂપ અમને તમારું દાસ્ય આપો. આટલી બધી
તેમની નિઃશ્વેદ સ્થામસુંદર પ્રસન્ન થયા. આ કામ કંઈ

કંટુષિત હૃદયના કામાંકુરુ નથી. પણ કામવિમોહિત હૃદયનો પ્રેમ જંકાર છે. મજસુંદરીના રૂપમાં પ્રેમાચાર્યો મારી આરાધના માટે ઉભા છે. પંડી રાસનો પ્રારંભ થયો. આરાધના આરંભ થઈ સર્વાંગથી સર્વાંગની પૂજા થઈ. મંજવનિતાઓએ દીર્ઘકાલ સુધી પોતાના સંતૃપ્ત હૃદય પર પ્રભુના ચરણકમલ ધારણ કરી પોતાની વ્યથાનું નિવારણ કર્યું. તેમના હૃદયમાં સાત્વિક વિકારના કારણે પ્રસ્વેદ પ્રગટ થયો. તેથી તેમના ઉદોજનો પંકશાગ પીગળીને પ્રભુનાચરણને સ્વેતાશુષ્ક કર્યા, તેથી જ “વલ્લવી કુચ કુંભ કુંકુમ પકિલ પ્રભુમાથયે” કહ્યું છે.

શ્લોક ૧૦ ઉપેન્દ્ર વચ્ચા છંદ

અપાંગ રેખા ભિર ભંગુરાભિ, રનંગ રેખા રસ રંજિતાભિઃ ।

અનુક્ષણ વલ્લવસુદરીભિ, રચ્યસ્યમાનં વિભુમાથયામઃ ॥૧૦॥

પદ ૧૦ ભાવાર્થ

લખતમે લજતિ જો નભિ નભિ તકતિ હૈ,

ભોરિ હૈ મારતિ બસ નૈનનકી કોર હૈ ।

ભોરિ ભોરિ રંગન મેં, કાજર અનંગનમેં,

છોરત છબીલી ધાર બંધી ઇક કોર હૈ ॥ ૧॥

અંગના છન અંગનમેં સાધે ઉમંગન ભરિ,

સિદ્ધિ હેતહેત કરિ લાયો “પ્રેમ” જોર હૈ ।

ગોરિન કે કોરન મોં કજરારે રૂપ વિભુ,

તારકે પદ તારકે હમ તારકે નહીં કોર હૈ ॥ ૨॥

લીલાશુકને રાસમંડલમાં સ્થિત કૃષ્ણની સ્મૃતિ થઈ તેથી પૂર્વશ્લોકની યાદૃત ગા શ્લોકમાં પણ “વિભુમાથયામઃ” કહે છે. જે પ્રભુના સુખારવિન્દ પર મજસુંદરીઓની દૃષ્ટિ નિબદ્ધ થઈ ગઈ છે, તેવા પ્રભુનો આશ્રય અંગો કરીએ છીએ.

“અપાંગરેખા” એટલે તિરછી નજરથી કટાક્ષ પૂર્ણ ચિતવન. તે તિરછી કટાક્ષ “અભંગુરા” એટલે ભંગવિના સતત અખંડ ચિતવન છે. બ્રહ્મટી અને નેત્ર વાંકાં છે. પણ દૃષ્ટિની ધારા સીધી

છે. અલંગ ધારા પરાક્રમી છે. તે ધારાનું રૂપ શું છે? “અનંગ રેખા રસ રંજતાભિઃ” તે ધારા કામ રસથી રંજીત છે. અંતરમાં અરૂણ છે. બાહ્ય રથામાજન છે. સિદ્ધ-પુરુષો પોતાની દૃષ્ટિ પાત દ્વારા શક્તિપાત કરે છે. મીન પોતાની દૃષ્ટિપાતથી ઈડાંને પોષણ આપે છે. તે સંતાનને જન્મ આપે છે. તેમ મજાંગનાઓ પણ પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને પોતાના હૃદયના રંગને પાકો કરે છે. સ્ત્રીકૃષ્ણના ચિત્રને પોતાના માનસ પર અંકિત કરી વિયોગ સ્થમયમાં જીવનાધાર બનાવે છે. તેથી નેત્ર જોઈ જોડીને પ્રભુના મુખારવિંદનું અવલોકન કરી રહી છે. આ પ્રમાણે શ્રી વિગ્રહના મુખકમળને મજબાણાઓ અભ્યાસ કરી રહી છે.

શ્લોક ૧૧ ઔપચંદસિક છંદ

હૃદયે મમ હૃદયવિભ્રમાણું, હૃદયં હર્ષવિશાલલોકનેત્રમ્ ।
તરુણું મજબાલ સુંદરીણું, તરલં કિંચન ધામ સંનિધત્તામ્ ॥૧૧॥

પદ ૧૧ ભાવાર્થ

યહ જ્યોતિ તરલ જિય બગી રહે ।

ચલત ચરન ચંચલ ચપલા જ્યો, અંગ અંગના લાગી રહે ॥૧॥

અખિયાં તરલ હરે દુખ દુખિયાં, ભરિયાં રસ રંગ પાગી રહે ॥

વયસ કિયાર તરુણ તન લાજે, રસાનિસાન તહાં ગાજી રહે ॥૨॥

“મૈમ” પ્રભુ સુદયા અબલન પૈ, મયા પ્રિયા પદ રાજી રહે ॥૨૩॥

“તરલ” એટલે ચેતનમયી ચંચળ સાકાર મારા હૃદયમાં બ્રહ્મ જ્યોતિ નહિ પણ તરલ જ્યોતિ પ્રવેશ કરો. પણ તેનું નામ શું? તે લીલાશુક “બાલનીલ”, “ધામ” “વિભુ” વગેરે કહે છે. કારણકે તે જ્યોતિ અનિર્વચનીય છે. ગોપનીય છે. ઉપવિષયોમાં પણ તે ચૂંદ વસ્તુ છે. “મજબાલ સુંદરીણું તરલ” એટલે યોવન સાથે ભાવ વિલાસાદથી અત્યંત પ્રગલ્ભ છે. ગોપીઓની ચેષ્ટાઓનું હૃદય છે. પ્રભુનું હૃદય તરલ, નયન તરલ, હસ્ત તરલ ચરણ તરલ સર્વાંગ તરલ એટલે ચંચળ છે. તે તરલ જ્યોતિ મારા હૃદયમાં નિવાસ કરે.

સ્લોક ૧૨ માતિની છંદ

નિખિલભુવનલક્ષ્મી, નિત્યલીલા રુપદાશ્યામ ।

કમલવિપિનવીથી, ગર્વ. સર્વકંપાશ્યામ ॥

પ્રભુમદભયદાનપ્રોદિ, ગાઢા. દતાશ્યામ ।

કિમપિ બહતુચેતઃ કૃષ્ણપદામ્બુજાશ્યામ ॥૧૨॥

પદ ૧૨ ભાવાર્થ

એસે હી બહત રહે, ઉર ભિય રસ પ્રેમ ધાર,

તુવ પદ કમલન ભે દે, ઠોઈ વિમલ સુખમાર ॥ ૧ ॥

સકલ ભુવન શોભા શ્રી હુકત ચરન નંખ અગાર,

લક્ષ્મી ઉર લોભા અનિ, સેવત નિત અચલ ઢાર ॥ ૨ ॥

કમલનવન ગર્વ સકલ, દલત ચરન ગુન અપાર;

નમત સદૃષ હરત વિષદ દલત “પ્રેમ” વારિ ડાર ॥ ૩ ॥

આ મજગોપીઓ મહાભાગ્યશાળી છે. કારણકે પ્રભુ સાથે રાસ લીલાનો ઉપલોગ કરી રહી છે. મને પણ ચરણારવિંદનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે? “કિમપિ બહતુ ચેતઃ” ચેત એટલે માફ મન તેમના ચરણકમલ કે કયાકીર્તનાદિના સુખનું વહન કરે. તેનો આનંદ બ્રહ્માનંદ કરતાં પણ અનેક ગણો વધારે છે, પરહસોને માલુમ છે. લક્ષ્મીજી જે અંચળ છે. તે પણ તેમના ચરણારવિંદની સેવામાં સ્થિર છે. કારણકે પ્રભુ હૃદયમાંથી વિમુખ રહે. પણ તેમના પદાશ્રિતને નહિ તરછોડે. તે ચરણારવિંદ લક્ષ્મીજીના ગર્વનું ખંડન કરે છે. કમલાને તો રૂપનું લક્ષ્મીનું ગર્વ છે તે કામનાઓ વધારનારી છે. જ્યારે પ્રભુનું ચરણ તે કામનાઓને સમાપ્ત કરે છે. કમલા અજ્ઞાન અધિકારને વધારે છે. જ્યારે પ્રભુનાં ચરણ હૃદયના અધિકારને દૂર કરે છે, “પ્રભુપદભય દાન” એટલે પ્રભુમ કરનારને અભયદાન આપે છે. ગજરાજ, દ્રોપદિ, અંબરીષ, અભિમત, વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો તેનો પુરાવો છે.

હજારો ઘંટાનાદને પ્રત્યુસાંભળતા નથી, પણ કીકીના ઝાંઝરો અવાજ સાંભળે છે તેવાં કૃષ્ણનાં યુગલ ચરણ છે. જે અખિલ ભુવન લક્ષ્મીનું નિત્યલીલાનું સ્થાન છે ચરણગતને અભયદાન

આપના સમર્થ છે તે ચરણારવિંદથી મારા હૃદયને અપૂર્વ સુખ મળે. શ્રીરાધિકાણ્યે તે ચરણારવિંદને હૃદયમાં ધારણ કરીને અપૂર્વ આનંદ પામતાં નિકુંજમાં પ્રવેશ કર્યો તેવો પણ ભાવ છે. હવે ચરણ ક્રમણથી મટી (ખસી) એકદમ નજર સુખારવિંદ પર ગઈ. તેથી હર્ષિંદ થઈ.

શ્લોક ૧૩ માલિની છંદ

પ્રણય પરિણતાભ્યાં, શ્રીભરાલમ્બનાભ્યામ્ ।
પ્રતિપદ લલિતાભ્યાં, પ્રત્યહં નૃતનાભ્યામ્ ॥
પ્રતિમુહુરધિકાભ્યાં, પ્રસ્ફુટલ્લોચનાભ્યામ્ ।
પ્રવહતુ હૃદયે નઃ, પ્રાણનાથઃ કિશોરઃ ॥૧૩॥

પદ ૧૩ ભાષાઈ

એ નયન યુગલ કુદલ વિમલ, મધુર પ્રણય સિંધુ ભરે ।
લાગે લગે લોભ જગે, લાડિલી તન લલક ઢરે ॥ ૧ ॥
અળહી ઓર અળહી ઓર, નવ નવ છળિ લલિત ખરે ।
બઢત છિન ખ્યાસ “પ્રેમ” એસે ઉર વસહુ હરે ॥ ૨ ॥

। જે નેત્રા પ્રેમથી ભરેલાં છે, અત્યંત શોભા યુક્ત છે, પ્રકુલિત છે, રસથી ભરેલાં છે, ક્ષણ ક્ષણમાં નવીન અને સુંદર લાગે છે તે મારા હૃદયમાં આવી વસે. પ્રેમનાં નેત્ર છે. જેમ સુવર્ણનાં આભુષણો સુવર્ણમય છે, તેમ સમ્મિલનનંદ ધનનાં કર, ચરણ, નાસિકા, નેત્ર, સુખ વગેરે પ્રત્યેક અંગ આનંદનું પરિણામ છે. (૨) રાધા પ્રેમથી નેત્ર પરિપૂર્ણ છે. તેથી સહેજ સુંદર, પ્રકુલિત, વિસ્ફુરિત થઈ વિશાળ થયાં છે. અને મનને મંચર કરે છે. “પ્રત્યહં નૃતનાભ્યામ્” એટલે દિનપ્રતિદિન નવિન લાગે છે. અને પ્રત્યેક પણ (ક્ષણ) ભાવ બઢે છે. વસ્તુ નવિન લાગવાનાં બે કારણ છે. (૧) વસ્તુ બઢવાય છે. (૨) દષ્ટિ બઢવાય છે.

“વાસ્તવિકમાં રૂપ શું છે? તેની કોઈ પરિભાષા નથી. કારણકે રૂપ નેત્રનો વિષય નથી. પણ પ્રેમનો વિષય છે. પ્રેમથી જે વસ્તુ ભેલાંય છે તેનું નામરૂપ છે. પ્રેમ નહિ તો રૂપ પણ નહિ. ભક્તને

ચરણારવિંદનાં દર્શન કરી ભાવનામાં સ્થિર થાય છે. અને પ્રાર્થના કરે છે કે મારા હૃદયમાં તે ભુવનાદ્રકારી તેજ સમ્યક્રૂપથી કીડા કરે. તેજ કેમ કીડા કરે? તે તો દેવાઈ જાય. તો કહે છે કે આપના ચરણકમળનું અમારા હૃદયમાં સ્મરણ કર્યું છે. એટલે પ્રભુચરણ હૃદયમાં સ્થિર થયાં છે. તે ચરણકમળ સંસારના વિષયોથી જડ થયેલા હૃદયને પણ કોંમળ બનાવે છે. “ભુવનાદ્રયોજ” તે તો ત્રિભુવનને સરળ નરમ કરવાવાળાં છે. ચરણ સ્પર્શ તો શું? વેણુનાદ પણ પાષાણને પીગળાવે છે તો ચેતન હૃદયને દ્રવિત કરે તેમાં શું?

પ્રભુનું મુખકમલ “અવ્યાંજ મંજુલ” કપટ શુન્ય સહજ અનુદાગથી સુંદરતા યુક્ત છે. કપટનું મુખ સ્વાર્થ, કામના છે. તેનાથી તન અને મન દુષિત થાય છે. ભજવાન આપ્તકામ છે. તેમને તો ભક્તોની કામના તે તેમની કામના છે. જેમ કમલનું આસ્વાદન ભમરો કરે છે. તેમ હાવ ભાવ દટાણથી પ્રભુ મુગ્ધ મનોહારી મુખવાળા હિસે છે. અને તેનું પાન આસ્વાદન શ્રીગોપીકાઓજ કરે છે. તેટલું જ નહિ પણ તેમની બંશીના ધ્વનીનું પણ તેઓ આસ્વાદન કરે છે. “મુખારણુજમુગ્ધ ભાવ” નો અર્થ ઉપર કહ્યો તે છે.

બધી ગોપીકાઓ તો ત્યાં જેમની તેમ દોડી આવી. પણ રાધા હજી પણ આવ્યાં નથી. તેથી પ્રભુએ ચાર ગણી બંશી બજાવી. પણ રામેશ્વરી રાધા હજીપણ ના આવ્યાં તેમના સિવાય તો રાસ થઈ જ ના શકે તેથી રાસ ન થયો, અને ગોપીકાઓને પ્રભુએ પાછાં ઠાઠ્યાં અને કહ્યું કે જુઓ મેં. તો શરદ પૂર્ણિમાએ રાસ રમવા વચન આપેલું. વસંત પૂર્ણિમાને દિવસે નહિ. માટે છ માસ પ્રવિશ્ણા કરો. ગોપીઓ પાછી ફરી તેઓ સર્વોચ્ચ પરીક્ષામાં પાસ ના થઈ તેથી સુરલી નાદના બે અક્ષર ‘પરા’ વિદ્યા ‘રાધા’ મંત્રનો જપ કરવા લાગી.

અંત રંગ અર્થ—રાધિકાજીને યમુના તટના નિમ્નજ બ્યાં જવાની વેણુનાદ કરી પ્રભુ પ્રેરણા કરે છે. તે વેણુનાદની ચતુરાઈ

અન્ય ગોપીકાઓ સમજી શકી નહીં. કેવળ શધિકાણ જ સમજ્યાં. તેથી કવિ કહે છે કે “મદીયાનાં સખાજનાનાં હૃદયે” એટલે અમે સખીઓના હૃદયમાં “ભુજનાદ્રકારી” તેજ પ્રભુ વિહાર કરો.

શ્લોક ૧૬ અનુદુષ છંદ

મણી નૂપરવાચાલં વંદે તત્ ચરણં વિભો ।
લલિતાનિ યદીયાનિ લક્ષ્માણિ મજ્જવીયિષુ ॥૧૬॥

પદ ૧૬ ભાવાર્થ

છમ છમાત મજ્જ વીધીપગ, છાપ અમર હૈ જાત ।
અમરા ગણુ લલચાત નિત, વંદો પદજલજાત ॥૧॥

હવે લીલાશ્રુકને શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનની વિધી એટલે ગલીઓમાં વિચરી રહ્યા છે. તેમના નુપુરમણીમય છે તેનો મધુર ધ્વનિ સંભળાય છે. અને વૃંદાવનના માર્ગો તેમના મનોહર ચરણોથી અંકિત થયા છે તેમ ભાવ આવે છે. તેથી “વંદેતત્ ચરણં વિભો” તેમ પ્રાર્થના કરે છે. “વિભુ” એટલે સર્વશ્ચ શુભ નિધિ સમર્થ પ્રભુ. “વાચાલ” શબ્દ સંસ્કૃતમાં નિદાનનક છે. પણ નુપુરનો શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સંગ થવાથી જે મધુર શબ્દ થાય છે તે એક શુભ બને છે.

તે નુપુર ધ્વનિ પણ દિવ્ય છે. પ્રણયનાદ જનક છે. હંસ હંસીનીનો સમુહ તે શબ્દનું ઠંઠસ્વરથી અનુકરણ કરવા પ્રયાસ કરે છે પણ નિષ્ફળ થાય છે. તેથી નુપરધ્વનિને પોતાના ગુરુ માને છે.

ચરણાનિ લલિતાની શા માટે? કારણકે તે ચરણોમાં ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, કમલ, વગેરે સોળ ઉત્તમ ચિન્હ છે. તે યમુનાના તટ પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણમાં મજ્જની નિમ્જ સંપત્તિ છે. ફક્ત મજ્જમાંજ પ્રભુ ઉઘાડા પગે વિચરી મજ્જભૂમિને ગીરવંતી કરી છે તે ભાગ્ય મથુરા, દ્વારકા અયોધ્યા, વૈકુંઠ ધામને પણ મલ્યું નથી. જે ચરણુરમ માટે યોગીઓ જન્મ-જન્માંતર સાધના કરે છે, કઠોર તપસ્યા કરે છે, તે ચરણુ સમુહ

મજ્જવાસીઓને સહજ પ્રાપ્ત છે. “વદેતત્ત ચરણામં વિસો” એટલે (લીલાશુકે) તે ચરણારવિંદને નમન કર્યું તે અર્થ છે.

અંતરંગ અર્થ શ્રીરાધિકાશુ પ્રભુના સકેતથી નિકુંજમાં પધાર્યાં. ગોપીઓ તે ભણવી નથી. શ્રીકૃષ્ણે પણ અન્યાતક્ષિત ભાવથી શ્રીરાધિકાશુનું અનુગમન કર્યું. આ લીલાની સ્ફૂર્તિ થવાથી લીલાશુકે તે ચરણારવિંદને નમન કર્યું.

શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં ૧૬ ચિન્હ કહ્યાં છે.

જમણા ચરણમાં— ૧ સ્વસ્તિક, ૨ અષ્ટકોણ, ૩ યવ(જવ) ૪ ભંજુ, ૫ વજ્ર, ૬ દ્વન્દ્વ, ૭ ઉર્ધ્વદેખા, ૮ અંકુશ ૯ કમલ આ નવ ચિન્હ છે.

હાળા ચરણમાં— ૧ મીન (મચ્છ); ૨ ત્રિકોણ, ૩ કલશ, ૪ ઈદ્રધનુષ્ય, ૫ આકાશ, ૬ ગોપક, ૭ અર્ધચંદ્ર, આ સાત ચિન્હ છે.

શ્લોક ૧૭ મંજુ ભાષિણી છંદ (લીનતાના તરંગો)

મમ ચેતસિ સ્ફુરતુ વદતી વિભેર્ભણિ નુપુરપદ્મચિમંભુશિંભીતમ્ ।
કમલાવને ચર દલિંદ દન્યકા કલહંસ કંઠકલ ફળિતા દતમ્ ॥૧૭॥

૫૬ ૧૭ ભાવાર્થ .

હાલિંદીકે ફૂલ હરિ, વિહરત ૫૬ ઝંકાર ।

મુનિ લાજે કલ હંસ ફૂલ, દેત “ગ્રેમ” જયકાર ॥ ૧ ॥

વન ફૂજત કલ હંસ હૈ, તન શુંજત કલ હંસ ।

મન ભુજત કલ હંસકો જન યાયત કલ અંસ ॥ ૨ ॥

જે ચરણને ધ્રુતિ સમુદ્ધ અદરનિશ શોધે છે, તે ચરણ મારા દૃઢ્યમાં ઉદય પામે. અરે તે ચરણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભલે મજ વિધિઓમાં વિચર્યો કરે. પણ તેમના વાચાલ નુપરનો અવાજ મારા કાનમાં સંભળાયતો પણ હું ફૂતાર્યો ચાઉં. “મંજુ શિંભીતમ્” એટલે પ્રધુર અવાજ. “કમલાવનેચર” લક્ષ્મીભુના નિવાસસ્થાન કમલવનમાં ફરવાગાળા “દલિંદોની મનોહર હંસ” તેમના કંઠનો અવાજ ગીતો હોય છે. તે કોણ? “પદ્મહંસ

મહામુનિફૂલ” તેમ કહે છે. તે પ્રાકૃત નહિ પણ અપ્રાકૃત છે તે પ્રમુ વિમુ સ્વરૂપ છે. ઐશ્વર્ય વાત જવા દઈએ તો પણ (૧) માધુર્ય લીલામાં માખણ ચોરવામાં પણ નિષ્ણાત છે. (૨) હાથ બંધાવવામાં પણ સમર્થ છે. (૩) વાહન બનાવવામાં પણ સમર્થ છે. (૪) મનીયાર ચર્મ સધિકાણને ચુકી પહેરાવવામાં પણ સમર્થ છે. સ્વતંત્ર હોઈને પણ પ્રેમ પરતંત્ર છે.

કમલવન સુચોલિત યમુના તટની નિકુંજમાં રાધાકૃષ્ણ વિલાસ રસમાં મગ્ન છે. વિહાર કાળમાં તેમના નુપરનો ધ્વનિ બહાર સંખીએને સંભળાય છે. લોલાગુક પણ એક ચિત્તથી તે મનોહર ધ્વનિ સાંભળે છે. અને અતિ ઉત્કટ ચર્મ ધ્વનિ કાનમાં પડતો રહે તેમાં રાચે છે. કારણકે આ કલરવ નિકુંજની બહાર આવી શબ્દ બ્રહ્મ પ્રણવની ઉત્પત્તિ કરે છે. શબ્દ બ્રહ્મ બે પ્રકારના છે. (૧) ધ્વનિરૂપ. (૨) વર્ણરૂપ. પ્રથમથી મહત્ અહંકાર પાંચ તન્માત્રા, પંચભુત, પ્રાકૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે. (૨) બીજાથી વેદ, મંત્ર, તંત્ર, શાસ્ત્ર, પુરાણી વગેરેની ઉત્પત્તિ છે. આ બંધી પ્રાકૃત સૃષ્ટિ છે. જે પ્રણવથી ઉત્પન્ન થાય છે. અપ્રાકૃત ધામની ઉત્પત્તિ કામ બીજથી રસથી થાય છે. કામ બીજની રસની ઉત્પત્તિ નિકુંજરૂપ મંજુકલરવ છે. તે સર્વોપરિ અને સ્વતંત્ર છે. વૃંદાવનમાં શ્રીહરિ પ્રિયા નિત્ય વિહાર સ્વતંત્ર છે.

શ્લોક ૧૮ સંક્ષિપ્તગતિ છંદ

તરૂણી રુણકરુણામય વિપુલાયત નયનં ।

કમલાકુચ કલશીભર, વિપુલીકૃતપુલકં ॥

મુરલીરવતરલીકૃત, મુનિમાનસનલિનં ।

મમ ખેલતુ મદ ચેતસિ, મધુરાધરમમૃતં ॥૧૮॥

પદ ૧૮ ભાવાર્થ

વિન પિયે મદ માતે રતિ રસ રંગ નૈન,

ખાતે દુષ્ણિયાનકી કાનન ભાય કહી હૈ ।

કમલા વનરાની મહારાની કી સેવા કરે,

દાન હેમ કલસ પાય ફૂલી અંગ મહી હૈ ॥ ૧ ॥

મુનિ મૌન ભંગ કરિ મુનિ મૌન ભંગ કરે, -

મુનિન શુદ્ધ મુરલીએ બાજ ગાજ રહી હૈ ।

અમૃત કિત દૂદે મન દેખ કયોં ન સ્યામ તન,

અમૃત તો મધુરાધર, ઓર નહીં નહીં હૈ ॥ ૨ ॥

પૂર્વશ્લોકમાં દીનતાના તરંગો છે. આ શ્લોકમાં હર્ષનો સંચાર છે. કારણકે શ્રીકૃષ્ણનાં સર્વાંગ દર્શનની ભાવના છે. કલ્પ તુપુર ધ્વનિથી લીલાશુક સંતોષ માનતા નથી. મનમાં કેણુ ખેલ્યાં કરે. “અમૃતમ્” જે પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. પણ તેનો કંઈ આકાર તો હશે ને? હા, તેના અધર મધુર છે. તેના પર બંશી છે. બંશી પર બે વિશાળ નેત્ર છે. અને શરીર મધુર સુવાસથી સુશોભિત છે. કેાઈ દેવામૃતથી અમર થયો સાંભળ્યો નથી. પણ અધરામૃત, ચરણામૃત, નાભામૃત, પી મરીને પણ અમર થયા છે. જે આ મધુર રસ વિગ્રહનાં દર્શન, શ્રવણ, કીર્તન કરે છે તે પરમ માદક રસનો સંચાર થાય છે. તે કૃષ્ણનો રયામવર્ણ, કિશોરવય, કીડાઓ, દગભાંગી, એકાદશ ઇંદ્રિયો, અંગભાંગી, વચનભાંગી દેહરૂપ ભૂષણ, પદ, બંશી વસ્ત્ર પિતાંગર કટિ-કાછની વગેરે કેટલું વર્ણવીએ તેટલુંજ નહિ ભૂષણનો ધ્વનિ, બંશીધ્વનિ ચરણરજ, મુખનું તાંબુલ મોરખીંછ શુંજમાદા વનમાદા વગેરે સર્વે મધુરાધિપતિનું મધુરજ છે. તેમનાં નેત્ર -અરૂણ છે કરૂણા પૂર્ણ છે અને આકારમાં વિશાળ છે. “કમલાકુચ કલશી ભરવિપુલી કૃત પુલક” છે. કમલા એટલે અત્રે લક્ષ્મીજી નહિ, પણ શ્રીરાધિકાજી છે. જે કૃષ્ણ રૂપ ભગવાનનું પરમ સ્વરૂપ છે. લક્ષ્મી અશ્વર્યમયી છે. રાધિકાજી માધુર્યમયી છે. એવાં શ્રીરાધિકાજી તેમના કુચકલશ અનુરાગ રસસાર સરોવર છે. તેમના દર્શનથી અને સ્પર્શથી શ્રીકૃષ્ણ પુલકિત થાય છે. અરે તેમના નિર્લાંબરના છેડાના વદનના સ્પર્શથી પણ કૃતાર્ય થાય છે. પાક સાવધાન!!! મદન જેની છાયાથી મૂર્ચિત થાય છે, તે મદનને હર્ષ પ્રભુની મહાભાવ સ્વરૂપિણ શ્રીરાખાજી સાથે દિવ્ય ઉન્નવલ કામ વિલાસ છે આગલા ચાર શ્લોકમાં પણ કીડા રસનો

આસ્વાદન છે. માટે-યુગલ વિહારીના ચરણોમાં પ્રાર્થના કર. ગૌરશ્યામયુગલ પોતાના આ મંદ અને શીતલ મકરંદદ્રોરા મારી ઘોર અતિ જ્વલંત ભવજ્વાળાને શિંત કરે.

ને ભવજ્વાળાહારી, પાવન દંભલ પ્રચીતકીરી પ્રભુ લીલાનું અનુચીલન કરે. તે કૃષ્ણ પોતાની ‘સુરલીધ્વનિદારા’ ‘મુનિઓના કંઠોર ચિત્તને પણ કોમળ બનાવે છે.’ “સુરલીસ્વતરલીકૃતમુનિ માનસ” તેઓ સમાધિસુખનો ત્યાગ કરી, કૃષ્ણ પ્રતિ ‘આસંકત’ થાય છે. ભગવાન કૃપા કરી કોઈને પણ પોતાના દિવ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, તથા ગંધમાંથી એકતું પણ આસ્વાદન કરાવે તો શુક, સનકાદિક, શિવ, બ્રહ્માણી માદ્રક ધ્રુવસમાધિ ભંગ થઈને ત્રિલંગી સ્વરૂપ સમાધિને પ્રાપ્ત થાય.

અથવા તો મુનિ એટલે મૌન રાખનાર શીરાધિકારીનું મૌન-ભંગ સુરલીધ્વનિ કરે છે.

શ્લોક-૧૬ વસંતતિલાકાં છંદ

આમુખમર્ધનયનામુખમુખ્યમાન-

હર્ષાકુલમજ્જમધુમધુરાનમેન્દ્રોઃ ॥

આરંધવેણુરવમાત્તકિયોરમૂર્તે-

રાવિર્ભવન્તુ મમ ચેતસિ કિંપિ ભાર્યાઃ ॥૧૬॥

પદ-૧૬ ભાવાર્થ

જા ભાવને મમ હરિ હુ કેા હર્યો, સુરલી ધર અધર બળય હર્ષ; જા ભાવને રંગ કિયોર ચઢાય, મરોરિ કે અંગ ત્રિલંગ લઈ. જા ભાવ સોં સુંદ સુંદ કરિ અંખિયાં, મુખ ગોરિન ચંદ્ર હુભાય રઈ; સોઈ ભાવ દયા કરિ આય મેરે ઉર, “પ્રેમ” એ પતિયા ડાર દઈ.

હવે લીલાશુકને રાસવિલાસો રૂપની આકાંક્ષા છે. મારા ચિત્તમાં કોઈપણ ભાવનો સમ્યક્રૂપથી ઉદય થાયો. “આત્મકિયોર-મૂર્તેઃ” કરોડો મનઃપ્રયના મનને, પણ મંથન કરે તેવી મનોહર નૃતનાગરે કિયોરમૂર્તિ તે કેા છે? તો જેણે સુરલીનાદ શરૂ કરી, બધાને વશ કર્યા છે. કેવળ રૂપથી કૃષ્ણ મનોહર છે તેટલું જ નહિ, પરંતુ આનંદચંદ્રીય ભાવોથી પણ કૃષ્ણ સુંદર છે. તે કેમ? તે:

“માનસો ભાવ”-મનના વિહારોનું નામ પણ ભાવ છે. તો અનિર્વચનીય કેમ ? તો કહે છે કે “ભગવાનઽપિ રંતુ” મનસ્વકરોત્ સર્વર્થ પરિપૂર્ણ ભગવાને પણ વૃંદાવનની શરદપૂર્ણિમાની શોભા જોવા મનને સ્વીકાર કર્યું. અ-મના હોવા છતાં મનનું નિર્માણ કર્યું. ભગવાનનું વિચિત્ર સ્વરૂપ આનંદ સ્વરૂપ છે. જોટલે તેમને અંતઃકરણ કે મનના નામની પ્રાકૃત ઇદ્રિયો હોવી નથી. સૃષ્ટિની રચના પાલન પોષણ સંહાર કેવળ તેમના અંકદંષ માત્રથી થાય છે. પણ પ્રજામાં માખણચોરી કરે છે, ચરોદાનાં સ્નનપાન કરે છે, વાહરડાં શોધવા પોતાના પગે જંગલમાં ઘૂમે છે તાત્પર્ય કે અલૌકિક ક્રિયાઓ સંકલ્પ માત્રથી કરે છે. પણ લૌકિક ક્રિયાઓ માટે ચેષ્ટા કરે છે. બ્રહ્મા વાહરડાં જાલ વગેરેને ચોરી ગયા, તો સંકલ્પથી સૃષ્ટિ જાલ (વાહરડાં વગેરે) રચી. પણ માખણના લાંદા કેવલ સંકલ્પથી સંપન્ન નહિ થઈ શકે. માટે મન સંકલિત રસોચિત ભાવની આવશ્યકતા છે. મન કેમ નિર્માણ કર્યું ? તો કહે છે કે ગોપીઓ સાથે રમણ કરવા માટે.

તે આશ્તકામ સંપૂર્ણનંદની રમણ-પ્રવૃત્તિ છે. તેથી આનંદ ભૂમિકાથી નીચી કામલીલા નહિ, પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકાનો પ્રેમ લીલા છે-આસ્તુદિની ચક્રિતનો આત્મવિશ્વાસ છે. માટે “આત્મ-ક્રિયારમૂર્તિઃ” કોટિ મદન મોહન ક્રિયાર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જેમ બાલ્યરૂપથી વાત્સલ્ય રસનું દાન કર્યું તેમ, ક્રિયારૂપથી મધુર રસનું આદાન પ્રદાન સંભવ છે. ભગવાનના હાથને કોણે ભાંખ્યા ? માતા ચરોદાના વાત્સલ્ય પ્રેમે જ. લીલાશુક્રને પણ ગોપી-ઓના મધુર ભાવનો સ્વાદ કરવા માટે મન થાય છે. બ્રહ્માનંદને પણ મધુર રસ લધુ કરે છે. વેદની શ્રુતિઓ જેને માટે લાલસા રાખે છે, તે વૃંદાવનનો નિત્યલીલાનો રાસ છે. તે છવનાં મન, વાણી, બુદ્ધિથી અગોચર છે. તે તો ગોપીઓની કે વૃંદાવન-વાસીઓની કૃપાથી જ અનુભવમાં આવે છે. પ્રભુના પ્રત્યેક અંગ ઇદ્રિયમાં પ્રત્યેક ઇદ્રિયના ધર્મ છે. નેત્ર દેખે છે, સાંભળે છે, અને ચાલે પણ છે. તેમ જ દરેક ઇદ્રિયનું સમજવું. સર્પની શ્વણુ-ઇદ્રિય જો જોઈ શકે તો પ્રભુ માટે આ નવાઈની વાત નથી.

અંતરંગ લીલામાં-રાધિકાજીને કેલિ લીલાની લાલસા થતાં
 સ્યામ અંકમાં ડાગી બાબુએ બિરાજમાન થયાં છે. અને શ્રીકૃષ્ણ
 અર્ધમુકુલિત નેત્રદ્વારા રાધિકાજીનાં દર્શન કરી રહ્યા છે.

શ્લોક ૨૦-પૃથ્વી હંદ

કલકવણ્ણિતકંઠલું, કરનિરુદ્ધપીતાંબરં
 કલમપ્રસૂતકુંતલં, ગલિતબહ્નૂષં વિભોઃ ॥
 પુનઃ પ્રકૃતિયાપલં, પ્રણયિનીભુજયંત્રિતં
 મમ સ્ફુરતુ માનસે, મદનકેલિશય્યોત્થિતમ્ ॥૨૦॥

૫૪ ૧૦-ભાવાર્થ

જળ પીતાંબર કર તાન ગહે, તમ કર કંઠલુ કલ જાન કિયો;
 કુંતલ આનન આન રસે, ઉત મોરપખા દરિ માન દિયો.
 ઉન અંચલ હોય તન પીત ગહે, ધન ચપડા બનિ ઘનશ્યામ લિયો;
 ચંદ્ર ભાત મિલે કૈ આત મિલે, પૈ આજ મિલે અસ “પ્રેમ” હિયો.

મારા હૃદયમાં પ્રભુની ઉત્થાન માધુરી પ્રકાશિત થાય, જ્યાં
 કંઠલુનો મધુર અવાજ વધાઈ દર્શ રહ્યો છે. જલધર સ્વરૂપ સ્યામ
 ચપલ છે, નિત્ય તૃષાતુર છે. બંધનમાં રહે છે તે માટે “પ્રણયિ-
 નીભુજયંત્રિતમ્” કહ્યું. મિલન પછી પુનઃમિલનની લીલાની
 સ્ફુર્તિ છે પ્રભાત સમીપ છે. નંદલવનના દ્વારે ગોપ બાલકો
 કનૈયાના દર્શન માટે આબ્યા છે. તેમની સાથે કલેક કરી ગોચા-
 રણ કરવા માટે જણું છે. તેથી નંદદ્વાર પર કેલાહલ છે. અહીં
 ગોપીઓ વાસ્તુ પૂજન કરી, દહીં મંથન કરતાં ‘ગોવિંદ માધવેતિ’
 ગાઈ કીર્તન કરે છે.

અંતરંગ લીલામાં-પૂર્વ કહેલ લીલાવિલાસ પૂરો થયો,
 અને શ્રીરાધાકૃષ્ણ રાસથો અંતર્હિત થઈ એકાંત વિહાર કરે
 છે. બંનેના રમણ વિલાસથી કંઠલુનો કલધ્વનિ થાય છે.

શ્લોક ૨૧-રાઘ્વલિપિકીર્તિ

સ્તોતસ્તોતનિરુધ્ધમાન મુદ્ગલપ્રસ્યંદિમંદસ્મિતં
 પ્રેમોદ્ગસેદનિરર્ગલપ્રસૂમરમવ્યક્તરોમોદ્ગમમ્ ॥
 શ્રોતું શોત્રમનોહરં મજ્જપ્ત્વોલામિથો જલિપ્ત-
 મિથ્યાસ્વાયયુષારમહે જગવતઃ કીડાનિમીલદ્વદયઃ ॥૨૧॥

પ્રેમ ૨૧-ભાવિયો :
 મુજવધુ કુંજદાર હોરે બતરાતે મધુ,
 સ્યોમ મુદિ નૈન પોટે કોતુકે સુહાયો હૈ,
 ઉઠત ઉદ્ધાન હિયો તન મન સખ લીજિ ગયો,
 રોકત બહુ બેતન કેરિ અંગન ઉઠવાયો હૈ,
 આઈ નૈન મંડનમે મંદ મુદુ ઝલક હૈસી,
 પુલકિત રોમ હર્ષ વંદનન મે છાયો હૈ,
 નિહારિ મજનારી બુવારિ “પ્રેમ” કહતિ હૈ,
 કૃષ્ણ સોં હુ કૃષ્ણકષ્ટ દમે અતિ ભાયો હૈ.

અહીં પ્રભુની કષ્ટ નિદ્રાનું વર્ણન કરે છે. અહીં ભગવાન કરતાં ભગવાનની લીલાનો મહિમા અધિક ગાયો છે. લીલાદ્વારા જ ભગવાનના ભોવે રૂપ તથા શુણ્ય જગતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ મનુષ્ય પર નહિ, પણ પ્રાણી માત્ર પર અનુગ્રહ કરવા ભગવાન અનાદિ કાલથી મનુષ્ય હેઠળ ધારણ કરી, કીડાંઓનો સ્વીકાર કરે છે, ને તે લીલાઓ સાંભળી, મનુષ્ય ભજનમાં લાગી જાય છે. પ્રભુનો અવતાર કેવળ રાક્ષસોના સંહાર માટે નથી; તે કાર્ય તો સંકટપ્રભાવથી પ્રભુ કરી શકે છે. અવતારલીલા તો ભૂવોને શિક્ષા માટે છે. માટે જ ભક્તોની આસક્તિ ભગવાન કરતાં તેમની લીલાના જ્ઞાનમાં વધારે હોય છે. લીલાદ્વારા પ્રભુની સ્વરૂપ અમલકારિક રીતે સ્ફુરે છે.

ભગવાન નિરાકાર કરતાં સાકાર સ્વરૂપમાં મધુર છે. તથા પૂર્ણ ભગવાન છે સાકારમાં પણ લીલાવતાર મધુરતર છે.

અવતારોમાં પણ મહારાષ્ટ્રધિરાજીથી મધુસૂતા મધુરતર છે. પણ તેના કરતાં જોષીજનવલ્લભ વિશેષ અને સર્વોત્તમ છે. સાધાકીય અસ્તુ છે, તેથી જાણકિય : એવિંદ આટલા અર્થો મધુર બિલ્વમંજલને લાગે છે. તેમની કષ્ટનિદ્રા કેમ? મજ વધુઓની અનેક રસીલી વાતો સાંભળવા કોતક લાલસા છે. તેઓએ કૃષ્ણને પ્રેમપાશથી બાંધ્યા છે. ભગવાનના નેત્ર બંધ છે. પણ મંદ હસી રહ્યા છે, અને બંદ (કપોલ) પર હાસ્ય છે. તેથી તેમની કષ્ટનિદ્રા છે. ભગવાન તે મંદ હાસ્યને રોકી શકતા

નથી. તેથી “નિર્ગલ્પસૂચર” એટલે નિરંકુશ રીતે વહે છે. કારણ કે શ્રીઅંગમાં રોમાંચનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હાસ્યના છ પ્રકાર છે.

- (૧) સ્મિત—દાંત દેખાય નહિ. કેવળ કપોલ પર હાસ્ય દેખાય તેને સ્મિત હાસ્ય કહે છે.
- (૨) હસિત—હસતાં કુદત દશનાવલી (દાંત) દેખાય, તેને હસિત હાસ્ય કહે છે.
- (૩) વિહસિત—જેમાં દાંત સાથે શબ્દ પણ સ્પષ્ટ પ્રગટ (દેખાય) થાય, તેને વિહસિત હાસ્ય કહે છે.
- (૪) અવહસિત—દાંત, શબ્દ પ્રગટ (દેખાય) સાથે, ઉપરાંત નાક દૂલે ને નેત્ર સંકોચાય તેને અવહસિત હાસ્ય કહે છે.
- (૫) આહસિત—એટલું હસે કે આંખમાં આંસુ આવી જાય, તેને આહસિત હાસ્ય કહે છે.
- (૬) અતિહસિત—હસવા સાથે આખું શરીર હાલવા લાગે, તેને અતિ હસિત હાસ્ય કહે છે.

પ્રથમ પ્રકારનું હાસ્ય ઉત્તમોત્તમ છે. કમસર બીજું ત્રીજું એમ ઉતરતા પ્રકારનાં છે. પાંચમા તથા છઠ્ઠા પ્રકારના હાસ્યને શિષ્ટજનો પસંદ કરતા નથી. બહેનો માટે તો પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં હાસ્ય જ શાસ્ત્ર કહે છે.

ગોપીઓ વંશી સાથે જેટલો પ્રેમ કરે છે તેટલું વૈર પણ કરે છે. તેઓ તે જાંચીને ચોરવા અનેક વક શોધે છે.

બીજી લીલામાં સવાર થતાં ગોપીઓ અનેક નિમિત્તે નંદ-ભવનમાં આવે છે. અને યથોદ્ધા માતાને પ્રાર્થના કરી, લાલાનાં દર્શન કરે છે.

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીરાધિકાજી કુંવરમાં વિલાસ કરી, બહાર આવી, સખીઓને મળે છે. પ્રભુ કુંવરમાં સૂઈ રહે છે. તે તેમની વાતો સાંભળે છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં મંગલાચરણ, બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં વસ્તુનિર્દેશ, અને ચારથી એકવીસ શ્લોકમાં વિરહજન્ય તીવ્ર દર્શન-ઉત્કંઠાનું વર્ણન મે. હવે બાવીસમા શ્લોકથી પંચાવન શ્લોક સુધી પોતાની નિષ્ઠાનું વર્ણન છે-ઉલ્લેખ છે.

શ્લોક ૨૨-ઉષેન્દ્રવન્ત છંદ

વિચિત્રપત્રાંકુરશાલી, બાલા સ્તનાતન્તરં યામ વનાન્તરં વા ।
અપારય વૃંદાવનપાદલાસ્યમુપાસ્યમન્યં ન વિલોકયામ ॥૨૨॥

પદ ૨૨-ભાવાર્થ

કર્મ ફાંસ ગર ડારિ પ્રભો, જહાં-તહાં હૈ જાવ ।
આસ ઉપાસ ન છૂટિ હૈ પર્યો સહજ સુભાવ ॥
પર્યો સહજ સુભાવ, છૂટૈ ન નારિ ઉર રમે ।
ચાહે ધરહિ વસાવ, ચાહે વનવનમેં બ્રમે ॥
દેખોં મુનોં ન ઓર, કોન કૈસો ઉપાસ હૈ ।
વૃંદાવન કરે નૃત્ય, “મેમ” પ્રભુ સોઈ ખાસ હૈ ॥

ભક્તકવિ પોતાની અનન્ય ઉપાસનાના કારણે ભાવાવેશમાં પૂર્ણ છે. ‘રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈનું’ મુખ્ય પણ નહિ જોઉં, તેમની ઉપાસના એ એક જ મારું કર્તવ્ય છે,’ વગેરે કહે છે. તેમનું મન પ્રથમ શ્રીરાધાકૃષ્ણના ચરણમાં ગયું પછી મુખની વિદાસમાધુરીના દર્શનની આકાંક્ષા થાય છે. આટલી ઉંચી સ્થિતિમાં પણ પૂર્વ અવસ્થાની ધોર વિષયવાસના યાદ આવે છે. ને પોતાને મહા દીન અયોગ્ય કુપાત્ર સમજે છે. (માને છે.) અને કહે છે કે કયાં રાધા-કૃષ્ણ સરકારનું યુગલ સ્વરૂપ, અને કયાં વિષયાસક્ત છવ ? તેમનું મન માયાના પ્રબલ પ્રવાહમાં પડતાં દીન બને છે, ને આર્ત થઈ પ્રાર્થના કરે છે કે ચાહે મારે રમણીના હૃદય પર જવું પડે અર્થાત વિષય ભોગ ભોગવવા અગર ત્યાગી થઈ વનમાં રહેવું પડે, તે આપની ઇચ્છાની વાત છે. આપ યંત્રી અને હું આપના હાથનું યંત્ર છું. પણ મારી તો એક જ ઇચ્છા છે કે હું તો વૃંદાવનવિહારીના સુંદર ચરણ સિવાય બીજા કોઈનું હૃદયમાં ચિંતન ના કરું.

ભગવાન નિકુંજમાં શયન કરે છે. નિકુંજ બહાર શ્રીરાધિજી સખીઓ સાથે પરિહાસ કરે છે. લીલાશુક પોતાને હુકમ મહે છે કે “રાસલોલા માટે ફૂલ વીણી લાવો.” હુકમ મળતાં જે ત્રણ સખી સાથે ફૂલ વીણવા ચાલ્યા. પછી વિચાર આવ્યો કે રાધાજી પાસે જઈ કે સખીઓ સાથે વનમાં જઈ. સેવાભાવ આવતાં વનમાં જવા વિચાર્યું. પણ નિર્ણય ન કરી શકવાથી “સ્તનાંતરં વા વનાંતરં વા” જાહે છે

શ્લોક ૨૩-ઉદ્ભવળા છંદ

સાર્ધં સમૃદ્ધૈરમૃતાયમાનૈરાતાયમાનૈર્મુરલીનિનાદૈઃ (વિનોદૈઃ) ।
મુર્દ્ધાભિધિક્તં મધુરાકૃતીનાં બાલં કદા નામ વિલોકયિષ્યે ॥૨૩॥

પદ ૨૩-ભાવાર્થ

હા હા કબ દેખોં સોઈ બાલ ।

અધર ધરે મુરલી જે બજાવત, સસ સ્વરનસોં રસાલ ॥

ગાન તાન બંધાન આજાપત, વ્યાપત સ્વર્ગ પાતાલ ।

અજ શિવ નારદ શારદ મોહત, કૌન રાગ કહા તાલ ॥

ચેતન ચેત ન જડ હોયે ચેતન, મુરલી અમૃત નાલ ।

“પ્રેમ” બજાવત આવહુ મેરે, મધુર જનન બૂપાલ ॥

જેમ જેમ પ્રીતિ પ્રભુ માટે વધે છે તેમ તેમ ભક્તમાં દીનતા વધે છે, એ ભક્તિમાર્ગનો નિયમ છે. તેથી કહે છે કે હે પ્રભુ હું તમારાં દર્શન ક્યારે કરીશ ? ને બાલ જે મધુર આકૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, જે ત્રિલંગી સ્વરૂપ થઈ મુરલીનિનાદ કરી રહ્યા છે, તે મુરલી પોતાના વિજયથી ફૂલેલી છે, પણ દયાભાવથી પૂર્ણ છે, ને જડ ચેતનને શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ પ્રદાન કરી રહી છે.

અંતરંગ લીલામાં-રાધિકાજીને વિચાર આવે છે કે મારી સખીઓએ મહાસુખના સમુદ્રનાં દર્શન કર્યાં નથી. અમારા વિરહ-જ્વરમાં ક્યાંયં ભટકતી હશે. માટે અહીં ક્ષણવાર પ્રતીક્ષા કરું, જેથી તે અહીં આવી મહે. ભગવાને વિચાર્યું કે રાધાજી સાથે મને અહીં ગોપીઓ ભેળે, તો તેઓ ઈર્ષ્યા કરશે તો રસભંગ થશે. અને રાધિકાજીની ઈચ્છા છે કે બધી ગોપીઓને એકી સાથે

રાસરસ પ્રદાન કરું, તે કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય. માટે ભગવાન અદ્વિતીય થયા. તેથી રામાણ્યાકૃત થયા, તેથી તે હવે લલિતાજીને કહે છે કે મને ક્યારે દર્શન થશે ?

શ્લોક ૨૪-વૈતાલીય કંઠ

શિશિરીક્રુરુતે કલા તુ નઃ, શિખિપિચ્છાભરણુઃ શિશુર્દશોઃ ।
યુગલં વિગલનમધુદ્રવ, સ્મિતમુદ્રામૃદુના મુખેન્દુના ॥૨૪॥

પદ ૨૪-ભાવાર્થ

શીશ ધરે શિખિપિચ્છ વહ, મુંદર શિશુ મુકુમાર ।

મંદ હંસન મુખચંદ્ર સેા, નૈન સિરાવો હમાર ॥

પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રભુ માથે મોરમુગટ ધારણ કરી, મંદ મંદ હસતા પોતાના મુખ ચંદ્રમામાંથી મધુર રસ વરસાવતા મારાં નેત્રને ક્યારે શીતળ કરશે ?

અંતરંગ લીલામાં—વિરહવ્યાકૃલ રાધિકાણ સંતાપ કરે છે તેમને લલિતાણ વગેરે સખીઓ સાંત્વન આપે છે. ધીરજ ધરો, તે તમને ત્યાગી શકે તેમ નથી. શૃંગાર માટે પુષ્પ લેવા કંઈ ગયા હશે. ત્યારે રાધિકાણ કહે કે મદનમોહન તેમનાં મુખચંદ્રનાં દર્શન કરાવી, મારાં નેત્રને ક્યારે શીતલ કરશે ? ચંદ્ર, ચંદ્ર નથી, મુખ ચંદ્ર છે. મધુ, મધુ નથી, તેમનું હાસ્ય અધરામૃત મધુ છે. અમૃત, અમૃત નથી, મારા સ્થામ અમૃત છે. જૂવણ જૂવણ નથી, મોરપિચ્છ જૂવણ છે.

શ્લોક ૨૫-વસતતિશકા કંઠ

કારુણ્યકર્ણુરકટાક્ષનિરીક્ષણેન, તારુણ્યસંવાલિતશૈશવવૈભવેન ।
આપુષ્ણતાભુવનમદ્રભુતવિજ્રમેણ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રશિશિરીક્રુરુલોચનં મે ॥

પદ ૨૫-ભાવાર્થ

હા હા સીંચહુ હરે મમ લોચન ।

તુમ શ્રીકૃષ્ણ જો ચંદ્ર કહાતે, ત્રિભુવનતાપવિમોચન ।

કરુણા ભરે સહજ રંગ રાતે, નૈનનકી દરો .કેરન ॥

તરુણ કિયોર વયસ મદમાતે, છુટી ન ચિત્રુતા જોડન ।

મધુર વિલાસ ભુવન મુખ પાતે, “ત્રિમં” પ્રભુતજન પોષણ ॥

હે પ્રભુ મારાં લોચનને શીતલ કરો-કારુણ્યમય કટાક્ષની દષ્ટિધારાથી મારાં લોચનને શીતલ કરો, તારુણ્યમિશ્રિત શૈશવની વૈલવધારાથી શીતલ કરો, ત્રણ ભુવનને પોપણુ કરનારી આપની અદ્ભુત વિલાસદષ્ટિધારાથી શીતલ કરો. આપ ચંદ્ર સમાન છો, મારાં નેત્ર કુમુદિની છે. તેમને વિકસાવવા માટે આપને રચક પણ પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ નથી. કેવળ આપની કૃપાનો ઉદય થાય તો એ સહજ છે. પ્રભુ, આપ ચંદ્ર માફક આકર્ષક અને આનંદદાયક છો. ચંદ્રને જોઈને સમુદ્ર પથાથ યોજન ઉછળે છે, પણ ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ આપના આકર્ષણથી જીવાત્મા કોટિ યોજન ધ્રુવોડોને ભેદી આપના ધામમાં આપના ચરણારવિંદને પામે છે. અને ધ્રુવનાંદ કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

અંતરંગ લીલાનો અર્થ—શ્રી શધિકાજી કહે છે કે હે સખીઓ! શ્રી સૌંદર્ય માધુર્ય કલાનિધિ કૃષ્ણચંદ્ર મારી આંખ કુમુદિનીને ક્યારે શીતલ કરશે ?

શ્લોક ૨૬-સિખરિણીજંદ

કદા વા કાલિંદીકુવલયલક્ષ્યામતરલાઃ

કટાક્ષા લક્ષ્યન્તે કિમપિ કરુણાવીચિનિચિતાઃ ॥

કદા વા કંઠર્પમતિભટજટાચંદ્રચિશિરાઃ

કમખ્યન્તસ્તોષં દધતિ મુરલીકેલિનિનદાઃ ॥ ૨૬ ॥

પદ ૨૬-ભાવાર્થ

નીલ તરલિત નૈનકમલન, શોભા કમલનકો હરે' ।

સહજ કરુણા રસ દસારે, નિરખોં નૈનન કળ હરે ॥

કંઠર્પઅરિ હરશિયયશિ સોં હુ શીતલતર હરે ।

મુરલી ધુનિ હુઃખ મોહકર, સંતોષ કળ દેહૈં હરે ॥

હે પ્રભુ હું ક્યારે કાલિંદીના નીલકમળ કરતાં પણ અધિક તરલ તથા અનિર્વચનીય કરુણા લહરીથી વ્યાપ્ત સુગંધિત કટાક્ષધારાઓનાં દર્શન કરીશ ?

કાલિંદી રસ સરિતા છે. પ્રભુનું તન રસનો સાગર છે. તેના રચનિંદુના સમૂહની કાલિંદી બની છે. આપ મહાકાલિંદી સ્વરૂપ છો. આપ જેના પર કૃપા કરો છો તેને પ્રથમ તો આપ આપનાં નયન-કમલની દરુણ રસધારાથી શીતલ કરો છો. પછી હસ્તકમલ, ચરણકમલ, અધરકમલની કૃપા વરસાવી, કૃતાર્થ કરો છો. “કરુણા વીચિનિચિતા” એટલે કરુણાની લહેરીઓથી ભરપૂર. આપની અસાધારણ કૃપા ન હોત તો, હે પ્રભુ આપ પૂતનાને માતાની ગતિ કેમ આપત? એટલા માટે તો શુકદેવજી બ્રહ્માનંદને ત્યાગ કરી “કં વા કૃપાલુ” ચરણું પ્રજેમ” કહીને તેમના ચરણોમાં આબ્યા. સાક્ષાત્ દર્શનનો ભાગ્યશાળી ચાઉં, તેવું મારું નસીબ ક્યાંથી હોય? પરંતુ હે પ્રભુ! આપની મુરલીધ્વનિની એક રત્નકલનક તો સાંભળવા મહે તેમ કૃપા કરો. આપની મુરલીધ્વનિમાં અનંત શુભ છે. હરિ અનંત, હરિ કથા અનંત, આપનાં લીલા ધામ અનંત છે આપની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દરેક વસ્તુ પણ અનંત છે આપની મુરલીમાં અનંત શુભ હોવા છતાં કેવળ ત્રણ શુભને હું વંદન કરું છું. (૧) મારા કામને હમન કરે છે, (૨) મારી જવાલા શીતલ કરે છે અને (૩) કલદારા શ્રીકૃષ્ણપ્રેમને વધારે છે. “કંદર્પપ્રતિભટક” એટલે તો કામદેવના શત્રુ તે વેણુધ્વનિને અવાજ ચોદ ભુવનમાં પહોંચે છે. તે કોઈ કોઈને સંભળાય પણ છે, તેમાં તેમની ઈચ્છા અનિચ્છા કારણ છે. (૧) કેટલીક વખત ગાલોને અને ગાયોને બોલાવે છે. (૨) કેટલીક વખત વનસુદરીઓને બોલાવે છે. જેના માટે ધ્વનિ કરે છે તે જ સાંભળી શકે છે, શ્રવણમાં તેમની કૃપા કારણ છે.

અંતર્ગત અર્થ—ગદિકાલને કોઈ સખી ધીરજ ધરવા કહે છે. અવશ્ય પ્રભુ કૃષ્ણ હમણાં જ આવશે. મુરલીવાદન કરતા, મધુર કટાક્ષ દ્વારા આપણને શીતલ કરશે. તમોને દર્શનદ્વારા મુખી કરશે. ગદિકાલ કહે છે કે તે શું આવશે? ને દર્શન આવશે? મારું ભાગ તેવું નથી. પણ તેમનો મુરલીધ્વનિ કંઈ દ્રશ્ય સંભળાઈ મારા તૃપ્તિ કાનને તૃપ્ત કરે તો પણ મહાભાગ્ય.

શ્લોક ૨૭-વંશસ્થવિલ છંદ

અધીરમાલોકિતમાર્દ્રજલ્પિતં, ગતં ચ ગંભીરવિદાસમંથરમ્ ।
આનંદમાલિંગિતમાકુલોન્મદસ્મિતં ચ તે નાથ વિદંતિ ગોપકાઃ

પદ ૨૭-ભાવાર્થ

તરલ નૈન રસ જૈન વે, ગજ ગતિમંદી ચાત્ર ।

હાસ પાથ ભુજબંધ વહ, બનૈ ઈક પ્રજબાલ ॥

લીલાશુક પોતાને વંશીધ્વનિ માટે અનધિકારી સમજે છે, અને જાણે છે કે આપને તથા આપની વંશીધ્વનિને, મોહક હાસને, મોહક ગતિને, ભૂવિલાસને તો બિચારી ગોપિકાઓ જ જાણે છે, જેમણે વશીભૂત થઈ લોક, વેદ અને ધર્મને તિલાંજલી આપી. આપના ગાઠા આલિંગનને પણ ગોપિકાઓ જ જાણે છે. આપના ચરણના આલિંગનને મેઝવી પ્રજની સરિતાઓ આનંદ પામી, સ્તંભિત થઈ જાય છે. ગો-વત્સ નયનથી આલિંગન કરી આનંદ-અશ્રુ વહાવે છે. તો પછી પરિરંભણનો સ્વાદ તો કેટલો વિલક્ષણ હશે! તે તો ગોપીજનો જ જાણે છે આપનું મંદ સ્મિત વ્યાકુલ અને ઉન્મત્ત કરે છે. તેનો પણ ગોપિકાઓને સમ્યક્ અનુભવ છે.

અંતરંગ લીલામાં અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ના વિરહમાં મૈમની જે દશ દશા હોય છે, તેમાં પ્રથમ દશા ‘ચિંતા’ છે તે પૂર્વ ચાર શ્લોકમાં વર્ણવી છે. હવે આ શ્લોકથી દર્શનપ્રાપ્તિના શ્લોક સુધી શ્રીરાધિકાલના ઉન્માદના પ્રલાપનું વર્ણન છે. ઉન્માદનાં બે મુખ્ય લક્ષણ (૧) ભ્રમમય ચેષ્ટા, (૨) પ્રલાપમય વચન છે. બિંદુમંગલ આ શ્લોકથી નાના પ્રકારના પ્રલાપ કરે છે. હવેથી શ્રીરાધિકાલ તથા ગોપીવૃંદ શ્રીકૃષ્ણને શોધતાં યમુનાતટ પર સંમિલિત થઈ વિલાપ કરી, “જયતિ તેઽધિકં જન્મનાત્રજઃ” જે જોષીગીત વડેગુણ્જાન કરે છે. જન્ય ગોપિકાઓ ગાન કરી રહી છે, રાધિકાલ મૂર્છાના અવસ્થામાં છે. લલિતાસખી તેમને ચિંતા છોડી સુખની મંત્રણા કરવા કહે છે. અને કહે છે કે તમે જેટલાં સરલ છો તેટલા કૃષ્ણ શઠ છે. તેમને ધારણા કરવા કહે છે. પદાસન કરી ધ્રુવસમાધિ લગાવે છે પણ કૃષ્ણની જ સ્મૃતિ રહે છે. તેથી વિરહસંતપ્તા શ્રીરાધા માનની બનીને પ્રલાપનાં વચનજોણે છે.

શ્લોક ૨૮-પ્રહરિણી છંદ

અસ્તોકસ્મિન્નસરમાયતાયતાશં, નિઃશેષસ્તનમૃદિતં પ્રજાંગનાભિઃ ।
નિઃસ્રીમસ્તવકિતનીલકાન્તિધારં, દૃશ્યામ્ ત્રિભુવનસુંદરં મહસ્તે ॥

૫૬ ૨૮ ભાવાર્થ

અતિ હંસ રહે નિત ખિલ રહે રંગ, રસ ભરે નૈના યુગલ ।
પ્રજાગાલકે ભુજાંધ સોં ઉર, દ્વંદ્વ મધિ રાજે અચલ ॥
તહાં નીલકાન્તિ ધાર અંગન, પુષ્પ બહુ પુષ્પિત સદલ ।
તિહું ભુવન સુંદર શ્યામ જ્યોતિ, “પ્રેમ” કળ દેરોં વિમલ ॥

પ્રજાંગનાઓ સહિત મહારાસવિદ્યાસી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની અહીં લીલાશુક આકાંક્ષા કરે છે. કાલિંદીના કુંજપુંજની વિલસિત ત્રિભુવન સુંદર જ્યોતિ ભારાં નયનગોચર થાય. તે જ્યોતિ આકારશૂન્ય અવયવશૂન્ય નથી. તેનાં જાને નયન કુમુદ છે, તે અધિક વિશાલ જન્યાં છે. અધરોજ પર હાસ્યકૌમુદિ પ્રકાશ કરી રહી છે તે શ્યામ જ્યોતિ, ગૌરજ્યોતિ પ્રજાંગનાઓથી સંવૃત છે. પ્રત્યેક શ્યામતેજ ગૌરતેજથી આલિંગન કરાયેલું છે. તેમના ઉરોજના અંગરાગ યુક્ત ચિહ્નોથી શ્રીઅંગ ચિત્રાકિત થયું છે.

ભમે રસ સોઈ હરો, થહ જાનત સજકેય;
ગૌર શ્યામ દોહ રંગ બિન, હરો રંગ નહિ હોય.

ન્યારે પ્રભુ ગોપીઓ સમક્ષ પ્રકટ થયા, ત્યારે તે વિશેષ ત્રિભુવનસુંદર દેખાયા. ભણે કે ચકિત પ્રાપ્ત કરી ભગવાન પણ સુભગ-વાન થયા. પછી ગોપિકાઓએ શ્રીયમુનાજીના કાંઠા પર આંસુઓથી લીની કાજળ અને કુંકુમથી રંગાયેલી પોતાની ઓઢણીઓ બિછાવી. ભગવાન તે પર બેસી ગયા. શુકદેવજી પણ પ્રેમવશ ભગવાનનું ચરિત્ર જોઈ, સુખ થઈ ગયા, અને ગોલ્લા કે “ચક્રાસ ગોપીપરિણમનેઽર્ચિતસ્ત્રૈલોક્યલક્ષ્મ્યેકપદં વપુર્દધત્” તાત્પર્ય કે ભગવાન માધુર્ય સસવિલાસમાં ગોપીઓના સાહિત્યને પ્રાપ્ત કરી, પોતે પણ પરમાવધિને પ્રાપ્ત થયા

સૂકર હૈ કળ રાસ રચો, અરૂ વામન હૈ કળ ગોપી નચાઈ ।
મીન હૈ કોન કે ચીર હરે, કજુઆ હોઈ કળ બીન જાચાઈ ॥

હોય નૃસિંહ કળે હરિ જૂં તુમ, કૌનકી છતિયન રેખ લગાઈ ।
 વૃષભાનુસુતા પ્રગટી જળતે, તળતે તુમ કેલિકલાનિધિ પાઈ ॥
 અંતરંગ લીલા પર અર્થ-શ્રીકૃષ્ણના વિરહતાપથી દગ્ધ
 થયેલ રાધાજી પરમોત્કંઠાપૂર્વક કહે છે કે “હો શ્રીકૃષ્ણ ! તુમહારી
 ઉસ કાન્તિ કે દર્શન મુઝે કળ હોગે ? વગેરે”

શ્લોક ૨૬-ઉપેદ્રવળા વૃત્ત.

મયિ પ્રસાદ મધુરૈઃ કટાક્ષૈર્વશીનિનાદાનુચરૈર્વિધેહિ ।
 ત્વમિ પ્રસન્ને કિમિહાપરૈર્નસ્તવશ્યપ્રસન્ને કિમિહાપરૈર્નઃ ॥૨૬॥
 ૫૬ ૨૬ આવાથ

કાર નૈન ચલાયકે, ણંશી દેહુ બખય ।

સો રસ દેહુ “પ્રેમ” કરી, બા રસસો પર નૌય ॥

જા રસસો પર નૌય, સાધન પચિહારે સજૈ ।

એક કૃપાસો હોય સળ સાધનસિરમોર યહ ॥

તુમ રીઝે કહા ઓર, નહિ રીઝે કહ જુ ઓર ।

રીઝ યહૈ સિરમોર, વંશીધુનિ નૈનન સુકોર ॥

આ શ્લોકમાં ભક્ત ભગવાનની કૃપા માગે છે. પણ આવી
 મહત્વાકાંક્ષા કેમ પૂરી થશે ? માફ સાધન શું છે ? હું નાથ,
 આપ સર્વને આકર્ષણ કરવા વાળી બંસી બબલીને અને કૃપા-
 કટાક્ષો મારીને અને આપનો પ્રસાદ પ્રદાન કરો. જેવી રીતે આપે
 ગોપિકાઓને દેહાનુસંધાન વિરમૃત કરાવીને આપની પાસે
 આકર્ષિત કર્યા હતાં, તેવી રીતે મારા પર પણ કૃપા કરો. કદાચ
 એક જ વખત આપનો તે બંસીધ્વનિ માર અવલુમાં પડે તોપણ મારી
 સઘળી બહિર્મુખ વૃત્તિઓ ઉલટાઈ જાય, અને આપની અભિમુખ
 થાય. તે ધ્વનિ જીવને ગંગાસાગરમાં નહિ પણ ગંગોત્રીમાં લઈ
 જાય છે. તે ધ્વનિ આપની કૃપા થાય તો જ સંભળાય આપ
 પ્રસન્ન થાઓ તો પછી અન્ય સાધનોની અમારે જરૂર પણ રી છે ?
 અને આપ પ્રસન્ન ન થાઓ, તો અન્ય સાધનોથી અમારું કયું
 પ્રયોજન સિદ્ધ થશે ? આપ સર્વ-ધમ અને સર્વ દેવતું મૂલ
 છો. આપની આરાધનામાં બધાની આરાધના આવી જાય છે.

અંતરંગલીલા- રાધિકાજી પ્રલાપ કરે છે કે પ્રભુ, જેમ આપે નિદ્રુંદમાં પધારવા સકેત કરેલો. તેમ હવે દર્શન દર્શ મુરલીધ્વનિ સહિત આપનાં કટાક્ષનાં દર્શન કરવા દો. ત્યારે ભગવાન કહે છે કે બધી સખીઓ સમક્ષ હું તેમ કરું તો તેઓ મારા પર ક્રોધે બરાથે. માટે આપને પ્રાર્થના કરતાં સખીઓ સાથે રહેવું સાઈ છે ત્યારે શ્રીરાધિકાજી કહે છે કે, પ્રભુ, આપ કૃપા કરો તો મારે તે બધાની શી જરૂર છે ? અને આપ પ્રસન્ન ન થાઓ તો તે બધાં હોય તોયે શું પ્રયોજન સરવાનું છે ? તે બધું નિર્રથક છે. રાધાજી આમ દીનતા બતાવે છે અને સ્વમુખની અભિ-લાષાથી આમ પ્રાર્થના કરતાં નથી, પણ પ્રભુને બધી ગોપીઓ શ્રીરાધિકાજી સમક્ષ કરતાં સાથે ચતગણું મુખ મલચે તે માટે કહે છે. શ્રીરાધિકાજી પ્રભુની બધી કામનાઓ પૂરી કરે છે.

સખ ઠાકુરકો ઠાકુર હરિ, તા ઠાકુરકો ઠાકુર ઠકુરાધલુ ।

માન દાન હૈ પ્રાણ પ્રિયા પતિ, રતિ બચત પરલાપ દુરાધનિ ॥

સાચી પ્રેમી પ્રિયતમને કદાપિ એમ નહિ કહે કે “તમે મારા વિના ખૂબ દુઃખી થશો, મારા વિના તમારું દુઃખ કેલુ દૂર કરશે ? શા કારણે મુખ માટે અહીં તહીં ભટકો છો ? મારી પાસે આવી જાઓ, હું તમને તૃપ્ત કરીશ ” આમ કહી પ્રેમાસ્પદને પોતાનો રુણી બનાવવા નહિ ઈચ્છે. પણ પોતાના પતિને માન દાન કરી દામી બનવા માહે છે. એટલે કહે છે કે હું વણી દુઃખી છું. તમારા વિના મારું દુઃખ કેલુ દૂર કરશે ? માટે પ્રસન્ન થઈ આપશ્રી મને દર્શન આપો, મારું દુઃખ દૂર કરો, મને મુખી કરો આ બધાનું વાત્પર્ય તમે મુખી થાઓ. ‘તુ’ નો અર્થ ‘હું’ છે, તે પ્રેમની ભાષા છે.

શ્લોક ૩૦-ઉપેન્દ્ર વચ્ચા છંદ

નિબદ્ધમૂઢાનિવિરેષ યાચે નીરંઘૈન્ધ્યોન્નત્રિમુક્તકંઠમ્ ।

દયામ્બુધે દેવ ભવત્કટાક્ષહાસિણ્યલેશેન સકૃન્નિષિંચ ॥૩૦॥

પદ ૩૦-ભાવાર્થ

યાચોં એકહિ કન કો દાન ।

કહા પટિ જૈહૈ તુહૈરૌ દયાનિધિ, તુમ સાગર રસખાન ॥૧॥

ઉત સર છોટો સો ભરી જો હૈ, પૂરન હોય મમ કામ ।
 તુમહી દેવ યા રસ કે સ્વામી, રસિકશિરોમણિ નામ ॥૨॥
 હાથ જોરી સિર ધારી પ્રભુ જી, કરોં ચરણન પ્રણામ ।
 એકહી જોર સુહેરહુ ટેર યહ, 'પ્રેમ' સિરાવહુ પ્રાણ ॥૩॥

લીલાગુક પ્રભુની કૃપા માગે છે. તે અન્ય દેવ તરફ નજર પણ નહિ કરે, ભલે ઘરમાં રહે કે વનમાં રહે. કૃપાકટાક્ષ માટે અનેક પ્રકારે યાચના કરે છે. હે હયાસાગર, હે હાનેશ્વર પ્રભુ, આપ અકામી, તેમ જ સકામી લક્ષ્મીને લક્ષિત પ્રદાન અને કામનાઓ પૂર્ણ કરી મોક્ષ આપવાવાળા છો. તો મારી (પ્રીતિ) રસકામનાને પૂર્ણ કરો. હું અંજલી જોડી મારા માથા પર રાખું છું, અને દીનતા સાથે આપને પ્રણામ કરું છું; અને પ્રાર્થના કરું છું કે હવે એક વખત પ્રસન્ન થઈને આપની કટાક્ષ ધારતું એક બિંદુ મારામાં સીંચો. આપની એક કૃપા કળુથી પણ મારું જીવન ધન્ય થશે. રાધિકાજીની તે પ્રાર્થના છે.

સ્લોક ૩૧-પ્રહર્ષિજી છંદ

પિન્ધાવતંસરચનોચિતકેશપાશપીનસ્તનીનયનપંકજપૂજનીયે ।
 ચંદ્રારવિહવિજયોદયતત્રકનિબિંબે આપદ્યમેતિ નયનંતવ શૈશવેનઃ ॥

પદ ૩૧-બાવાઈ

કેશ કથે જૂરા તુર્ક હુર્ક કર રહે કલ્પી ધરે મોર સુકુટ
 કુસુમમાલ સોહે હૈ ।
 બાલન મેં બાલ કહે લાલ હોત પૂજ સોં, નૈન કમલ માલ
 બાલ બાલ તન પેહું હૈ ॥૧॥
 ચંદ્રકો સુમંદ અરવિંદનકો મંદ કરી, શ્યામ મુખ બિંબ
 લુતિ અમંદ હમકો રહેહું ।
 શિશુતકી મોર પર જોબનકો જોર યહ ચોરિ મન ચોરિ
 'પ્રેમ' અબ દિત લુકોહૈ હૈ ॥૨॥

હવે દીનતામાંથી માધુર્ય સચાર થાય છે. અને કહે છે કે આપની આ બાલ્યાવસ્થા મારા ચિત્તને ચંચલ કરતી રહે. મને બાલશિશુ કહેવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. બાકી મારા મનમાં

તો કિશોરાકૃતિ છે. ગોપીઓ પણ પોતાનાં નયનદ્વારા આપની પૂજા કરી રહી છે. તે પૂજનાં દર્શન માટે આમાં નયન અંચલ થઈ રહ્યાં છે. આપનું મુખ અંદરમાં તથા કમલ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. આપે એસકં કળાયુક્ત મુખચંદ્રથી દિશાઓને પ્રગ્નશિત કરે છે. ઉમ જ પિપાસિત (તરસી) ગોપીઓની આંખોને પણ અમૃતનું પાન કરાવી લવનપ્રદાન કરે છે. હે નાથ! તેવા વહન કમલનાં દર્શન માટે અમારાં નયન અંતિશે અંચળ છે.

અંતરંગ લીલામાં-શ્રીરાધિકાલ પ્રભુનાં દર્શન માટે પ્રાર્થના કરે છે. બધી ગોપીઓને પણ તેવી પિપાસા લાગી છે. કોણ જાણીર બનીને ઉપહાસ કરશે? માટે હે પ્રાણલવન, નટવર રૂપથી પ્રગટ થઈ અમારા પર કૃપા કરો.

સ્લોક ૩૨-વસંતતિલકા ચત્ર.

ત્વચ્છૈશવં ત્રિભુવનાશ્રુતમિત્યવૈહિ

મન્યાપલં ચ મમ વ્યાંતવ વ્રાધિમન્યમ્ ॥

તત્ કિં કરામિ મિરલં મુરલી-વિલાસિ

મુગ્ધં સુખાશ્રુજમુદીક્ષિતુમીક્ષણુભ્યામ્ ॥૩૨॥

પદ ૩૨-આવાધ

તિહું લોકોમાં નારો નિરાલો

યહ રૂપ તિહરો, તુમ્હોં ધ્રુવે જાનત હો ॥

જિનં અંચલ કિયો મનં અંચલ “પ્રેમ”

મે જાનત હું, તુમ જાનત હો ॥૧॥

કહો કાલ કરે? કિત બાઉ કહો!

કમપાઉં તુમ્હે? તુમ જાનત હો ॥

મુરલીધર મનહર મુખકમલહિ

વસ હેરત રહોં, તુમ જાનત હો ॥૨॥

આપનું નેત્રું અશ્રુત સ્વરૂપ ત્રણ લોકમાં પણ જોવા

હુલ્લ છે. હે પ્રભુ આપે જ ચિંતામણિ વેશ્યા મારફત મને વૈરાગ્ય ઉપદેશ કરી, જ્ઞાન પંથમાં ન લગાડતાં પ્રેમ પથ પર લગાડ્યો. આપે તો ચિંતામણિદ્વારા આ મંદુર સંજ્ઞામૃતનું પાન

કરાવ્યું. આપે બી વાવ્યું. ગુરુકૃપાથી હવે અંકુર પણ ફૂટ્યો છે. તેને હવે ફૂલ ફળ આવવા માટે કૃપા કરશો. આપના પર નિર્ભર છું તો બનાવો કે હવે આપના મુખારવિંદનાં દર્શન માટે મારે શું કરવું? હું કેને કહું?

અંતરંગ લીલામાં—રાધાજીને થયું કે—કૃષ્ણ સમીપ આવીને કહે છે કે—રાધા, તું પરમ ગંભીર છે. શા માટે ચંચલ થઈ રહી છે? કેમ આટલી અધીર થઈ રહી છે? ત્યાં રાધાજી કહે છે કે પ્રભુ, તમારું આ કિયોર સૌંદર્ય પરમ માદક તથા આકર્ષક હોવાથી તે ત્રણે જીવનમાં અદ્ભુત છે. તેનાં દર્શન માટે માફ મન કેટલું અધીર છે તે તો તમે જ જાણો છો. તમારો વિરહ અસહ્ય છે. આંખની સફળતા તમારી માધુરી મૂર્તિના દર્શનમાં છે. વક્ષસ્વતાં ફલમિદંઘન્યમ્ નિષ્કુર ન બનેા. કૃપા કરી દર્શન દો. ‘સૂર’ કહે છે કે

મિલવો નૈનનહી કો નીકો ।

નંદનંદન હમારો ઠાકુર, ઓર જગત સજા ફીકો ॥ ૧ ॥

વેદ પુરાન ભાગવત ગીતા, ઓર જ્ઞાન પોથી કો ।

ખાટી છાછ હમં નહીં જાવે, “સૂર” ખવૈયા થી કો ॥ ૨ ॥

શ્લોક ૩૩-વસતતિભક્ત ઇદં

પર્યાયિતામૃતરસાનિ પદાર્થભંગી-

વદન્તિ વલ્લિગતવિશાલવિદ્યોચ્ચનાનિ ।

બાલ્યાધિકાનિમદ્વદ્વભાવિ(મિ)નીભિ-

ભાવે હ્રુદંતિ સુકૃતા તવ જલ્પિતાનિ ॥૩૩॥

૫૬ ૩૩-ભાવાર્થ

યહ જૈન સને અમૃતરસકે, મુંદર પદકે બહુ અર્થનકે ।

યહ કરનનકે મનકે હર જે, બતરાન કિયે સંગ ગોપિન કે ॥૧॥

બડ લોચન ચે કહુડકે રસકે કર ચંચલ ‘ત્રેમ’ ચો બાલકકે ।

નહીં યોગિનકે નવિયોગિનકે, હર આવન હૈં કોઈ ભાગિનકે ॥૨॥

પ્રીતિનો સ્વભાવ છે કે અભાવનો પણ જોધ થાય છે. ‘પૂર્ણ’ હોવા છતાં અપૂર્ણ લાગે તેવો ભાવ થાય છે. લીલાશુકને રાસ

લીલાની સ્ફુર્તિ થઈ રહી છે. ગોપીજનો સાથેના વાર્તાલાપ, રસ-
કથા પુણ્યાત્મા ભક્તજનોના હૃદયમાં જ સ્ફુરે છે. મારા જેવા માટે
અશક્ય છે. “ભાવે લુહંતિ,” એટલે ભાવે એટલે ભાવયુક્ત, લુહંતિ
એટલે ભાવનો ઉદય થતાં હૃદય એટલું દ્રવિભૂત થાય છે કે તમારી
લીલાને દૃઢ કરી ધારણ કરી ચકતું નથી. બલકે તેવા મહાત્મામાં
નામરૂપલીલા તેમાં આવી વસી, તે મહાત્માને ધારણ કરે છે.
“બાહ્યાધિકાનિ” એટલે બાહ્યક જેવા ચપલ તથા મુગ્ધ પ્રભુ છે.

અંતરંગ લીલામાં—ગોપીઓ સાથે પ્રભુ રોજ કંઈને કંઈ નવીનવી
લીલા કરે છે. કોઈ દિવસ રસ્તો રોડી દાન લે છે, કોઈ દિવસ
વૃંદાવનના વનમાલી બની ગોપીઓને ફૂલ લેવા દેતા નથી. તે
વખતની છબિ—હાસ્ય વિનોદની વાતો સધાલુના ચિત્તમાં આવે છે
તેથી તેઓ કહે છે કે ગોપીઓ સૌભાગ્યવી છે. કેમકે તમે
તમારાં મધુર વચનોથી વિશાળ લોચનથી તેમના હૃદયમાં ક્રીડા કરો
છો. પણ મારા ઉદ્વિગ્ન વિરહતાપ દગ્ધ હૃદયમાં તેની સ્ફુર્તિ દુર્લભ
છે. આ દિવ્ય ઉન્માદના અંતર્ગત ઉદ્વેગથી જ્યાંના પ્રલાપ છે.

प्रकाश उर-पे रासस्थविषं छंदः

પુનઃપ્રસન્નેન્દુમુખેન તેજસ્યા, પુરાડવતીર્ણસ્ય કૃપામહામુખેઃ ।
તદેવ લીલામુરલીસ્વામૃતં, સમાધિવિધાય કદા નુ મે ભવેત્ ॥૩૪॥

૫૬ ૩૪-ભાવાર્થ

કૃપાસિંધુ મુખ ઈંદુ કળ, નૈનન સન્મુખ આવ ।
મુરલી મધુર બબાયકે, દૈર્ઘ્ય તાપ સિરાય ॥

હે નાથ, પ્રજા મુંઢરીઓની સાથેના સંલાપ મારા ભાગ્યમાં
ક્યાંથી ? તે તો પૂર્વે ભાગ્યશાળીના ભાગ્યમાં હોય. ‘પણ મારા
હૃદયમાં મુરલીધ્વનિ સદા શુંજતો રહે તો તે નાદયોગના
આશ્રયથી પરમાનંદની સમાધિમાં હું નિમગ્ન રાઉં. અને તે
તદલીનતામાંથી હું બાહ્ય ત્યારે મારી આંખ ખુલેલાં મને પ્રપંચનાં
નહિ, પણ નિઃપ્રપંચ એવા આપનાં દર્શન થાય. ‘પુરાડવતીર્ણસ્ય
કૃપા મહામુખેઃ’. હે કૃપાના મહાસાગર મારી સન્મુખ

અવતીર્ણ થાઓ. ને મુખચંદ્ર મુરલીના ઉદ્ઘાટન મંત્રથી મારી સમાધિ ભંગ થાય.

અંતરંગ લીલાનો અર્થ—શ્રીરાધાજી અતિશય વ્યાકુલ થઈ શ્રીકૃપાના આવિર્ભાવ માટે ગાય છે કે તે કડુણાસાગરના ચંદ્રમુખનાં દર્શન કરી મને ક્યારે થશે ?

શ્લોક ૩૫-વસંતતિલકા છંદઃ

ખાલેન મુગ્ધચપલેન વિલોકિતેન, મન્માનસે કિમપિ ચાપલમુદ્દહન્તમ્ ।
લોલેનલોચનરસાયનમીક્ષણેન, લીલાકિશોરમુપુગ્ધિતુમ્ભુકાસ્મઃ ॥૩૫॥

૫૬ ૩૫-ભાવાર્થ

કબ્જિલહોં ભરી નૈનન સોં ।

લીલા રસહિત જોર કિશોર વહ, અંજન સ્યામલ નૈનન સોં ॥૧॥

કહા કહું અતિ કોમલ મનહર, ચંચલ સૈનન નૈનન સોં ।

ચંચલ મન ખોરાય દિયો અતિ, નિરળોં કબ્જ મન નૈનન સોં ॥૨॥

પ્રભુ પ્રગટ થાય તો કેમ સ્વાગત કરીશ ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાને પોતાની અતિ કોમલ, મનોહર ચંચલ ચિતવનથી મારા ચિત્તમાં તેમના દર્શન માટે એક અતિ અદ્ભુત ચંચલતાની લહેર પ્રવાહિત કરી છે. તે લોચનરસાયન એવા સ્યામ અંજનને જોવા માટે હું ક્યારે તૈયાર થઈશ ? એ તો પ્રભુ દર્શન દે ત્યારે જ શક્ય છે. તેઓ સમીપ આવી દર્શન દે ત્યારે જ સમ્યક્ દર્શન થઈ શકે. રાસમાં પ્રભુ અંતરધાન થઈ, પછી પ્રગટ થયા, ત્યારે કોઈ ગોપી તેમના હસ્તકમલને, કોઈ તેમના ચરણને, કોઈ તેમના ભુજને, કોઈ સ્કંધને લપટી જઈ નેત્ર ભરી ભરી તેમનાં દર્શન કરી તેમની રૂપમાધુરીને પીવા લાગી.

અંતરંગ લીલામાં—પ્રભુચક્રપવતી રાધિકા કહે છે કે, હે સખીઓ તમે મને વૃથા દોષ દો છો. મને ચંચલ બનાવી મારી હૃદય કોણ કરી રહ્યું છે ? એ શ્રીકૃષ્ણ જ ! કેમકે શ્રીકૃષ્ણ મારા લોચનનું રસાયન છે. તે શું બધાને આકર્ષક નથી ? તે મહાકુટિલ છે. શું ક્યારેક પણ તે કિશોર, મારાં નેત્ર સમક્ષ આવશે અને હું મારાં નેત્રથી એમને યથેચ્છ આલિંગન કરી શકીશ ?

શ્લોક ૪૬-ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદઃ .

અધીરખિંબાધરવિભ્રમેષુ, હર્ષાર્દ્રવેણસ્વરસંપદા ચ ।
અનેન દેનાપિ મનોહરેષુ, હા હંત હા હંત મનો હુનેપિ ॥૩૬॥

પદ ૨૧-ભાવાર્થ

અધીર અધર એ ચલત હું, તાપે બચી બગત ।
મોહન મોહન કોન યહ, મારિ હાથે મન જાત ॥
મોહન મોહન સખ કહૈ, મોહન આચો નાઉ ।
મોહન મોહન કરી કહુ, કર્યો મોહન ગાઉ ॥

ભક્ત બિલ્વમંગલ નેત્રોની સામે લિલાવિહારીના સ્વરૂપમાં મળ થયા છે. અધીર બિબાધર તથા હર્ષનાં આંશુથી ભીંજેલી વેણુના સ્વર સંભળાઈ રહ્યા છે. તે શ્રવણ માટે-દર્શન માટે મારા મનમાં ઉત્કંઠાની જવાલા સળગે છે. રૂપના મોહથી બિલ્વમંગલનું હૃદય ધાયલ થયું છે. તેથી એ દલેખમાંથી બોલે છે કે હા હંત, હા હંત! મારા મનને કોઈ ધુણાવી રહ્યું છે. વિરહની દશામાં ઉદ્વેગના આ પ્રભાવ છે

શ્લોક-૩૭

યાવન્ન મે નિખલમર્મદહાસિઘાતં
નિઃસંધિઃ ધનમુપૈતિ ન કૌડપિ તાપઃ ।
તાવદ્વિશે ભવતુ તાવકવકત્રચદ્ર-
ચંદ્રાતપદ્મિશુષ્ણિતા મમ ચિત્તધારા ॥૩૭॥

પદ ૨૭-ભાવાર્થ

તન મન સાંધ વ બાધકો, તાપ તોરિ નહિ આપ ।
તા આગે મુખ ચદ્ર સો, દેવહુ ચિત્ત સિરાય ॥

આગલા શ્લોકમાં લીલાશુકના હૃદયમાં વિરહાગ્નિ પ્રજ્વળવલિત થઈ તેનાં તન મનને સંતપ્ત કરી રહ્યો છે. આ શ્લોકમાં આર્ત આકંઠ કરતાં એ પ્રભુની દયા માગે છે. 'હિ દયામય હેતુ ખહારી, હે સમર્થ વિશે, જ્યાં સુધીમા આપનો વિરહતાપ મારા પ્રણેના મર્મસ્થાનને સ્પર્શ ના કરે, તે પડેલાં આપ મારા ચિત્તને આપના અતિ ચીતલ મુખચંદ્રની ચદ્રિકાથી જામણું આલેખાદિત કરે અને મારા રોમ રોમમાં આનંદ ભરી દે.

અંતરંગ-લીલામાં રાધિકાજી વિરહથી અત્યંત સંતપ્ત થઈ દશમી દશાને પ્રાપ્ત થતા પહેલાં પ્રલાપવચન બોલે છે.

શ્લોક ૪૮-વસંતતિલકં છદઃ

ચાવન્ન મે ન દયા દયમી કુતોઽપિ,
રંધ્રાદુષૈતિ તિમિરી-કૃતસર્વભાવાઃ ।
લાવણ્યકેલિસદનં તવ તાવદેવ,
લક્ષ્યા સમુત્કવણિતવેણ્મુખેન્દુભિન્નમ્ ॥૩૮॥

૫૬ ૪૮-ભાવાર્થ

અંત દયા નહીં આપકે, ઈદ્રિય લેત દબાય ।
ખંશી વદન મુખ અંદ્ર તુલ્ય, પહેલે હિ દેહુ લખાય ॥

આ શ્લોકમાં મોહ અને વ્યાધિની દશા છે. હે નાથ કોઈ અનસર લઈને કર્મ દોષના કારણથી મનુષ્યની દશમી દશા એટલે મૃત્યુ ન થઈ જાય (સમસ્ત પદાર્થોને અંધકારથી લેપી ન દે) તે પહેલાં આપના ગુણઅંદનાં દર્શન આપ કરાવો જ્યાં સુધી શ્રવણ કરવાની કે સ્પર્શ કરવાની શક્તિથી રહિત ન થાઉં, તે પહેલાં આપ મધુરતમ ખંશી બાજવી મને દર્શન આપો. મૃત્યુનો મને ભય નથી. પણ મારા નેત્રોની પિપાસા એકવાર આપ તૃપ્ત કરો. માફ મરણ આવી રીતે થાય તો માફ જીવન ધન્ય થશે

અંતરંગ-લીલામાં શ્રીરાધિકાજી મૃત્યુની આશંકાથી આ પ્રલાપ કરે છે. હે નાથ, તમારા વિરહદુઃખથી મારા પ્રાણ અવશ્ય જશે. મને આપના સૌંદર્ય માધુર્યનિધાન વદનઅંદ્રતું દર્શન થયું નથી, તે જ દુઃખ છે. હે નાથ, તમો આ સમયે જરૂર દર્શન દો તો એ સ્વરૂપ અમૃતધારાથી માફ મૃત્યુ સુખકર થશે. આપ આ શરીરને કેટલું ચાહો છો, તેની મને ખબર છે. શિવજીની માફ આ દેહને કંઈ પર લઈ વનવન ભટકશો, તેવા તમારા ભાવી દુઃખના કારણે મારા પ્રાણ જતા નથી.

શ્લોક ૪૯-વસંતતિલકં છદઃ

આલોલલોચનવિલોકિતકેલિધારા
નીરાજિતાશ્રયસ્થૈઃ કડુષાંબુરાશ્ચેઃ ॥૩૯॥

આદ્રાણિ વેણુનિનદેઃ પ્રતિનાદપૂરે-
રાકર્ણ્યામિ મણિનૂપુર શિખિતાનિ ॥૩૬॥

૫૬ ૩૬-ભાવાર્થ

૫૬ નૂપુર કી ઝંકાર !

રનકે ઝંકકી, ભનકે કહા વહુ, મુનિ હો નાય ઉદાર ॥

અધરન મુરલી મધુર બજાવત, ચરનન તાલ સંહાર ।

કટિ કિંકિનિ પગ નૂપુરરવ મિલિ, હોત મધુર શુંજર ॥

બાજત ચરન વિલોકત નૈનન, આરતિ લેત ઉતાર ।

કરુણામય કરુણા કળ કરિ હો, નૈનનિ “પ્રેમ” નિહાર ॥

આ કૃષ્ણના આભૂષણોનો ધ્વનિ સંભળાય છે, તે દૂબતા
[ચિત્ત માટે આધાર બને છે. દર્શન માટે ઉત્કંઠા પરમ સીમાને
પ્રાપ્ત થઈ. કરુણાસાગર પોતાના નૂપરનો એક અનુભવ પ્રદાન
કરે છે. તે ભક્ત માટે જલધારા છે તેમ જ અગ્નિમાં હોમાતી
વૃતધારા પણ છે. પ્રાણની રક્ષા થાય છે તેમ જ વિરહાગ્નિની વૃદ્ધિ
પણ થાય છે. તેથી હૃદય વધુ શુદ્ધ થઈ દર્શન માટે યોગ્ય બને
છે. તેથી બિલ્વમંડળે શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમના પંથમાં પોતાના શુરુ
માન્યા છે. તેઓ કેમ શિક્ષાપ્રદાન કરે છે, તે વાચક પોતે
પોતાની સાધક દશા વિચારી અંધનો રક્ષાસ્વાદ કરે.

નૂપુરધ્વનિ છે, તેટલું જ નહિ, પણ ંસીધ્વનિ પણ
સંભળાય છે. તે ધ્વનિ સમસ્ત વનમાં શુંજ રહ્યો છે. દેખો !
દેખો ! વંશીથી મધુર મધુર ગાઈ રહ્યા છે, અને નૂપુરથી તાલ
દેઈ રહ્યા છે. માનો નૃત્ય થઈ રહ્યું છે. તે લોચન વડે પોતાના
ચરણના અગ્ર ભાગને જોઈ રહ્યા છે. જય. હો નાય! આપના શ્રી-
ચરણમાં મારા “ભૂયો ભૂયઃ” (વારંવાર) પ્રણામ હો. તેમ ભાવાવેશમાં
કહીને ચરણારવિંદને સ્પર્શ કરવા લીલાશુક બાય છે. ત્યાં તો બાહ્ય
દશા પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારે વિલાપ કરી બોલે છે, “હાય પ્રભો, એમ મને
બ્રમમાં નહિ નાખો. દર્શન હઈને ચાલી ન બાજો હું તો તમારા
ંસીનૂપરનો ધ્વનિ સાંભળવા ઉત્સુક છું. પણ હાય એ ધ્વનિ
ક્યારે સંભળીશ ?”

અંતરંગલીલામાં—તમારા મુખચંદ્રનાં દર્શન કરાવી, એમ કહી રાધાજી મૂર્છિત થયાં ત્યારે સખીઓએ તેમના મુખમાં શ્રીકૃષ્ણચર્ચિત પાન મૂકી એમને સચેત કર્યાં ને કહ્યું, “સખી રાધે ! સાવધાન થાઓ, શાંત થાઓ. પ્રિયતમ કૃષ્ણ આગ્યા છે નેત્ર ખોલી જુઓ તો.” શ્રીરાધાજી નેત્ર ખોલવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ નેત્ર ખુલતાં નથી. શધિકાજી કહે છે. સત્ય કહો છો ? તે આવી ગયા ? પણ હું ક્યારે જાણું કે જ્યારે તેમની બંશી તથા નૃપુરનો ધ્વનિ મને સંભળાય ત્યારે જ.

શ્લોક ૪૦-વંશસ્થવિભં છંદઃ

હે દેવ ! હે દયિત ! હે ભુવનૈકખંધો !

હે કૃષ્ણ ! હે ચપલ ! હે કરુણૈક સિંધો ! ॥

હે નાથ ! હે રમણ ! હે નયનાભિરામ !

હા હા કહા તુ ભવિતાસિ પદં દયોર્મે ॥૪૦॥

પદ ૪૦-ભાવાર્થ

હે દેવ ! પ્રકાશ સ્વરૂપ કરો, હે દેવ ! હૃદયમેં વિલાસ કરો ।

હે દયિત ! પ્રિય તુમહી અતિ હો, હે દયિત ! દયાલુ દયા જુ કરો ॥

હે બંધુ ! સકલ જગ ઉપકારી !, હે કૃષ્ણ આનંદ પ્રદાન કરો ।

હે ચપલ પરમ સ્વતંત્ર ચૈ, કરુણા કે નિધિ કરુણા હી કરો ॥૧॥

હે નાથ સકલ જગ પાલક હો, દર્શન દે મમ પ્રતિપાલ કરો ।

હે રમણ રહો હિર સબકે સદા, સો રમણ અનુભવ દાન કરો ॥

હે નૈનન કે અભિરામ તુમહી, નિજરૂપ સોં શીતલ નેન કરો ।

હા હા કબ નૈનનકે પથમેં, બનિ “પ્રેમ” પચિક ત્રિશ્રામ કરો ॥૨॥

હે કૃપા સિંધો ! આપનાં નૃપુરધ્વનિને શ્રવણ કરીને મને નિશ્ચય થાય છે કે આપ પધાર્યા છો. એટલી કૃપા મારા પર કરી છો તો હવે કૃપા કરી મારા નેત્રની સન્મુખ થાઓ. છપાઈ છપાઈ નૃપુર કેમ બળવો છો ? પ્રગટ થઈ દર્શન દો. હે નાથ આપ દેવ એટલે પ્રકાશક છો, એટલું જ નહિ, પણ દયિત એટલે અત્યંત પ્રિય છો, પ્રાણના પણ દેવતા છો. અને દયાવાન છો. આપ પત્ર, પુષ્પ, ફલ, જંગથી પણ સંતોષ માનો છો, આપ તો સદાના બંધુ છો, સર્વના બંધુ છો.

ભાઈ બહેન, માતા પુત્ર, પતિ પત્નીને કોણ બાંધી રાખે છે? ભક્ત ભગવાનને કોણ બાંધી રાખે છે? તે આપનો સ્વભાવ છે. આપ બધાના આત્મા છે. આપના માટે ઓ, પુત્ર, ધન વગેરે પ્રિય છે. માટે આપ સર્વના બંધુ, આનંદ પ્રેમ છે. આપે કૃપા કરી મારી આંખો ખોલી તો હવે કૃપા કરી દર્શન આપો. પણ આપ ઘણા ચપલ ચંચળ છો-સ્વચ્છંદ છો. તેથી બંધન રહિત છો. તો તમને કેમ બંધાય? આપ કડુણાસાગર છો. કડુણા સાથે સામર્થ્ય હોય તો તે સાર્થક ગણાય. નહિ તો કડુણા બીજાને ઉપ-કાર નહિ કરે. સંસારના ભવબંધનમાંથી આપ કૃપા દ્રષ્ટિ કરી મુક્ત કરો છો. તેવો વિશ્વાસ હોવા છતાં ધૈર્ય ધારણ કરાતું નથી. તેથી કહે છે કે “હા હા કદા તુ શાવિતાસિ પદં દ્યૌર્મે”
 (૧) મારા શીશ પર આપનો હાથ છે માટે; મારા નાથ છો.
 (૨) મારા હૃદયમાં સદા રમણ કરો છો માટે મારા રમણ છો.
 (૩) મારા નયનોને ધરમ શીતલ કરો છો માટે મારા નયનાભિરામ છો.

અંતરંગ લીલામાં—રાધાજી શ્રીકૃષ્ણને જીવે છે. પણ પ્રભુ દુરત અંતરધાન યાય છે. તેથી રાધાજી પોતાનું અપમાન સમજી કાપે છે. તેથી કદી સ્તુતિ, કદી નિંદા, કદી મ્હાન, અને કદી અપમાન-વાચક પ્રલાપ કરે છે ત્યાં કૃષ્ણ દેખાતાં આલિંગન કરવા જાય છે. તો માલુમ પડે છે કે તે એક માત્ર સ્કુર્તિ-મનઃકંપના હતી. તે ઉદય ધર્મ અને લોપ ધર્મ તેથી બ્યાકુલ ધર્મ પ્રણામ કરે છે.

શ્લોક ૪૧-વસંતતિલક ૬૬:

અમૂન્યધન્યાનિ કિનાંતરાણિ હરે ત્વદ્દલોકનમન્તરેણ ।
 અનાયજયોઃ કડુણકસિંધો હા હંત હા હંત કથં નયામિ ॥ ૪૧ ॥

૫૬-૪૧ સાવાર્ધ

ઘડી ઘડી એ અધન્ય સજ, તુમ દર્શન બિન નાય ।
 નાય અનાયનકે તુમ્હીં, તુમ બિન નાય અનાય ॥
 તુમ બિન નાય, અનાય, તુમ તે હી સજ નાય હું ।
 કડુણાસિંધુ અગાધ, ઓર સજ પોખર કીય હું ॥
 હરે હરે મમ કલેશ, “પ્રેમ” હિલગ તુમ તે અડી ।
 છવન મુ મ ન ક્ષેશ, કાલ સમ લાગત પલ ઘડી ॥

૩૯મા શ્લોકમાં નૂપુરધ્વનિ સાંભળીને હૃદયમાં દર્શનની અતિશય ઉત્કંઠા થઈ, તેથી ગયા શ્લોકમાં બિલ્વમંગલે પ્રાર્થના કરી. આ શ્લોકમાં એ પ્રાર્થના આપુ છે, અને આગળના શ્લોકોમાં પણ પ્રાર્થના આપુ રહેશે. પ્રાર્થના કરતાં બોલે છે કે-હે અનાયબંધુ હે કરુણાના એક માત્ર સાગર, આપનાં દર્શન વિના આ દિન, રાત, ઘડી, પહોર, પળ, ક્ષણ સર્વ કાંઈ અધન્ય છે-અમંગલ છે-નિત્ય દુઃખ દેનાર છે. માટે તે દેશ, કાલ, તે પાત્ર ધન્ય છે, જે આપના વડે ધની થયાં છે. જેના હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલ નિત્ય વિહાર કરે છે, તે નિર્ધન હોવા છતાં, તે પાત્ર ધની છે. હે નાથ, હું પણ આપનાં શ્રીચરણ માટે વિશાપન કરી રહ્યો છું. જેથી મારું બાકીનું શેષ જીવન, આયુષ-દિવસ રાત્રી ધન્ય બને, નહિ તો તે સર્વ અમંગલ ક્ષય છે. પણ આપ તો એક તિરથી નજરની ગાંખી આપી, અંતરધાન થઈ બચ્ચો છો. તો પછી હું દિવસ, રાત, ઘડી, પલ, કેમ વ્યતીત કરું? હે કરુણાસિંધુ, મારી આ અરજ આપ કયાં રે સ્વીકારશે? મને આપની કૃપાને બરોસો છે.

અંતરંગલીલામાં—શ્રીરાધાજી વિરહ સંતાપથી અત્યંત વિકલ થઈ પ્રલાપ કરે છે, “હે પ્રભુ, તમે મારા ચિત્તને હરી ગયા, તો હવે મારા દુઃખને પણ હરો. તમારાં દર્શન વિના અધન્ય દિન રાત કેમ ગુઝરે? એક ત્રુટી પણ કલ્પ સમાન થઈ પડે છે. ઘરમાં જઈને પણ શું કરું? તે તો મહા દુઃખદાયી છે. અમે તો પતિ પુત્ર માતાપિતા સર્વ વિષયોને છોડી તમારે ચરણે આન્યાં છીએ. માટે હે અનાયબંધુ, તમે અમારા નાથ છો, બંધુ છો, સર્વસ્વ છો. તમારા વિના જીવું અધન્ય છે. માટે અમારા પર કૃપા કરો અને જીવનને ધન્ય બનાવો. અમેએ અમારા ધર્મને ત્યાગ્યો છે પણ તમે તમારા ધર્મને ન ત્યાગો. દુઃખીના દુઃખ હરો. એના દોષ ન બેસો.

શ્લોક ૪૨ જરિણી છંદ

- કિમિહ કૃષ્ણમઃ કસ્ય પૂર્ણમઃ કૃતં કૃતમાશયા
- કથયત કથામન્યાં ધન્યામહો હૃદયેશય. ॥

મધુરમધુરસમેરાકારે મનોનયનોત્સવે

કૃપણકૃપણા કૃષ્ણે તૃષ્ણા ચિરં જાત લંબતે ॥૪૨॥

૫૪ ૪૨-આવાર્થ

યહ બાઠત હૈ જિન હી દિન, મેરી આશા તૃષ્ણા દરશ બિન ॥
 કહા કરોં વહ તો નહીં આવૈ, કાસોં દહોં મુખ કહી ન જાવૈ ॥
 મન કાહે તૂ આસ લગાવૈ, તણ કર સુખ લહૈ ન કિન ॥
 કોઈ ન વાકી કથા સુનાવો, પુન્ય કથા ઓરહિ કોઈ ગાવો ॥
 જરન જિયાકી કછુ તો સિરાવો, આન ઉપાય નહીં યા બિન ॥
 હાય! યહ અચરજ કહા લયો હૈ, હિયમે મેરે બંઠિ રહ્યો હૈ ॥
 હંસિ હંસિ કિયરા અધિક દહ્યો હૈ, કેસે રહે લવન વા વિન ॥
 બૂલી સકો ના લાખ ભુતાયે, યહ ના દોરે લાખ છુડાયે ॥
 પલ પલ તૃષ્ણા કૃષ્ણ જઢાયે, કડિન નિવાહન “પ્રેમ” પન ॥

પ્રભુ પ્રભુ? તમાનાં દર્શન તો નથી થતાં પણ તૃષ્ણા તો વધતી જાય છે. હવે હું શું કરું? કેને કહું? કહી પણ ગઠતો નથી. અને એવો કોણ છે કે આ દુઃખને મટાડી શકે? હવે આશા કરવી વૃથા છે. છોડી દો તેની તૃષ્ણા, કોઈ તેની આશા ન કરો. ખીલ પુણ્ય કથા કરો. અરે પણ કૃષ્ણકથા સિવાય ત્રણ લોકમાં પણ કોઈ ખીલ સુંદર કથા છે, જે હૃદયને શાંત કરે? કોઈ ઉપાય નથી તેમની મધુર ચિંતવનથી મને તે બતાવકારે ખેંચી રહ્યા છે. આ તૃષ્ણા એવી છે કે વસ્તુપ્રાપ્તિ થાય તો પણ મટે નહિ, ત્યારે અપ્રાપ્તિમાં તો કેમ જ મટે? ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી. માટે આશા-વિશ્વાસ એકનો જ ભરોસો છે. શ્રીકૃષ્ણ-પ્રેમ કોટિ જન્મના સાધનથી પણ અપ્રાપ્ય છે પરંતુ વિના સાધન એક તૃષ્ણાથી પણ પ્રાપ્ય છે. તે આ સ્વોક્તુ તાત્પર્ય છે.

અંતરંગલીલામાં—શ્રીરાધાજી આવેશમાં સખીઓ પ્રત્યે કહે છે કે હવે શો ઉપાય કરું? શ્રીકૃષ્ણ દર્શન દેતા નથી, વિરકદુઃખ સહન થતું નથી. મારી વાત કેને કહું? કોણ એવો સમર્થ છે, જે મારું દુઃખ દૂર કરે? શું કરું? ક્યાં જઈ?

કહા કરોં કહાં પાઠિં મજેન્દ્રનંદન
 કહાં મોર પ્રાણનાયમુરલીવદન ॥
 કાહારે કહિવો કથા કે વા જાને હુઃખ
 મજેન્દ્રનંદન વિનુ કાટે મોર બુક ॥

શ્લોક ૪૩-વંશસ્થવિત્તં છંદઃ

આશ્યાં વિલોચનાશ્યામખુરુહ વિલોચનં બાલમ* ।
 દ્વાશ્યામપિ પરિરખ્યું દ્વરે મમ હંત દૈવસામથી ॥ ૪૩ ॥

પદ ૪૩-ભાવાર્થ

પદ ધાય ગહોં, સ્ત્રિય લાય રહોં, સખ તાપ દાહોં, યહ ભાગ્ય કહાં?
 કર શીશ લહોં, સુનિ બૈન રહોં, મધુ નૈન ચહોં, યહ ભાગ્ય કહાં?
 હે કમલ નૈયન, હે બાલ મધુર! રસ પાન કરોં યહ ભાગ્ય કહાં?
 ભુજ સોં ભરિ લેટે લેઈ સોઈ, નૈનન હૂં લેટોં યહ ભાગ્ય કહાં?

વીજળીના ચમકારા જેવી ભગવત્સ્વરૂપની ક્ષણિક સ્ફુર્તિ
 લીલાશુકના હૃદયમાં હાહાકાર મચાવી રહી છે. પોતાના ભાગ્યમાં
 દર્શન દુર્લભ છે તેવો પોતાના પર આક્ષેપ કરતાં કહે છે કે
 માફ ભાગ્ય મંદ છે. હું તે પ્રકાશને મારા હૃદયમાં ચીરકાલ
 કેમ નિબદ્ધ કરી શકું?

મનુનાં તરુણ નયન અરુણ તથા કરુણ છે. પણ મારા માટે તો
 કઠોર છે. તેથી તો તે દૂર દૂર છે. હા નાથ, શરીરથી આલિંગન
 તો દૂર રહ્યું, પણ મારાં આ બે નેત્રથીએ દર્શન દૂર છે.
 “પરિરખ્યું” એટલે આલિંગન કરવું. ભવનું ભગવાનને આલિંગન
 કરવું, તે સર્વોપરિ સૌભાગ્ય છે. ત્યારે હનુમાનજી લંકાથી પ્રાછા
 આવ્યા, ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીના ચરણોમાં પડ્યા એટલે રામચંદ્રજીએ
 તેમને બલપૂર્વક બિલાડ્યા. અને કહ્યું કે હે હનુમાન, સંસારમાં
 માફ પરમાત્માનું આલિંગન પ્રાપ્ત કરવું દુર્લભ છે. તું મારો
 પરમ ભક્ત છે. અને પરમ પ્રિય છે.

‘પરિરેષો હિ મે લોકે દુર્લભઃ પરમાત્મનઃ ।

• અતસ્ત્વં મમ ભક્તોઽસિ હરિયુગલ ॥’

લોચન લોલ લગી હે 'લાગત, લેત મનહી જિન મોલે' ॥
 અનુષ્ઠ બિંબાધર મુખર મનોહર, હંસત મૃદુ મધુ ત્રાલે' ।
 વિવિધ બાંતિ લોવારસ વરસત, "પ્રેમ" દી પ્રાંચિન ખોલે' ॥

મારાં નેત્ર મુશરિની મનોહર મૂર્તિની વાટ જોઈ રહ્યા છે. તેમનું મુખ સ્વતઃસુંદર છે. તેમના મસ્તક પર સઘન, ચીકણા, ક્યામ કેશ છે. મધ્ય મધ્યમાં પુષ્પ પ્રચિત છે. તથા તેના ઉપર મધુરપિચ્છ છે. તેમનાં નેત્ર સ્વભાવથી ચંચલ છે બિંબદ્વલ જેવો તેમનો અધર અનુષ્ઠ છે. તે મૃદુ હાસ્યથી અતિશય મધુર લાગે છે—મનોહર લાગે છે. વળી મુશરિ કદપતકું સમાન ઉદાર, લીલા-કારી, અને આનંદરસ પ્રદાન કરનાર છે.

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીરાધિકાલુને સાંતવના દેતાં સખીઓ કહે છે કે ઉઠો ઉઠો, જુઓ જુઓ, તે આવી ગયા. શ્રીરાધાલુ ઉઠીને ચારે બાજુએ જુએ છે, અને કહે છે કે તેઓ ક્યાં છે? તેમની તો મનોહર મૂર્તિ છે. અને દર્શન જલદી કરાવી દો. તેની ઠાળી ધુધરારી અલકાવલિ છે, માથે મોરમુકુટ છે, તેનાં નેત્ર ચંચળ છે. અધર અનુષ્ઠ છે, મધુરહાસ્ય છે. જલદી દર્શન કરાવી દે

૨લોક ૪૭-વરાસ્યવિલં છંદઃ ।

બહુલજલદજાયારોં વિલાસલરાલસં
 મદશિખિશિખાલીલોત્તંસં મનોમુખામ્બુજમ્ ॥
 કમપિ કમલાપાંગેદ્રજપ્રસંગજડં જગત્
 મધુરિમપરિપાકોદ્રેકં વયં મુગયામહે પાજા

૫૬ ૪૭-આવાર્ષ

ક્યામલતા લુનાર્ધ તન, રયામલન કાન્તિ હરે,
 ભરે રસાલસ અંગ અપલતા લુલાની હે ।
 કૂલ ગુચ્છ પુચ્છ મોર, અચ્છ જવતંસ રીય,
 કૂલ મુખ પદ મનોહરતા લખાની હે ॥
 ચલત ચતુરાર્ધ, ખાર્ધ મૂરિ કમ રહે,
 કમલા જળ લોલ કમાન જાન તાની હે ।

મધુરસ મહાપાક શૃંગારસસાજ એ,
તાકો હમ જોલો 'પ્રેમ' મહારસ દાની હૈ ॥

તે મુરારિના સૌંદર્યનું આ શ્લોકમાં વિશેષ વર્ણન છે. તે મહાચોર છે. તેને શોધી પકડવો મુશ્કેલ છે. “મધુરિમયરિ-પાકોદ્રેકં મૃગયામહે” પરમ પૂર્ણતમ માધુર્યને અમે શોધી રહ્યા છીએ. તેમની સુંદરતા સમક્ષ કાર્ષ પણ વસ્તુની સુંદરતા તુલ્ય છે. બીજો અર્થ—મધુર રસ સર્વોપરિ છે. તેનામાં બીજા ચાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય વગેરે સર્વ રસો આવીંબાય છે. “ખલ્લજલદ-છાયા ચોર” એટલે મેઘની છાયાને ચોરનાર છે. તેના અંગની કાન્તિ મેઘ સમાન છે. વિદાસજરાલસ” લોલાના ભારથી એનામાં આળસ છે. એટલે ચપલતાનો અભાવ છે.

અંતરંગ લીલામાં—સખીઓ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ જરૂર આવ્યા છે પણ મરકરો સ્વભાવ હોવાથી કંઈ સંતાયા હશે. ચાલો ચાલો, સર્વે મળીને તેમને શોધી કાઢીએ.

શ્લોક ૪૮-વસંતતિથકં છંદઃ

પરામૃત્યં દૂરે પથિ પથિ મુનીનાં મજ્જવધૂ-
દયા દૃશ્યં શયત્ ત્રિભુવનમનોહારિવદનમ્ ॥
અનામૃત્યં વાચામનિશ્ચયુદ્ધવાનામપિ કદા
દરીદૃશ્યં દેવં દરદલિતનીલોત્પલરચિમ્ ॥૪૮॥

૪૮-ભાવાર્થ

સ્વામરૂપ દેખવેકી સાધ મેરે હિયમે,
દેખ્યો ખહુ વાર પે ન દેખ્યો એક વાર હૈ ।
મુનિન કે પંથ સોં દૂર દૂર ડાલે વડ,
ગોપિન કે નૈનપથ નાચે લાખ વાર હૈ ।
લોટપોટ વીન લોક હોત મુખ નિહારિ કે,
લોટિ જાત દેહ વાની માનૈ મન હાર હૈ ।
નૈન બારિ દેખોં કમ “પ્રેમ” શ્રીવિહારી દેવ,
નીરે નીરે નીરજ સેં નૈના વારો વાર હૈ ॥

આ પ્રલોકમાં શ્રીવૃંદાવન વિહારીજીના સૌંદર્યનું વર્ણન છે. જેવા પ્રભુ નયનાભિરામ છે તેવા વેદવેદાંતથી પણ અગોચર છે, અપિ-
મુનિઓથી પણ અલક્ષ્ય છે. તો પછી ક્યાં હું સાધનહીન વિષયાસક્ત
હવ! જોમ સમજી ફરીથી પ્રાર્થના કરે છે, પુનઃદર્શન ક્યારે કરીશ?
પ્રભુ, તમે! વ્રજજાલાઓના નયન સન્મુખ તો રહો છો તમારું મુખ
ત્રિજુવન મનોહારી છે. વિકસિત નીલકમલ સમાન તમારું મુખ છે.
પણ જો શ્રુતિવાક્યાવલીથી અગોચર છે. માટે જ બ્રહ્માએ કહ્યું કે:-
યસ્થાવતારકર્માણિ ગાયન્તિ હ્યસ્મદ્દાહયઃ ।

ન યં વિદન્તિ તત્ત્વેન તત્ત્વમૈ ભગવતે નમઃ ॥ (ભાગવત ૨-૬-૨૮)

બ્રહ્મા શંકર સનકાદિક નારદ વ્યાસ આદિ ભગવાનની
અવતાર લીલાનાં દીર્ઘ નયન કરે છે. તેઓ પણ તત્ત્વથી તેમને બાહ્યતા
નથી. તેવા જો પ્રભુ અગમ અગોચર હોવા છતાં સક્ત હવ પર
કૃપા કરી, મુગમ ઇન્દ્રિયગોચર અવતારરૂપમાં પ્રગટ થાય છે તેમને
વારંવાર નમસ્કાર હો “અનામૃત્ય” વાચામનિશ્ચમુદયાનામપિ”
એટલે નિરંતર પ્રકાશથીલ વેદવાણીથી પણ અગોચર છે. વેદના
વિશાલ વૃક્ષની ઢાળી પર ચોધતાં ન અદ્વાતે ગોપીના અંચલથી
ઢંકાયેલા મલી ગયા:-

“નિગમતરેઃ પ્રતિલાખ” મૃગિતં ન તત્પરં બ્રહ્મ ।

મિલિતં મિલિતદ્વિદાનીં ગોપરમૃદ્ધિપમંચલેનટમ્” ॥

શુદ્ધ પ્રેમરસથી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થવા સંભવ છે. તે
સ્વરૂપ કેવળ પ્રેમને આધીન છે. >

શેષ મહેશ સુરેશ ન બને, અજ અજહુ ખંછિતાય ।

યહુ રસ રમાતનક ન પાયો, યદપિ પલોટત પાય ॥

શ્રીરૂપમાનુષુતાપદપંક્જ, બિનકે સદા સદાય ।

યહુ રસ મગન રહત વે, તિન પે ‘નદ્દાસ’ બલિભય ॥

યહુ રસ બ્રહ્મલોક પાતાલ અવનિહુ દરચન નાહી ।

યા રસકો કમલાપુરકે તરસત હૈ મન માહી ॥

સો રસ રાસેશ્વરી કૃપાસોં પ્રેમીબંન અવગાહી ।

‘રસિક’ લખ્યો જો મુખ વૃંદાવન સો ત્રિજુવનમે નાહી ॥

હું ચક્ર રસ રસિકનદી સંપતિ દંપતિ યુગલવિહારી ।
 કૃપાસાધ્ય સાધનસોં દુર્લભ લોકવેદતેં ન્યારી ॥
 કષ્ટ તપસ્યા પકન લિખન સોં ખૂદત મૂઢ જંવારિ ।
 સરસ માધુરી મગનલાવના પાવન “પ્રીતમ” ખ્યારી ॥

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીરાધિકાજી શ્રીકૃષ્ણને શોધતાં સખી-
 ઓને કહે છે કે કીડાપરાયણ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીથી હું ક્યારે
 કરીશ? સખીઓ, તમે દર્શન કેવી રીતે કરો છો? તેમનું ત્રિલુ-
 વન મનોહારી સુખ જોવા કેણુ અબલા બાકુલ ના થાય? જલે તે
 સુનીઓના માર્ગથી અગોચર હોય, વેદને માટે દુર્લભ હોય! પણ
 અમે તો વ્રજવધૂ છીએ અને તે વ્રજરાજ કુમાર છી; અમે ગોપી
 અને તે ગોપાલ છે. અમારી જાત એક જ છે તે અમારે માટે
 દુર્લભ કેમ જ હોય? એને અમે જરૂર પ્રાપ્ત કરીશું.

શ્લોક ૪૬—માલિની છંદ

લીલાનનામ્યુજમધીરમુદીશમાણું
 નિર્માણિ વેણુવિવરેધુ નિવેશયન્તમ્ ॥
 દોલાયમાનં નયનં નયનાલિરામં—
 દેવં કદા નુ દયિતં વ્યતિવ્રોકયિષ્યે ॥૪૭॥

પદ ૪૬—ભાવાર્થ

કદા દેખન પેહોં દેવ ।
 હમ તુમકો તુમ હમહિં દૈખો, નૈનનિકો ફલ દૈવ ॥
 હાવ ભાવ રસભરિત કમલમુખ, જાતરાવન બિનુ વૈન ।
 હેરન ચાવસોં ફેરન ઇતકિત, ભાવ ભરે રસ નૈન ॥
 લાગિ મધુરે ભુરલી કર્ણનસોં કરતે હાસ રસ જાત ।
 નયન મનોહર પ્રાણુન પ્રિયવર, ઓર ન પ્રેમકીં ભાત ॥

આ શ્લોકમાં પણ દર્શન માટે કેટકંઠા છે, “કદા નુ દયિતં
 દેવં વ્યતિવ્રોકયિષ્યે” ક્યારે તેમની તરફ—મારા એ પ્રિય દેવની તરફ
 જોઈશ? અને તે મારી તરફ જોશે? ક્યારે ચાર આંખ મલશે?
 ક્યારે તે મન્ય જીવનવ્રતી આવશે?

કેને જોવા માગો છો?—સ્વપ્રકાશદેવ, જે મારા નયનનાં જ્યોતિ
સ્વરૂપ છે.

કેવા જોવા માગો છો?—રાસ વિલાસ કરવા.

કેમ જોવા માગો છો?—પ્રાણોના પ્રિયતમ છે માટે.

શુ તમોને એ દર્શન આપશે?—કેમ નહિ? તે તો મંહાદયાળુ છે.
તમોને કેવા પ્રકારે દેશે?—“લીલાનનાર્મ્યુજમધીરમુદીસમાણમ્”
નાના પ્રકારની લીલા, હાવ-ભાવવાળું મુખકમલ કરીને, એટલું
જ નહિ પણ “નિર્માણિ વેણુવિવરેષુ નિવેશયંતમ્” પોતાના
ઓળક ઉપરની બંધીને કણુંપર લગાવીને કંઈક સંકેત, હાસ,
પરિહાસ, કરતાં દર્શન દે. બંધી બળવવાના કારણે “દોલાયમાન-
નયન” નયન ઘણું ચંચળ થયાં છે. મહ રસથી પૂર્ણ છે. તેથી
“નયનાલિરામ” કહ્યા છે. પ્રેમ માટે લોક જોઈએ. શાસ્ત્ર કે
ધુક્તિ વિચારના સાધનોથી પ્રેમ નહિ વધે.

અંતરંગ લીલામાં—હે સખીઓ, શ્રીકૃષ્ણ પ્રિયતમને ક્યારે
પરસ્પર જોઈશ? ક્યારે એ મારા પ્રિય મને કુંજમાં પ્રેરણાકરી
અનુમોદન આપશે?

સ્લોક ૫૦-વસતતિસકં ઇદં .

લભં મુહુર્મનસિ લંપટસંપ્રદાય-

લેખાવલેહિનિરસમનોદવેષમ્ ॥

રભ્યમ્મુદ્ગમિતમ્મદ્ભસિતાધરાંશુ-

રાકેન્દુલાલિનમુખેન્દુમુકુંદનાલ્યમ્ ॥૫૦॥

પદ ૫૦-બાંધાઈ

લાગે ગયો મન પટકે.

અબ કૈસે હું છૂટત નાહિ, દિન-દિન બાઢત ચટકે ॥

રંગ રાતે મસકાતે અધર મુખ, ચંદ્રકિરન જ્યાં છટકે ॥

આતિ ચંદ્ર ઉતરાત આનન, વારિ અપન પૌ અટકે ॥

મોરપળા મુરલી વનમાલા, કસિ કટિ પિયરે પટકે ॥

રસલંપટ મન લૂટત “પ્રેમ” યહ, વેષ મનોહર નટકે ॥

ખિત્વમંગલ હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણની અનેક ચંચલ મધુર લીલાઓના
 યોગ માનસ દર્શન વડે પરિપૂર્ણ કરે છે. આ શ્લોકમાં પણ
 ‘મુકુંદનાદય’ મે મનસિ મુહુર્તગ્ન.’ મુકુંદનું કિથોર ચાપલ્ય મારા
 મનમાં વારંવાર લાગી ગયું છે, હવે તે છૂટું મુશ્કેલ છે.
 કારણકે તે પ્રેમની પકડ છે જ્ઞાનની નહિ; કૃપાની પકડ છે, સાધનની
 નહિ. મુકુંદ એટલે (મુ=મુક્તિ, કૃ=મક્તિ, દ=દેવાવાળા) મુક્તિ અને
 ભક્તિ દેવાવાળા છે. અથવા તે સ્મરણ માનથી મુક્તિ દેવાવાળા
 છે. મુક્તિ કરતાંય મુકુંદની લીલાનું સ્મરણ વધારે આનંદ આપનાર
 છે “મુકુંદ નાદયં લીલા” મન મુકુંદની સેવાથી શુદ્ધ થાય તેટલું
 યમ નિયમ અને અષ્ટાંગ યોગધારાથી પણ શુદ્ધ થતું નથી. એટલે
 જ “અહંતરિયામિ દુરતપાર” કહે છે.

મુકુંદના સ્પર્શથી કુખ્જ પણ સર્વ પાપોથી-દોષોથી મુક્ત
 થઈ દિવ્ય સ્મરણી બની હતી. ભગવાન મુકુંદ ભજન કરનારને
 મુક્તિ આપી છેડા છોડે છે. ભક્તિ તો કદાચિત જ આપે છે.
 “લંપટસંપ્રહાયલેખાવલેહિની”નો અર્થ : સંપ્રહાય એટલે પરંપરાથી
 તેવી જે રસની લીલા (નાતા પ્રકારના રસ) તેનો આસ્વાદ કરવાનો
 જેનો સ્વભાવ છે એવું મન અર્થાત્, અન્યમગ તણને રસિકોનો
 સંગ કરવા, તથા અન્ય શાસ્ત્ર ત્યાગ કરી રસમય વાણીનું આસ્વાદન
 કરવા મારા મનનો સ્વભાવ થયો છે “અનુકૂલ સાધન તથા સંગ
 થવાથી લક્ષ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્ઞાન માટે. જ્ઞાનીનો ને, પ્રેમ
 માટે પ્રેમીનો સંગ ઘટે. લપટ એટલે સ્વતંત્ર સ્વછંદાચારી
 અભીષ્ટ વિષયમા પરમાસક્ત મધુકરની માફક ભગવાનની કથામાં
 આસક્ત જનોને શ્રીમદ્ ભગવાનના મહાત્મ્યના લંપટ કહેવાય
 છે. તેથી વ્યાસદેવ લંપટ, શુકદેવ લંપટ, પરીક્ષિત લપટ, પૃથુ
 લંપટ, સનકાદિકો લંપટ છે—ચિંતેલ પણ લંપટ છે તે બધા કરતાય
 કૃષ્ણ મહાલંપટ છે, કારણકે તે સર્વ ભક્તો પ્રતિ આસક્ત છે.

અંતરગ લીલામાં—સધાજીને તેમની સખીયો ક્ષણ માટેશ્રીકૃષ્ણ-
 ની ચિંતા છોડી દેવાનું કહે છે. ત્યારે શ્રીરાધિકાજી કહે છે કે-તે કેમ
 સંભવે? તે મુકુંદનું ચાપલ્ય મારા મનમાં સંલગ્ન થઈ ગયું છે.

મુકુંદ એટલે તેમના મુખ પર ચંબેલીના ખીલેલા ફૂલ જેવું
સ્મિત છે. અવા તેની લીલાઓમાં માફ મન ચોંટી ગયું છે. મન
છૂટે તો જ ચિંતા છૂટે પણ મન પર તો તે મુકુંદનો એવો પાઠો
રંગ લાગી ગયો છે કે ભલે મન કાઢી જાય પણ રંગ જવો
મુશ્કેલ છે. તો હવે હું શું કરું? “શ્યામ રંગ રાચી મજનારી,
ઓર રંગ સજ નીનો ડારી; કુસુમ રંગ શુરુજન પિતૃ માતા,
હરિત રંગ ભગિની અરુ બ્રાતા; દિન આર મેં સજ ઉઠી જોડે,
શ્યામ રંગ અજરામર રે હું”.

મારું મન મારે વશ નથી, એ મહાત્મપદ છે. મારા માટે
શ્રીકૃષ્ણ સિવાય અન્ય વિષય નકામો છે. મોટા જ્ઞાનીઓનું ચિત્ત
પણ શ્રીકૃષ્ણનાં મનોહર વેષમાં આસક્ત થયું છે, તેવા પરમાત્મકૃપે
ધનને પ્રાપ્ત કરી, મારું કંઠાલ મન મહા ધની બન્યું છે. તે
ત્રિભુવન મનોહારી મનમોહનને માફ મન હવે-કેમ છોડે?

સ્તોત્ર-૫૨

અહિમકરકરનિકરમૃદુમુદિતલક્ષ્મી-
અરસતરસરસિરુહસદશદયિ દેવે ॥
મંજુવતિરતિકલહવિજયનિજક્ષીલા-
મહમુદિતવદનશયિમધુરિમણિ લીયે ॥૫૧॥

૫૬ ૫૧-આવાર્થ

હિમ-કરતે તાતે, ન તાતે અહિમ-કરતે,
એસે રવિકિરનન તે ‘કર્મલે’ ને જિલ્યો હૈ ।

નીલ તન રતિ રગ રસ ભરે મુસકરાતે,
એસે કમલ નયન તન દેવ, ઉઠ્યો હૈ ॥

હાસ પરિહાસ વિલાસ પરકાસ રસ,
જયકરિ ગોપિનકે, મોહ મહ લયો હૈ ।

એસે મુખ મંદુ બિચ ચિન્મુ મધુ ઉમગિ રહ્યો,
-બિન્દુ જ્યો ‘પ્રેમ’ મન લોન હોન ચલ્યો હૈ ॥

શ્રીકૃષ્ણનું આપણ એકલું આ માટે સુંદર! તેમનું સર્વથે, મધુરં મધુરં છે મન કોને પકડે, અને કોને છોડે? મન તેમાં દ્રુપ પાણી માફક લીન થઈ જાય તો જ સર્વાંગ માધુરીનો આસ્વાદ કરી શકે. તે સિવાય મનનું બીજું કર્તવ્ય પણ શું છે? અને આશ્રય પણ કયો? “મધુરિમણિ લીયે” આ માધુર્યના સિંધુમાં હું લીન થઈ રહ્યો છું. તે માધુર્યસિંધુ પણ કેવો છે? સૂર્યકિરણ દ્વારા અદ્ભુત વિકસિત અતિશય શોભિત, સરસિજ કમલ સમાન તો એમનાં નેત્ર છે. તથા યુવતીઓ સહિત રતિ કલહમાં વિજયીની લીલાના કારણે ગર્વથી તેમનું વદનચંદ્ર પ્રકુલ છે અને તે દેવ કાન્તિમાન તથા ક્રીડા-પરાયણ છે. “અહિમકર” એટલે ન તો ચીતલ ન તો ઉંચુ કિરણ.

અંતરંગ લીલામાં— શ્રીરાધિકાણનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ શ્રીકૃષ્ણના માધુર્યમાં તલલીન થયાં છે. તેમને પોતાનો દેહ નહિ ટકે તેમ લાગે છે. તે કહે છે કે મારી ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ સમસ્ત શ્રીકૃષ્ણના માધુર્યસિંધુમાં લીન થઈ રહ્યા છે.

શ્લોક ૫૨-માસિની છંદ

કર-કમલ-હલ-કલિત-લલિત-તરણ શી-
કલનિનદ-ગલહમૃત-ધનસરસિ દેવે ॥
સહજ રસભગ-ભરિત-દરહસિત-વીથી-
સતતવહ્નધરમણિ-મધુરિમણિ લીયે ॥૫૨॥

પદ ૫૨-ભાવાર્થ

કમલસે કરનમધિ પાંખુરિન અગુરિન,
હરન મન મુરલી હરિ તહાં ધર્યો હૈ ।
ઉચ્ચરત કલ મુરત અમૃત રસ ધરન,
ભરત મુખસરવર ધન મનો લયો હૈ ॥
હસન રસ ભરિત અવલી વીથી લસન,
વહન અધર મણિ મધુરસ છયો હૈ ।

એસે મુખ ઇંદુ બીચ સિંધુ રસ ઉમગિ રહ્યો હૈ,
જિંદુ જ્યો “પ્રેમ” મન લીન હોન ચહ્યો હૈ ॥

પૂર્વ શ્લોકમાં વદનચંદ્ર સહિત નયન કમલની માધુરીમાં ચિસ લીન થઈ રહ્યું હતું. આ શ્લોકમાં અધરામૃત

અને જાંસીનાદામૃતની લીલામાં ચિત્ત લીન થાય છે. લીલાશુક કહે છે કે એ પ્રભુના હાથ કમલરૂપ છે અને એમની આંગળી-ઓ એ કમલની પાંખડિયો છે. ને હાથમાં અતિ લલિત એવી જાંસી ધારેલી છે. તે કલકત્ત રવ ધ્વનિકાટે છે. ને એ ખનિમાં સુધા સુર-ધુનિ વિગલિત છે, ને માનો દૃશ્ય સ્વયં સુધાસાગર છે.

અંતરંગ લીલામાં—રાધાજીને નિકુંજમાં જવાનું સૂચન કરવા માટે મધુર જાંસીનાદ કર્યો હતો તેનું સ્મરણ આપે છે. શ્રીરાધાજી કહે છે કે સખીરી, આ ઉદ્વસિત કાન્તિમાન તથા કોશરસપ્રિય દેવ છે. તેમની મધુર સ્મિત ધારા એના સ્વાભાવિક માધુર્યદારા સૌને આનંદ આપી રહી છે.

શ્લોક ૫૩-માલિની છંદઃ

કુસુમ-શર-શર સમરકુચિનમદગોપીકુચ-
કલસધુસધુરસવસદુરસિ દેવે ।
મદસુહિત-મૃદુહસિત-મુષિત-શયિયોભા,
મુદુરધિક મુખકમલમધુરિભણિ લીયે ॥૫૩॥

૫૩-ભાષાર્થ

કુસુમસર સરનકોં કરન કલમલન કિત,
ગોપીમદ ગોપી કોપી દેવ ભુજ ભર્યો હૈ ।
કલસધુચકુમકુમકે મસન રસલેપનસોં
લસત પટ ઉર કણુ જાન ના કહો હૈ ॥
વિજયમંદ કૂલનસોં કૂલિ કૂલિ કૂલ હંસન,
હસન શયિ ચોભા છિન અધિકૈ જન્યો હૈ ।
એસે મુખકમલ જહાં શયી વ સિંધુ વસેં,
ખિંદુ જ્યોં “પ્રેમ” મન લીન હોન વહો હૈ ॥

કામદેવનાં જાણીથી સમરમાં કોપિત યર્ધ તેને ધરાસ્ત કરવા (હરાવવા) માટે યૌવનમદથી ગોપીઓના પરિરંભણના કારણે એમનું વક્ષસ્થલ ઉરોજના કુંકુમ રસથી ચિત્રિત થયું છે, અને વિજયના ગર્વથી હર્ષિત ને પ્રકુલિત મૃદુ હાસ્યદ્વારા ચંદ્રની ચોભાને હરતા પોતાના મુખકમળની મધુરતાની દણે દણે વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે. ૭

તે ઉજ્જવળ કાન્તિમાન કોડરીલ દેવ શ્રીકૃષ્ણમાં મારું મન રૂપી ગયું છે.

કુસુમશર અહીં પ્રાકૃત કામ તાત્પર્ય નથી. તે તો રાસવિલાસથી મૂર્છિત થયો છે. કામદેવ પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદ પર મસ્તક રાખી બંદી બન્યો છે. તે તેમનાં હૃદયમાં કેમ પ્રવેશે? તેમની લીલામાં પણ કેમ પ્રવેશ કરી શકે? શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી શ્રીસુગોધિનીજીમાં કહે છે કે આત્મારામ હોવા છતાં ગોપીજનોને રમણ કરાવ્યું. રમણની અહીં બધી ક્રિયાઓ હોવા છતાં કામ ભાવ સર્વથા નાસ્તિ છે.

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીકૃષ્ણના સંલોચાન્તઃ કાલીન માધુર્યની સ્ફૂર્તિ થવાથી શ્રીરાધિકાજીનો આ પ્રલાપ છે. ગોપી એટલે અહીં ગોપાંગના રાધા જ સમજવાં.

શ્લોક ૫૪-રાદ્ધૈભવિકીલિત

આનંદામસિત બ્રૂવોરુપચિતામક્ષીણુપદમાંકુરે-
બ્વાલોલામનુરાગિણોર્નયનયોરાદ્રા મૃદો જલ્પિતે ॥

આતામ્રામધરામૃત મદકલામન્દાનવંશીસ્વને-

બ્વાશાસ્તે મમ લોચનં પ્રજશિયોર્મૂર્તિં જગન્મોહિનીમ્ ॥૫૪॥

૫૪-ભાવાર્થ

મમ લોચન ત્રાસ ન માનત હું, નિત પાની હી પાની માંગિ રહે ।
બ્રહ્મકૃતિ પલકેં જલકેં હિયમેં, તન બાન કમાન બધું ઠાગિ રહે ॥
વહ લાજ ભરે લોચન ચંચલ બતિયાં રસભરી બિંધ પાગિ રહે ।
વહ મૂરતિ મનહર જગ મંદિરકી, સુંદર સ્યામકી બગી રહે ॥
હમ આશ લમાયે ગૈઠે હું, નિત પાની હી પાની માંગિ રહે ॥
વહ રાગભરે મુરલો ધુનિકી, ઇક તાનકો કાન ચહ લાગિ રહે ।
વહ રસ અરૂં રંગભરે જો અધર, ઇક ભુંદ હૂ હમ ના લાગિ કહે ॥
જગમોહન સુંદર સ્યામ અરે, જિન “પ્રેમ” હમહિં દુરલાગિ રહે ॥

અંતરર્વૃત્તિ લોપ થઈને મન બહાર આવ્યું. તેથી પુનઃ દર્શન કરવા માટે ઉત્કંઠા થઈ-મારાં નેત્ર પ્રજ્વલિયોરની વિશ્વમોહિની મૂર્તિના દર્શન માટે લાલાયિત છે. તે મૂર્તિ કેવી છે? (૧) તેમની બ્રહ્મકૃતિ

કંઈક જુદેલી ને વાંકી છે તથા રયામ છે. માનો તે કામવિજયી કમાન (કાર્મુક) છે, જેની પ્રત્યંચા (દોરી) કદી હીલી હોતી નથી; સદૈવ ચહેલી જ રહે છે. તે કમાન બાણ જગદ્વિજયી કામદેવની પણ વિજયી હોવાથી જંગમોહિની છે, (૨) એ મૂર્તિના પદમાંકુર (પલક) સઘન છે. તેથી તેની ચોલામાં વૃદ્ધિ થઈ છે. (૩) એનાં લોચન યુગલ અતિચંચલ તથા અતુરાગપૂર્ણ છે. તેથી એ જંગમોહિની મૂર્તિ લાગે છે.

અંતરંગ લીલામાં-પ્રલાપ વિલાપ કરતાં રાધાજી મૂર્છિત થઈ ભૂમિ પર પડી ગયાં. તે અવસ્થામાં તેમનાં મીંચેલાં નયન શ્રીકૃષ્ણના માધુર્યસિંધુમાં ડૂબી ગયાં. આવી દશામાં પણ એમનાં નયન શ્રીકૃષ્ણદર્શનની પિપાસાથી બ્યાકુલ છે. રાધાજી કહે છે કે હું જે લીન થઈ તો પ્રજ્ઞકિશોરનાં દર્શન કેમ થશે ? તેમાં નેત્રોનો શો દોષ છે ? કારણ કે તે સ્વરૂપજ જંગમોહિનીરૂપ છે.

શ્લોક ૫૫-શાલિની છંદ

તત્કૈશોરં તન્મય વક્તારવિંદં, તત્કારુણ્યં તે ચ લીલાકટાક્ષાઃ ।
તત્સૌંદર્યં સા ચ સાન્દ્રસ્મિતશ્રી સત્યં સત્યં દુર્લભં દૈવતેડપિ ॥૫૫॥

૫૬ ૫૫ બાવાર્થ

સખ રૂપ હરિ કે સુંદર હૈ, પર વડ સુંદર સુંદર સુંદર ।
વડ રૂપ કિશોર છબિલો નટવર, રાસ પુરંદર નાગર વર ॥
વડ વદનકમલ રસસોં ટલમલ, વડ મંદ કલમુરલી અધરન ધરં ।
વડ કડુણા કર દાતાર મહારસ “પ્રેમાનંદ” નિર્મલં નિર્ઝર ॥૫૬॥
વે લીલાધર લોચન કૌરવ વે સારન માર કે તારન જન-કરં ।
વડ રૂપ સુદૌના સુવરં સલૌના સાંવરો. રસ લન મૂરતિ ધર ॥
વડ હાસ હુલાસ પ્રકાશ મહારસ મધુર વિલાસ મુખ-શ્રીવર ।
સત્ય મક સત્ય મહ. દુર્લભ દેવન ધર્શન દુર્લભ બિનુ રાધાવર પોરા ।
પૂર્વ શ્લોકમાં જંગમોહિની સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે શ્રીવિકૃલનાય, શ્રીરંગનાય કરતાં પણ તે સુંદર અતિ સુંદર છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું, હું શપથ પૂર્વક કહું છું. તમે વિશ્વાસ કરો. આ મારો અનુભવ છે.

તત્કથોર—તે પ્રસિદ્ધ કથોર અવંચ્યા, લક્ષ્મીનારાયણ પર્યંત
પણ સર્વને આકર્ષે છે.

તત્ત્વ વક્તારવિદં—વદન, નયન, ગંડસ્યલ, અધર, બૂવિલાસ
આદિની માધુરીથી યુક્ત રાસ વિલાસી સુખક્રમલ અદ્વૈત છે.

તત્કારુણ્ય—તેમની કૃપા અહૈતુક છે જગતની કરુણામાં દુઃખની
અપેક્ષા છે. એક જીવને દુઃખી જોઈ, બીજા જીવને તેના ઉપર કરુણા
આંવે છે. પણ ભગવાનની કરુણામાં દુઃખ હેતુ નથી. તે કરુણા
નિરપેક્ષ છે. દુઃખી કે સુખી ભક્તો કે અભક્તો સૌ પર પણ તેની
કરુણા છે. કેવળ આપણને તેનો અનુભવ નથી. તેવી નિરુપાધિ
કરુણા બીજા દેવતાઓમાં નથી.

તત્સૌંદર્ય—ભગવાનનું રાસકીકારત સૌંદર્ય.

સા ચ મંદસ્મિતશ્રી—‘સા’ એટલે અલૌકિક આનંદ રસ છે. સર્વ
ભગવદ્સ્વરૂપોમાં મંદસ્મિત છે. પણ આ તો અલૌકિક રસ છે. એ
અન્યત્ર દુર્લભ છે. કારણ કે રાસવિલાસ નારાયણ દેવમાં પણ નથી,
શ્રીકૃષ્ણમાં પણ પ્રજા સિવાય અન્યત્ર રાસલીલા નથી. અને જ્યારે
રાસલીલા નથી, તો બીજા રાસોદ્ધાસ તો ક્યાંથી હોય ? તે
વિના છબીની છટાની ઘટા ક્યાંથી ? “મૂલો નાસ્તિ કુલઃશાખા” માટે
શ્રીકૃષ્ણ પરાત્પર દેવ છે, પરમ આરાધ્ય તત્ત્વ છે.

અંતરંગ લીલામાં—રાધિકાજી શપથ(સોગન્દ)પૂર્વક કહી રહ્યાં
છે કે આ માધુરી, મૂર્તિ અન્યત્ર દુર્લભ છે.

રત્ન સ્તોત્રી પપ સ્તોત્ર સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણ વિરહિણી ‘ગોપી-
ઓના’ પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ દર્શનની ઉત્કંઠા માટેના ગિદ્વર્મગલના
પ્રલાપ છે. આ બાહ્યદયાના પ્રથમ પ્રકારમાં પૂર્વરાગની અવસ્થાનું
વર્ણન છે. હવેના સ્તોત્રી દ્વિતીય ભેદ સ્ફૂર્તિમાં સાક્ષાત્કાર બ્રમને
આરંભ છે.

સ્તોત્ર પદ—મહર્ષિણી હંદઃ

વિશ્વોપલવશમનૈકંબદ્દીક્ષ

વિશ્વાસસ્તવકિતયેતસાં જનનામ્ ॥

પ્રશ્યામપ્રતિનવકાન્તિકંઠવાદ્રં

પ્રશ્યામઃ પથિ પથિ શૈશવં મુરારેઃ ॥૫૬॥

૫૬ ૫૬-આવાચં

ચહ દેખો શ્યામ, ચહ દેખો શ્યામ, પથ પથમેં ચહ ઠાટે શ્યામ ।
શ્યામલબોધોતિ, અંગ ઉદ્યોતિ, છિન છિન નવકાન્તિ હોતી ॥
મોહન રસ ભીને, દયા કીને, સુખદીને, અહા નયનપ્રાણ-મનોભિરામા ॥૧॥
કરિ વિશ્વાસ જન તુમાર, કૂલે ફિરે દુઃખ વિસાર, ચરણકમલ લાગિતાર ।

ટારો કટિ કસિકે, દુઃખ તિનકે, તનમન કે,

અહા “પ્રેમ” પ્રભુ પૂરત જન કામ ॥૨॥

હવે ૫૬ થી ૬૦ સુધીના પાંચ સ્લોકમાં સ્ફૂર્તિની પ્રેરણા છે. તેમાં સાક્ષાત્કારના ભ્રમનું વર્ણન છે. આ બાહ્ય દશાનો બીજા પ્રકારનો લેહ છે. અથમના સ્લોકમાં તત્તેયોરાદિ પદ્ધતિના ભગવાનની કિશોર મૂર્તિ જે દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે તેનું વર્ણન કર્યું. પછી તે કિશોર મૂર્તિ નેત્ર સન્નુષ્ઠ યર્ષ, તેથી બોલ્યા કે “પ્રશ્યામઃ પથિ પથિ શૈશવં મુરારેઃ” અર્થાત્ કિશોર વયસ સૌંદર્ય, માધુર્ય, ચપલતા, આદિનાં દર્શન કરીએ છીએ. હવે અનુભવ પથપથમાં કરી રહ્યા છે. તે કેવા છે? “પ્રશ્યામ” એટલે ઉજ્જવલ શ્યામ વર્ણ વિશિષ્ટ છે. તથા “પ્રતિનવકાન્તિ કંઠવાદ્રં” એટલે પ્રતિફલ્ગુ નવી નવી કાન્તિના ઉદ્ગેહથી સદૈવ સરસ અને સ્નિગ્ધ છે. સાધારણ શ્યામરંગમાં ઉજ્જવલ કાન્તિ હોતી નથી, એટલે શ્યામ વર્ણની વિશેષતા બતાવવાને માટે ઉપસર્ગ મૂકી “પ્રશ્યામ” શબ્દ વાપર્યો છે, વળી ‘નવકાન્તિ કંઠવાદ્રં’ વગેરે શબ્દ મૂકી વિશેષ કાન્તિનું સૂચન કર્યું છે. “વિશ્વોં પશ્વત્, શમનૈક-જનાનામ્” વિશ્વાસ ભદ્ધાના કારણે પ્રકુલ્લ ચિત્ત ભક્તોના સમસ્ત આપદ વિપદ શાંત કરવા માટે મુરારિએ દીક્ષા લીધી છે. અર્થાત્ જે કાષ્ઠ દંઢ દિલાસો ગ્રાપ્તી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રને ભજે છે-તેના પર જ નિર્ભર છે, તે ભક્તોનાં સર્વ દુઃખ નિવારણ કરવા માટે ભગવાન કટિબદ્ધ છે. ચરણાગતિ છ પ્રકારની છે. તેમાં “પ્રભુ મારું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરશે જ” આ દંઢ વિશ્વાસ એ મુખ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકાર છે,

આનુકૂલસ્ય સંકલ્પઃ, પ્રાતિકૂલસ્ય વર્જનમ્ ।

રક્ષિષ્યસીતિવિશ્વાસો, ગોપ્તૃત્વં પરણું તથા ।

આત્મનિરોધકાર્પણ્યો પહ્વિધાઃ શરણાગતિઃ ॥

ગિનુકૃપા ન હરિલજન, તેહિ ગિનુ દ્રવહિ ન સ્યામ ।

સ્યામ વિશ્વાસ ગિનુ સપને હું, જીવ ન લહહિં વિશ્રામ ॥

અંતરંગ લીલામાં—પહેલાંના, પાંચ શ્લોકમાં રાધાજી પ્રભુની શોધમાં પ્રલાપ કરે છે. હવે પાંચ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્મૃતિમાં સાક્ષાત્કાર બ્રમના પ્રલાપ છે. પ્રલાપ કરતાં યથની બાળુ અવલોકન કરે છે કે, કેણુ? શ્રીકૃષ્ણ પધારી રહ્યા છે. તે આવી રહ્યા છે તેમ લાગતાં સાક્ષાત્કાર માની પ્રલાપ કરવા લાગ્યાં.

શ્લોક ૫૭-સાદૃશવિકીરિત

મૌલિશ્યંદ્રકબૂધલે મરકતસ્તંભાભિરામં વયુ-
ર્વકત્રં ચિત્રવિમુગ્ધહાસમધુરં બાલે વિલોલે ક્ષયૌ ।

વાયઃશૈશવશીતલામદગજસ્લાધ્યાવિલાસસ્થિતિ-

ર્મંદમન્દમયૈક એષ મથુરાવીથીં મિથો ગાહતે ॥૪૭॥

૫૬ ૫૭-બાવાઈ

યહ કુંજનકે મારગસે ઠેન આ રહા હૈ ।

બયોં કરકેા જુલાતે કરિ આ રહા હૈ ॥

યહ મરતક પર મોરનકી ચંદ્રકલા હૈ ।

દમકતા હસ તન હરિ આ રહા હૈ ।

યહ મુખ પર તિલક ચિત્ર કયા હી સયાયે ।

યહ હંસતા હુઆ મન હરિ આરહા હૈ ॥

યહ ખંજનસી અખિયાં બયોં ઉડઉડ કે બોલે ।

યહ બીદલ સા બાલક ઝડી લા હા હૈ ॥

લો દો ચાર મુખસે લી ફૂલ ઝડ રહે હૈ ।

જલે “પ્રેમ” તન મન તરી લા રહા હૈ ॥

એ કેણુ મથુરાના માર્ગ પર પરિકર સહિત મંદ મંદ
ગતિથી આવી રહ્યા છે? પદસંચારણુ કરી રહ્યા છે? કંઈક પાસે
આગ્યા એટલે ભક્ત કહે છે કે અહા આ તો અમારા પરિચિત શ્રીકૃષ્ણ

છે. અહીં માથા પર મોરપીંછની ચંદ્રકલાનું ભૂષણ છે, તેમનું શરીર તો મન્કતમણિના સ્તંભથી પણ અધિક સુંદર છે. વધુ મમીય આગ્યા ત્યાં કહે છે કે તેમના મુખ પર તિલક છે તે પત્રાંકુરની વિચિત્ર રચનાથી અતિ સુંદર લાગે છે. તેમનું મંદ મંદ હાસ્ય પરમ સુંદર છે. તેમનાં નેત્ર ણાલકના જેવાં ક્રામળ છે, પણ તે ચંચળ યુવાનેત્ર જેવાં છે. તે થોડું થોડું મૃદુ મૃદુ, મીઠું બોલી પણ રહ્યા છે એમનાં વચનો બોલે સુકુમારતાના કૂલ વરચી રહ્યાં છે. એ દેવા મંદ મંદ લટક લટક હાથ ગુલાવતા મદમાતી ગજગતિથી લક્ષ્મી ચાલી રહ્યા છે નિશ્ચય થાય છે કે એ મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં આવી રહ્યા છે. કોઈ ટીકાકારે “મિથો ગાહતે”નો અર્થ એકલા પણ કયો છે, પરંતુ ચૈતન્ય પ્રભુએ પરિવારસહિત એવો અર્થ કયો છે.

ભગવાનનું શ્રીઅંગ ઇન્દ્રનીલમણિજેવું છે. છતાં અહીં મરકત મણિ કેમ કહ્યું છે? તેના બે કારણ છે. (૧) સુવર્ણ અલંકારથી (૨) ગોપી સાહિત્યથી, સુવર્ણની પીળો કાન્તિ નીલવર્ણ પર પડવાથી મરકતમણિ જેવો લીલો રંગ હોય તેવું લાગે છે (૨) શ્રીરાધિકાલના ગૌર સુવર્ણમય અંગની કાન્તિ, શ્રીકૃષ્ણની નીલમણિ જેવી કાન્તિમાં ભિન્નિત થવાથી મરકતમણિ જેવો રંગ કહ્યો છે, મહારાસમાં બે બે ગોપી વચ્ચે પ્રભુ મરકતમણિ જેવા લાગતા “મધ્યે મણિનાં હૈમાના મહા મારકતો યથા”.

ચેરી ભવબાધા હરો, રાધા નાગર સોય ।

બા તનકી ઝાંઘ પરે, રયામ હસ્તિ ઘૃતિ હોય ॥

બા મેં રસ સોઈ હરો, ચક્ર બનવ સખ કોઈ ।

ગૌર રયામ દોહ રંગ બિન, હરો રંગ નહિ હોઈ ॥

રયામ શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીરાધાનું ગૌર-નીલકાન્ત એકત્ર થાય છે, તેથી વિશેષ શોભે છે. બન્નેનો હરો-રંગ સ્વયં છે; મન તો હર્ષુ છે, ઉપરાંત તન પણ હર્ષુ બને છે. આ પ્રમાણે બન્ને હરિ-છેતાન મન બે ગુણથી

અંતરંગ લીલામાં-શ્રીરાધિકાલને એવું અતીત થાય છે કે નિકુન્જના પથ પરથી શ્રીકૃષ્ણ મંદમંદ ગતિથી આગમન કરી રહ્યા છે.

શ્લોક ૫૮-શાદ્ધૃતિવિકીરિતં છંદઃ

પાદૌ વાદત્રિચિર્જિતામ્બુજવનૌ પદ્માલયાલંબિતૌ
પાણી વેણુવિનોદપ્રણયિનૌ પર્યાપ્તશિલ્પશ્રિયૌ ॥
ળાહુ દોહદલાજન મૃગદશાં માધુર્યધારાંકિરૌ ।
વકત્રવાગ્વિષયાતિલંબનમહો બાલં કિમેત-મહઃ ॥૫૮॥

પદ ૫૮-બાવાથ

પાદને પદવનવાદન પરાક્ત કિયે ।
આથ પાદ પદનકિ પદ્મા કિયોવાસ હૈ ॥
વાસ હે ચુરલીકો પાવન મધિ-પ્યારી મહા ।
એસે કરકંજલાલ, સોલા શિલ્પ રાશ હૈ ॥
રાશ હે બાહુયુગલ ગોપિન અભિલાષ દો ।
સેવત હૈ ધાર મધુ પૂરન જન આસ હૈ ॥
આસ હૈ 'પ્રેમ' કો ન બાની કો વીલાસ જહાં ।
એસો મુખ રચામ કહા અચરજ પ્રકાશ હૈ ॥

લીલાશુકને પૂર્વશ્લોક માફક સ્ફૂર્તિના સાક્ષાત્કાર ભ્રમ થાય છે શ્રીકૃષ્ણને આગમન કરતા જોઈને અને એમના અતિયથ જ્યોતિર્મય માધુર્યથી ચકિત થઈ એ કહે છે, કેવી અફલુત જ્યોતિ છે! તે વિશુદ્ધ સત્ત્વમય ભગદૂ જ્યોતિ છે કે શું પ્રદા જ્યોતિ છે? નહીં નહીં, એ તો “બાલં કિયોરાકૃતિ” જ્યોતિ છે. તે નિરવયવ નથી પણ અવયવવાળી છે. તેમના ચરણકમલે તો કમળના વનને જાદુ વિકાદમાં ચરાસ્ત કહ્યું છે. તેથી અતીત થાય છે કે કમલા કમળવનને ત્યાગ કરી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળમાં આવી રહી છે. તેમના હાથને બંસીવાદનમાં ઘણી પ્રીતિ છે. યુગલહસ્ત ચોશાની સીમા છે, શિલ્પની સીમા છે. એ સમસ્ત કલાકલાપમાં પરમ કુશળ છે વળી એ બુદ્ધિઓ તો કલ્પતરુની બે શાખાઓ છે. એ ગોપીઓના પ્રેમનું પાત્ર છે, તેમના સર્વ મનોરથોનો આધાર છે. ને બધા કરતાં વદનકાન્તિ તો વાણીના વિષયથી પર છે.

અન્ય અંગેનું તો યત્ કિચિત્, વર્ણન સુધ્ શકે, પણ આ વદનનું માધુર્ય તો વાણીથી અગોચર છે. તેવા એ ન્યોતિર્મય બાલક અર્થાત્ કિશોર શ્રીકૃષ્ણ છે.

અંતરંગલીલામાં:—સખી પ્રતિ શ્રીરાધિકાલ્પનાં પૂર્વવત્ આ પ્રલાપ વચન છે.

સ્લોક ૫૬-સાર્દૂલ વિકીરિતં છંદઃ

એતન્નામ વિભૂષણં બહુમત્ વેશાય શેષૈરત્
વક્ત્રં દ્વિત્રિવિશેષકાન્તિલક્ષરીવિન્યાસધન્યાધરમ્ ॥

શિલ્પૈરલ્પધિયામગમ્યવિભવૈ. શૃંગારભંગીમયં

ચિત્રં ચિત્રમહો વિચિત્રમહહો, ચિત્રં વિચિત્રં મહઃ ॥૫૬॥

૫૬ ૫૬-સાવાર્થ

યહ સાંવલન્યોતિ ન્યોતિ હૈ, પુનિ મૂરતિ હૈ અનં હોતિ હૈ ।

ઇસ મૂરત મેં યહ મૂરત હૈ, જહાં રંગ વિરંગી ન્યોતિ હૈ ॥

બસ હરિકે સિર કવિ માર રહે, સજ ઉપમા ઉપ-મા હોતી હૈ ।

યહ અચરજ હૈ અતિ અચરજ હૈ, પુનિ અચરજ અચરજ હોતી હૈ ॥૧॥

ઇસ મુખકી શૃંગાર કલાસે હાર બ્રહ્મ પ્રાંતિ હોતી હૈ ।

સીંગારકો બહુનેં સે કયા, યહ અંગ નવાહર ન્યોતિ હૈ ॥

યહ રસીકેને જાના ઢાના, સજ વેશ રૂપ યહાં જોતી હૈ ।

બસ “પ્રેમ” યહ ન્યોતિ અચરજ હૈ, રસ બ્રહ્મ જોતિ હૈ ॥૨॥

શ્રીકૃષ્ણના મુખ માધુર્યને “વર્ણનાતીત” વાણીથી પરં કહી લીલાશુંકની વાણી ઉપરત યથા ગર્ભ. છતાં પણ તે શ્રીમુખનો વિશેષ અનુભવ કરીને વર્ણન કરવા સાહસ કરે છે. ત્યાં તો વાણી ફરીથી અરુવદ્ થઈ ગઈ, અને એ “ચિત્ર છે વિચિત્ર છે ચિત્ર પણ ॥ વિચિત્ર પણ છે.” એટલું કહી શાંત થઈ ગઈ. એ ચિત્રમાં વિવિધ પ્રકારની શિલ્પ ચાતુરી છે. તે તેનું ચિત્ર એટલે પરમે આશ્ચર્યજનક છે કારણકે સાકાર સગુણ યથા એ સમસ્ત આશ્ચર્યનું પણ આશ્ચર્ય છે. મુખચંદ્ર વિશેષ ભૂષણ સ્વરૂપ છે. “કિમિવહિ મધુરાણાં મંડનં ચંદ્રનાનામ્” તેમનું મુખ ચંદ્ર અપરંદારા મત છે. વિચિત્ર એટલે શ્રીકૃષ્ણના ન્યોતિર્મય વિમલ

સ્વરૂપમાં જે શિલ્પ છે તે પ્રદ્યાદિની બુદ્ધિથી પણ અગમ્ય છે. તાત્પર્ય કે શ્રીકૃષ્ણ જ્યોતિર્મય હોવા છતાં વિગ્રહ સ્વરૂપ પણ છે માધુર્ય મંડિત છે. માટે જ 'ચિત્રં વિચિત્રં મહત્' છે.

શ્લોક ૬૦-વસ્તુતતિલકં છંદ

અંગે સમગ્રયતિ કામપિ કેલિલક્ષ્મી-
મન્યાસુ દિક્ષવપિ વિલોચનમેવ સાક્ષિ ॥
હા હંત હસ્તપથદ્વરમહોકિમેત-
દાશાકિયોરમયમૃગ જગત્ ત્રયં મે ॥૬૦॥

પદ ૬૦-સાવાર્થ

યહ ઠાડે મનેહી શ્યામ ।

આથે લેન સુધિ દુળી જનકો દેલિકલાગુલુધામ ॥

આગે ઠાડે, પાછે ઠાડે, ઠાડે દાહિને વામ ।

અચરજ યહ મન નિશ્ચય માન્યો, મેરે નૈન પ્રમાણુ ॥

હાથ પસારે હાથ ન આવત ભાજત કિંત બિન હામ, ।

દરસ સહજ અળ પરસ કહિત લયો, હાય બડો દુઃખ રામ ॥

કહા કહોં અહો અચરજ ભારી, મતિ ગતિ ના લહે હામ ।

ત્રિભુવન “પ્રેમ” રહ્યો અળ છાઈ, શ્યામ શ્યામ ઇક શ્યાય ॥

શ્રીકૃષ્ણ કેઈ અનિર્વચનીય કેલિ શોભાનો પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. અર્થાત્ અપૂર્વ સૌંદર્ય માધુર્ય વિલાસ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. તે કેવળ સન્મુખ નથી, પણ અહીં તહીં આગળ પાછળ સર્વ દિશામાં છે. લાવ ત્યારે દર્શનની પુષ્ટિમા હાથથી સ્પર્શ પણ કરી, લઉં. અરર' પણ હાયાં હું જેમ જેમ હાથથી પકડવા બઊં છું, તેમ તેમ તે દૂર દૂર જતા જાય છે, એ મારા હાથમાં આવતા નથી, તેમ જ દષ્ટિ આગળથી જતા પણ નથી. અહો, અંભ! શું લીલા છે! સત્ય છે કે ભ્રમ છે? જ્યાં જ્યાં નજર નાખું છું ત્યાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ દેખાય છે. મારા અભિલાષોની મૂર્તિ એ કિયોર મારા પ્રાણની દેવતા કિયોર શ્યામભય થઈ ગયા છે.

અંતરંગલીલામાં—આ શ્રીરાધિકાજીની ઉદ્ધિત છે. એમને શ્રીકૃષ્ણનાં સચ્ચુચ સર્વત્ર દર્શન થઈ રહ્યાં છે પણ તે મૂર્તિ હાથ આવતી નથી. હાથ લાંબાવતાં એ તો વધુ ને વધુ દર જઈ ઉભા રહે છે.

પદ થી ૬૦ સુધીના આ શ્લોકો સ્ફૂર્તિમાં, માગાત્કાર જામના છે એ રાસમાંથી અંતર્દિત શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં નોકમેલી ગોપીઓના જામના શ્લોક છે. હવે ૫૪ી શ્લોક ૬૧ થી ૬૭ સુધી દર્શન ઉત્કંઠાના પ્રલાપના શ્લોક છે.

શ્લોક ૬૧-તોટક છે ૬

ચિકુરં બહલં વિરલં જમરં, મૃદુલં વચનં વિપુલં નયનમ્ ।
અધરં મધુરં વદનં મધુરં, ચપલં ચરિતં ચ કદા નુ વિભો ॥૬૧॥

પદ ૬૧-ભાવાર્થ

કબ એસે હૂ લાગ્ય જાગિ હૈ પ્રલો દયા કરે પ્રલો ! દયા કરે ।
ચહ તન સેવામે લાગિ હૈ, પ્રલો ! દયા કરે, પ્રલો ! દયા કરે ॥૧॥
કેશ તિહારે કર જિય ધારો, અંખિયન લાયક નીકે સમ્હારો ।
ભોરખ્યા ધરિ સુમન સિંગારો, દયા કરે, પ્રલો ! દયા કરે ॥૨॥
અલક સમ્હારો, અલિન નિવાનો, નૈન નલિન, જારિ નૈન નિદારો ।
મૃદુ બોલન પર પ્રાણુન વારો, દયા કરે, પ્રલો ! દયા કરે ॥૩॥
સુરલી ધરે મધુ અધર નિહારો, વદનકમલ લખુ સાંવલખારો ।
લીલા ચપલ “પ્રેમ” ઉર ધારો દયા કરે, પ્રલો ! દયા કરે ॥૪॥

હે પ્રાણુનાથ, હે કિશોર રયામ, આપ જો એક હાથ દર જ રહ્યા કર્યો તો હું આપની સેવા કરવાની અભિલાષાઓ કેમ પૂરી કરી શકીશ ? તમે વિભુ છો, સૌંદર્ય માધુર્યનો નિધિ છો, સર્વ દુખ હર્તા છો. આપની સેવાની લાલસાથી મારું ચિત્ત વ્યથિત થયું છે. ક્યારે સેવા પ્રાપ્ત કરી મારું દુઃખ દૂર થશે ? ‘કદા નુ’ ?

ચિકુરં બહલં—મારા ગિયતમના કાળા ઘુંઘરાલા ચિકણાં કેશને સમ્હારી જૂડો કરી એમાં મોર પિચ્છ હું ક્યારે ધરીશ ?

વિરલં જમરં—સૌંદર્યસુધાનિધિ વિભુના મુખપદ્મની સુંગધના લોભથી, તથા તેમના કૈશમાં નાખેલ ફૂલની સુંગંધથી લોભાઈને આવતા જમરફૂલને હું ક્યારે મારા હાથ વડે નિવારણ કરીશ ? અથવા તો મુખપર ઉડતા વાળના ગુચ્છને હું ક્યારે સીધા કરીશ ?

• વિપુલં નયનમ્—તે વિશાળ નેત્ર જે આનંદના સરોવર રસ રૂપ છે તેનાં દર્શન હું ક્યારે કરીશ ?

અંતરંજ લીલામાં—શ્રીરાધિકાલ પોતાનો હાથ લંબાવી શ્રીકૃષ્ણને પકડી શક્યાં નહિ, ત્યારે મૂર્છિત થઈ પડી ગયાં. સખીઓ યથોચિત ઉપાય કરી સાંત્વના આપે છે. શ્રીરાધાકાલ પોતે પૂર્વકાલમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે વિહાર કરતાં જે જે સેવાઓ કરી હતી, તે સર્વ યાદ કરી પ્રલાપ કરે છે હે સખીઓ તે હુ.ખ-હારી વિભુના કૈશ સમારી તેમાં હું મુકુટ શૃંગાર ક્યારે કરીશ ? તેમના મધુર અધરનાં દર્શન સાથે પાન ક્યારે કરીશ ? અને એમના મધુર વદનનાં દર્શન સહિત સુંગમ હું ક્યારે કરીશ ?

શ્લોક ૧૨-શાહુલવિકીરિત ઇંદ્ર :

પરિપાલય ન કૃપાલયેત્યસકૃન્નર્જલપતમાર્ત્તળાન્ધવઃ ।

સુરલીમૃદુલસ્વનાન્તરે વિભુરાકર્ણયિતા કદા તુ નઃ ॥૬૨॥

પદ ૧૨-ભાવર્થ

અખ અર્જિત તનિ યહી અર્જે, આય જયાવહુ પ્રાણ ।

ભંસીધુનિ બીચ યહી ધુન, સુનિ લીજો હે કાન્હ ॥

નિલ્લભંજવનો સ્થાયિભાવ મધુર રતિ છે. અને પોતાના પ્રાણનાથની વિવિધ સેવામાં પોતાની બાતને સમર્પિત કરી દેવી એ મધુ રતિભાવનો સ્વભાવ છે. જે સ્વભાવથી પોતાના પ્રાણનાથને વિવિધ સેવા માટે ઉત્કંઠ કરી વિવિધ કલ્પના બદલનાં કરે છે. ઈષ્ટનો પ્રાપ્તિ થઈ રહી હોય કે નહિ પણ ભાવનો સ્વભાવ હુસ્ત્યજ છે. સંયોગ અવસ્થામાં મૂર્તિની સપૂર્ણ સંભાવના પૂર્ણ રહેવાથી સર્વ આશા તથા મુખના પ્રલાપ હોય છે. ત્રિયોગમાં આશા સહિત નિરાશાના તથા મુખ સહિત હુખના પ્રલાપ હોય છે.

લીલાશુક કહે છે કે આર્તબંધુ મારી એક ચેકાર પ્રાર્થના માલગો. આગમન કરી, પરિપાલન કરો, દર્શનાનંદ આપો. મારું વ્યર્થ જીવન સાર્થક કરો. મારું મન તો આપના મુરલીવાદનમાં તદલીન છે. મુરલીવાદનનો વચ્ચે આ મંદભાગીનો મંદ પુકાર તો માલગો. આપ સમર્થ છો. એટલું જ નહિ, પરંતુ કૃપાશુ પણ છો, આર્તબંધુ છો. બસ આટલી એક પ્રાર્થના છે, અધિક નહિ.

પરિપાલન શબ્દનો અર્થ—પ્રભુ આગમન કરીને પરિપાલન કરો એટલે નિત્ય દર્શનની અભિલાષા પૂરી કરો, જેમ નારદજીની ઈચ્છા પૂરી કરી તેમ. આગમન કરી ગમન કરી બાજો તો પરિપાલન કર્યું કહેવાય નહિ. જો ભક્ત કહે કે આપને પુત્રવત ગોદમાં રમાડ્યા સિવાય મારા પ્રાણોનું પરિપાલન નહિ થઈ શકે. તો ભગવાનને પુત્ર પણ યવું પડે છે. જેમ મનુ-શત્રુદ્રાપ, કસ્યપ-અદિતિ, નંદ-યશોદાનું પાલન કર્યું તેમ પાલન કરે.

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીરાધિકાલ પ્રલાપ સહિત પ્રાર્થના કરે છે, કે પ્રભુ, કૃપા કરી આગમન કરી અમારી પરિપાલના કરો.

શ્લોક ૬૩-ઉપેન્દ્રવજ્ર ૭૪:

કદા નુ કસ્યાં નુ વિપદદશામાં, કૈશીરગધિઃ કડુણાન્નુમિર્નઃ ।
વિલોચનાભ્યાં વિપુલાયતાભ્યાંભાલોહયિધ્યન્વિપયી કથેતિ ॥૬૩॥

પદ ૬૩-ભાવાર્થ

વિપદદી અબ સીમ કેહ કોનસી અજહુ રહી ।

જનકિ કડુણાસિંધુ કરિ હૈ કડુણા હમ પર હુ સહી ॥

વહ વિપુલોચન “પ્રેમ” સોં નવકિયોર હેરે કહીં ।

નયનપયમે દીન હમ પર દષ્ટિ ઇક દેરેં પહીં ॥

પૂર્વ શ્લોક માફક અહીં પણ દૈન્યપૂર્વ વિરૂપિંદ્ર છે જ્યારે તે નવકિયોર કડુણાસિંધુ પોતાનાં કડુણા ભરેલાં નેત્રદ્વારા મને અવલોકના કરે તેનાથી અધિક બીજા કઈ વિપદ દશા હશે? શું તે પોતાના મુરલીવાદનમાં જ મગ્ન છે? જેથી તે મારી પ્રાર્થના સાંભળતા જ નથી. નહિ નહિ, તે તો કડુણાસિંધુ છે અને હું હુઃઆર્ત કડુણાપાત્ર છું. તેથી અવશ્ય મારી સ્માર્તિને એ

અવલુ કરશે. તે માટે તો તેમને વિશાલ ને અંચલ નેત્ર છે. પણ ક્યારે તે તેમ કરશે? તેમના દર્શન વગર હવે વધારે શું વિપદ બાકી છે? સીતાલયે પણ શ્રીરામને આવું જ કહેલું છે.

મૈં પુનિ સમુજિ દેખિ મન માંહિ,
પ્રિયવિયોગસમ દુખ “જગ” નાહી” ॥
પ્રાણનાથ તુમજિનુ જમમાંહિ,
મેા કહું સુખક કતહું કહુ નાહી” ॥
નાથ સકલસુખ સાય તિહારૈ, ।
સરદનિમલ વિધુવદન નિહારૈ ॥ (સમાપ્ત)

શ્રીભાનકીલયે અશોકવાટિકામાં વિરહદશામાં આવી જ પ્રાર્થના કરી હતી. તેમના વિરહતાપ આગળ ચિતાનો આગ્નિ પણ શીતલ સુખકર લાગે છે.

સંસારની વિપત્તિઓ વિપત્તિ નથી, પણ મહાઅંધ છે, તે ત્યાજ્ય નથી પણ ગ્રાસ કરવા જેવી છે—ઉપાદંધ છે. દારણકે તે વિપત્તિઓ બૂલેલાને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવે છે. અને સ્મરણ કરનારને પ્રભુભિલાપ પણ કરી આપે છે. જેમણે પ્રભુપ્રાપ્તિ કરી છે તેમણે તે પ્રાપ્તિ દુઃખમાં જ કરી છે. કળીર સાહેબ કહે છે કે—

કળીર હસના દૂર કર, રોનેસે કર પ્રીત ।
જિન રોને કયાં પાછળે, પ્રેમ પિયારા મીત ॥

પરીક્ષિત રાબને ઉત્તરાના ગર્ભમાં જ આપત્તિકાળમાં ભક્તના વંશની રક્ષા માટે દુરતા ભગવાનનાં દર્શન થયેલાં. સંકટ દૂર થયું, એટલે ભગવાન પણ દૂર થયા. એટલા માટે કુંતા—માતાએ તો પ્રભુ પાસે આપત્તિઓ જ માંગેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનનો વિયોગ જ દુઃખ છે. તેથી વધુ બીજું કોઈ દુઃખ નથી. માટે નિલ્વમંજલ પણ કહે છે કે આપનાં દર્શન અનિરિક્ત મહા દુઃખ બીજું કયું છે?

અંતરંગ લીલામાં—વિલાપક્ષરિણી સધાલ સખીઓને કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ મહા કૃપાળુ છે. પોતાના ભક્તનાં દુઃખ તેમને

અસહ્ય છે. તેથી તે અવશ્ય પધારી કર્યન આપશે. તેઓ
અમારી ક્યારે ચાંદ કરશે ? હું હવે એક ક્ષણ પણ રોકાઈ શકું
તેમ નથી. તે પણ ક્ષણ રોકાય તેમ નથી. કર્યન દેવ પધારે
તે તો સીમાગ્યની સીમા છે. ભગવાન કાલિંદીજીનાં કર્યન કરવા
માટે પધારશે ત્યારે કાલિંદીના તટ પર બેસી વિલાપ કરવી જે
અમે એની ઉપર પણ જરૂર કરુણ દષ્ટિ કરશે.

શ્લોક ૬૪-શાદ્ધુચિત્તિત' હંદઃ

મધુરમધુરબિબે, મેંબુલ' મંદહાસે ।
શિશિરમમૃતનાદે, શીતલ' દષ્ટિપાતે ॥
વિપુલમરુણનેત્રે, વિશુલ' વેલુવાદે ।
મરકતમણિનીલ', બાલભાલોક્યે સુ ॥૬૪॥

જા ૬૪-આવાધ'

મધુર અધરજિંબન પર, મંદે મેંબુલ હાસ હું
વિપુલ અરુન નૈનનેકી, શીતલ દગ્ધપાત હું ॥
શિશિર અમૃત બાલન હું, વેલુ સુવિખ્યાત હું ।
મરકતમણિનીલ તન, હેરો કળ બાલ હું ॥ ૬૪

ક્યારે અમે તે પ્રભુને અમારાં નેત્રનો વિષય કરીશું ?
એક વાર નહિ, પણ પુનઃ પુનઃ ક્ષણક્ષણમાં તેમનાં કર્યન
કરીશું ? કેનાં ? તો સુકુમાર શ્રીકૃષ્ણનાં તે મરકતમણિ
નીલમણિ જેવા રંગના છે. મધુર રસરૂપ તેમના અધર છે, જે મંદ
મંદ હાસ્યથી અધિક મનોહર લાગે છે. તેમનાં વચન અમૃત
જેવાં મધુર છે. તથા બન્ધ જેવાં તાપહારી છે. જેમનાં વિશાલ
અરુણ નેત્રોની દષ્ટિ જ્વાલાહારિણી છે. એમનો બંસીનાદ બોલ
બુવનમાં પ્રખ્યાત છે.

શ્લોક-૬૫

માધુર્યાદપિ મધુર' મન્મથતાતસ્ય કિમપિ કૈયોરમ્ ।

આપસ્યાદપિ અપલ' ચેતો જત હરતિ હંત કિં કુર્મઃ ॥

મારી આ દશા યર્ષ છે. ‘અહીં’ મારું ચિત્ત ચપલ છે. જ્યારે ત્યાં
એમનું કિયોર ચાપલ્યથી પણ અધિક ચપલ છે, ‘ચાપલ્યાદપિ
ચપલમ્’ એમ જન્નેના સમાન ધર્મ હોવાથી પરસ્પર મૈત્રી યર્ષ
એક થયાં છે. ને એથી જ હું આમ ગાંડીતૂર જની ગર્ષ છું.

અખ કૈસે નિવરિ હોત હૈ, મિલ્યો દ્રવ્ય જ્યો પાની
નિકસત નહિં જહુત પચિહોરિ, રામ રામ ઉરઝાની ॥

શ્લોક ૧૬-ઉપદ્રવજ્ઞા છંદઃ

વક્ષઃસ્થલે ચ વિપુલં નયનોત્પલે ચ
મંદસ્મિતે ચ મૃદુલં મદજલ્પિતે ચ ।
ખિંબાધરં ચ મધુરં સુરલીસ્વં ચ
બાલં વિલાસનિધિમાકલયે કલા નુ ॥૬૬॥

પદ ૬૬-ભાવાર્થ

વક્ષવિપુલ અક્ષવિપુલ, નયના શ્રીવાસ,
મંદસ્મિત મદજલ્પિત, મૃદુલ ઉલ્લાસ ॥
ખિંબાધર સુરલીસ્વ, અમૃતરસરાસ,
હેરો કળ નયનન સો, બાલક સુવિલાસ ॥

ખિલ્લમંગલ પ્રશુના પુનઃ દર્શન માટે આલિલાયા પ્રગટ કરે
છે. “કદાતુ વિલાસનિધિં બાલકમ્ આલોકયે (આકલયે.)” ક્યારે તે
વિલાસના સમુદ્ર કિયોરનાં મને દર્શન થશે? તે કિયોર કેવા
મધુર છે? તો કહે છે કે તેમનું વક્ષઃસ્થલ વિશાલ છે. કેવળ
આકારમાં નહિ પણ તે બાવનો પણ વિશાળ એટલે ઉદાર છે.
તેમનું સ્મિત મંદ મંદ મૃદુલ છે. કિયોર અવસ્થાની ચેષ્ટાઓ
વધુ મધુર છે. સુખ ન ખુલે પણ કેવળ નેત્ર અને કપોલ ખિલે
તે સ્મિત કહેવાય છે. તેમનું સ્મિત મંદ, મૃદુલ તથા કોમલ છે.
તેમની મદ જલ્પના મધુર છે. મદ એટલે ગર્વ નહિ, પણ કિયોર
અવસ્થાની સહજ મત્તા તે મદ અને તેથી ભર્યા વચનોદ્વારા તે શ્રવણ
કરવાવાળાને, દ્રવીભૂત કરે છે. એમના ખિંબાધર અને સુરલી મધુર
છે. અધર તમા સુરલીનો અતૂટ સંબંધ છે. જન્નેની સનાતન
પ્રીતિ છે. પરસ્પર માધુર્ય એક બીજાને આપે છે. મધુર બનાવે છે.

અધરામૃત સમ અધર રસ, બનત ખંસી સાર ।

સત સુરત સોં થયે કર કહતિ પુકાર પુકાર ॥

અંતરંગ લીલામાં— સખીઓએ પ્રબોધ કરી શ્રીરાધાજીને
‘ધૈર્ય’ ધારણ કરવા કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે નિશ્ચય દર્શન થશે. ત્યારે
ઉત્કંઠિત થઈ શ્રીરાધાજી બોલ્યાં ક્યારે સખીઓ! ક્યારે એ! અધર
શિંખાધર સ્થલ, મંદ સ્મિત, સુરલી વિલાસનાં મને દર્શન થશે?
તેમને પ્રાપ્ત કરી ક્યારે કૃતાર્ય ધર્મશ?

શ્લોક ૧૭-તોટક છંદ:

આર્દ્રવિલોકિતધુરાપરિણુદનેત્રમાવિષ્કૃતસ્મિતમુધામધુરાધરોષમ્ ।

આદ્યં પુમાંસમવતંસિતબર્હિબર્હમાલોકયન્તિ કૃતિનઃ કૃતપુણ્યપુન્નઃ ॥

૪૬ ૬૭-ભાવાર્થ

સરસ નેન કડુણુ જૈન, ભરિત દષ્ટિ મોહત સ્પૃષ્ટિ ।

પ્રકટ હાસ અમૃત રાસ મધુર ઝોળ અધર ઝોળ ॥૧॥

પુરુષ આદિ રસિક સ્વાદિ, મધુર પુણ્ય મુમન ગુણ ।

લખત સોઈ મુકૃતિ હોઈ, પુણ્ય રાસ “પ્રેમ” હાસ ॥૨॥

મહત પુણ્ય રાશીવાળા, ઉત્તમ કૃતિવાન જ તેમનાં દર્શન કરે છે.
કેનાં? આદિ પુરુષનાં-શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં-પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં. તે તો
એક જ છે. જીવજગત તો તેની પરા અપરા પ્રકૃતિ છે. નારાયણ
સ્વરૂપનાં દર્શન નહિ, “અવતંસિતબર્હિબર્હમ્” એટલે શીરાપર
મોરમુગટ ધારીનાં. તે મોર મુકુટધારી તો પ્રથમ પુરુષ શ્રેષ્ઠ પુરુષ
છે. તો તે જરૂર ગર્વ વાળા હશે. એ શું નિષ્કૃષ્ટ જનો પર દષ્ટિ
પાત કરે? ખરા? ના, ના, તેમ ના કહો. તે તો “આર્દ્ર વિલો-
કિતધુરાપરિણુદનેત્રમ્” છે. એટલે તેમનાં નેત્ર પ્રીતિ તથા
કડુણાના રસથી ભરેલાં છે. તેથી તો સહજ અવલોકન પ્રીતિ તથા
કડુણા રસના ભારથી સંયુક્ત રહે છે. (પરિણુદ) તે પ્રભુની
દષ્ટિ જે જીવને અવલોકન કરે છે. તે જીવ તેના પર નિબદ્ધ
ધર્મ બાંધે છે તેથી અવશ્ય મારી વરફ નજર કરશે જ.

જગતના રસલોહુપ જીવો માટે સ્મિત તથા અધરમુધાનું
અમૃત છે. એકવાર જે તે મુસકાન જીવે છે તેને જગતના સર્વ

રસ શ્રીકા લાગે છે, અને, તેમના મહાપ્રીતિ રસમા તે ઉન્નત થઈ જાય છે. ।

૩. શ્રીમદ્ ભાગવતમા પ્રભુના હાસ્યને 'જનોન્માદ કારિણી માયા' કહ્યું છે. તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. તે વિમુખ જનો માટે પણ ઉન્માદ-કારિણી માયા છે કેવળ ઉન્માદ ઉન્માદમા ભેદ છે એક ઉન્માદ પ્રભુને જીતાવે છે, બીજાને બીજો ઉન્માદ પ્રભુનો મિલાપ કરાવે છે પુન્યપુન્જવાન-સુકૃતજનો જ. ભગવાનના દર્શન કરે છે-કરી શકે છે, તેમા સંદેહ નથી. પણ તે ક્યું-પુણ્ય છે તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. શ્રીયશોદાણના પ્રેરણામા ચલ્યા માટે નંદભંવનના આંગણમા, આળોટતાં રુદન કરતા કૃષ્ણને, ભેઈ, પ્રદા, નારદ વગેરે પણ યશોદાના પુણ્યપુજનો નિર્ણય કરી શક્યા ન હતા. તાત્પર્ય કે કોઈ કૃતિજન્ય પુણ્ય પુજ નહિ હોય, પણ કોઈ અહૈતુકી કૃતિજન્ય અલૌકિક પ્રીતિપુજ છે. પુણ્યથી તો કેવળ નશ્વર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળ ભક્તિથી જ ભગવાન આદ્ય છે તેથી જ અભુને 'શાતુ દુઃખં પ્રવેશ્યન્, સાકય" કહ્યા છે

આ શ્લોકમાં પુનઃ દર્શન ઉલ્લેખના સાત શ્લોક પૂરા થયા. પહેલા શ્લોકથી ૬૭ શ્લોક સુધી શ્રીકૃષ્ણવિરહજન્ય, હૃદય-દૈન્ય પૂર્ણ ઉન્માદ પ્રકાશના વાક્યો, છે. લીલાગુઠની બાહ્ય દેશના પ્રથમ અને બીજો ભેદ સ્ફુર્તિ-જ્ઞાન, તથા સ્ફુર્તિમા સાક્ષાત્કારના ભ્રમતું વર્ણન અહીં સમાપ્ત થાય છે. હવે, ત્રીજો ભેદ ભગવત્સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારતુ વર્ણન શ્લોક ૬૮ થી ૯૫ સુધી આવે છે.

શ્લોક ૬૮-શાદૃશવિકીરિતં ૭૬-૧

માસ ક્વચિત્તુ અધુરઘટિમપ્રદલં તુ,

આધુર્યમેવ તુ મનિનયનામૃતં તુ । । ૧

વેણીમૃજે તુ મમ ભવિતવણ્ણો તુ

બાલોઽયમભયુદયતે મમ લોચનાય ॥૬૮॥

૫૬ ૬૮-આવાશ

યહ સમ હૈ-૬ સ્વીમ હૈ, યહ અધુર મંડલ હૈ કહા ।

યહ મૂર્તિ આધુર્ય કહા, મન નયન અમૃત હૈ કહા ॥

યહ ગૂંથનહાર કહા મમ-પ્રાણુ લુપન હૈ અહા !
 યહ નૈનન સન્મુખ દીપતિ દ્યુતિ “પ્રેમ” કૃષ્ણકી મંહા ॥

લીલાશુકે દોડતાં વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના અંત મનોરથના કેન્દ્ર અને ચિર કલથી જેનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગી રહી હતી એવા વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરતાં જ એમનો ભાવાવેશ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયો કે “અહા મારા શુરુ લગવાન શિખિપિન્હ-મોલિની આ કીઅરચલી છે. “અસ્તિત્વસ્તુતરૂણીકરાગવિગલત્કલ્પ-પ્રસૂતાન્નુતમ્ ।” આ શ્લોકને ભાવ આવ્યો. તે લીલાગે તેમના નેત્રપટ પર જ્યાં ને ત્યાં સન્મુખ થઈ. આ દર્શનને સાક્ષાત્કાર કહે છે.”

પૂર્વ પ્રલાપ અદર્શનને લીધે હૃદયનાં કારણે હતો હવે અહાર શ્લોકથી દર્શન જનિત આનંદનો વિન્માદપ્રલાપ છે. તે બોલ્યા કે મારાં નેત્રની સામે સુંદર રૂપ કોનું દેખાય છે ? શું તે કામદેવ જે મારાં હૃદયને વારંવાર સતાવે છે તે અહીં બંધાર પ્રગટ થયા છે ? ના, ના, તે મધુર મૂર્તિ ચંદ્રમાનું મંડલ છે. કામદેવ તો અનંગ હોવાથી અદૃશ્ય છે પણ ચંદ્રમામાં તો કેવળ મધુર કાન્તિનું મંડલ છે. અરે ! આ તો પરમ માધુર્ય ધનીભૂત થઈ દિવ્ય મૂર્તિમાન છે. તે ચંદ્રમાના જ્યોતિ મંડલમાં કયા છે ? માધુર્ય કેવળ નેત્રને આકર્ષે છે. પણ આ તો મારા મનરૂપી નેત્રને તથા નાસિકા, કાન વગેરે સર્વ ધ્રિયોને પણ પરમ રુસાયન આદાહક છે. હા, હા, હવે ખાત્રી થાય છે કે તે તો મજસુંદરીઓની વેણી ગૂંથી આપનાર કૃષ્ણચંદ્ર છે. અથવા તો સંધ્યા કાળના સમયે ગોચારણ કરી પાછા ફરે છે, ત્યારે ગોપીઓ કૂલથી જેમની ચરણરજનું માળું ફરે છે તે કૃષ્ણ છે ગોપીઓને એ તૈટલા પ્રિય છે, તો શું મને લુપનથી અધિક પ્રિય નથી અવશ્ય, તેના વિના-એક દાણું પણ લુપન અર્સલવિત છે.”

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીરાધાલનો અમ લાગી જાય છે, અને એમને ખાત્રી થાય છે કે તે - મારો - પ્રાણુલુપન શ્રીકૃષ્ણ મારાં તુલિત નેત્રોને ચીતલ કરવા પધાર્યા છે.

શ્લોક ૧૬-ઉદ્વેગ ૭૬

ગાલોડયમાલોક વિલોચનેન, વરૂતેણ ચિત્રીકૃતદિહુમુખેન ।
વેગેણ ચોષોચિત જૂપણેન, મુગ્ધેન દુગ્ધે નયનોત્સર્વનઃ ॥૬૬॥

૫૬ ૧૬-ભાવાર્થ

ચક્રું જોર ચંચલ ચખ યુગલસે ચલ રહે-
દિશિ દિશિ સકલધારા છળિકી છા ગઈ ॥
ધર વેપ ગોપનકે એ મોહન આ રહે-
નૈનોમેં આજ ગહાર “પ્રેમ” કી આ ગઈ ॥

સુકુમાર કિયોર બાલક મનોહર વદન તથા મનોહર વેષદ્વારા
મારા નયનોનો ઉત્સવ પૂર્ણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણનાં રૂપ નયન માટે
ઉત્સવ છે. અસાધારણ આનંદનો સ્રોત છે. રાસમંડલમાં
ગોપીઓનો અકસ્માત ત્યાગ કરી અંતર્ધાન થયા. તેથી બાણે
અપરાધી હોય તેમ ગોપીવૃંદને એકી સાથે ક્ષમા ચાચના
માટે તથા તેમને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી એમનાં નેત્ર અતિ
બાણે ચંચલ થઈ સર્વ જાણીએ જામણ કરે છે. સહસ્રાવધિ
ગોપીઓ પ્રતિ એ લોલ વિલોલ નેત્ર બાણે કહે છે “હે પ્રજ્ઞદેવીઓ,
મારો અપરાધ ક્ષમા કરો” એવાં ચંચલ લોચનયુક્ત એમનું વદન
ઉપરાંત અધર પર અડુણ કાન્તિ, નયનોની ત્રિવિધ કાન્તિ,
મંદ સ્મિતની ધવલ કાન્તિ, અલકાવલીની સ્થામ કાન્તિ, કંચન
કુંડલની પીત કાન્તિ, તથા શુંબ, પદ્મવ વગેરેની વિચિત્ર કાન્તિ-
દ્વારા દશે દિશ ચિત્રિત થઈ ગઈ છે, “ચિત્રીકૃતદિહુમુખેન”નો
અર્થ આપેલો છે.

અંતરંગ લીલામાં—શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થવાથી તેમના માધુર્યથી
શ્રીરાધાજીની સમસ્ત ઇદ્રિયોમાં અતિ આનંદ થયો. તેથી માધુર્ય
વર્ણન કરતાં પ્રથમ નયનોના આનંદનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક ૧૭-વજ્રંતલિકા ૭૬

આન્દોહિતાચજુજમાકુલલોલનેત્ર-
માર્દ્રસ્મિતાર્દ્રવદનાઝુજન્ય-દ્રણિગ્નમ્ ।

શિંગ્લનભૂષણં શીખિચિત્તમૌલિં
શીતં વિલોચનરસાયનમશ્રુતૈતિ ॥૭૦॥

પદ ૭૦-ભાવાર્થ

હો ભુજ લતાસે હિલ રહે હૈં, નયન ચંચલ હો રહે ।
ધુનિ ભૂષનન મૃદુ છારહી હૈ, મોરપંખ સિર ફુલ રહે ॥
મુખકમલ હંસિ સૌ ખિલ રહે, ચંદ્રસો ઉજ્જવલ ખરે ।
તન પ્રાણ શીતલ કર રહે, હૈ નયન રસાયન એ હરે ॥

બિલ્વમંગળ પોતાની સમીપ આગમન કરતા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરે છે, ને આ શ્લોકમાં પણ પ્રભુનાં નયનાદાકર માધુર્યનાં દર્શન કરી કહે છે કે આ નેત્ર રસાયન મારી સામે આવી રહ્યું છે, તે રસનું નયન પાન કરવા યોગ્ય છે. તેનાદ્વારા મહામધુર રસનો અનુભવ થાય છે. બીજે તો પાત્રમાં રસ હોય છે, પાત્ર રસ હોતું નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પાત્ર છે અને સ્વયં રસરૂપ પણ છે. રસ અને પાત્ર બેઉ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમની બુલબોલતાની જેમ હાલી રહી છે. લોચન કચુણથી આકુલ તથા ચંચલ છે. મંદ હાસ્યથી મુખપદ્મ તથા મુખચંદ્ર સરસ બન્યા છે. અને શ્રીમુખ પ્રકુલિત છે, સુગંધી સુકૃત છે-રસપૂર્ણ છે માટે પદ્મ છે. તેમાં શીતલતા, માધુર્ય તથા કાન્તિ છે-માટે ચંદ્ર છે. હાથમાં કંકણ કટીમાં, કિંકણી, અને ચરણોમાં નૂપૂરધ્વનિ સંયુક્ત છે, અને માથાપર મોરમુકુટ ચુકાધારી છે.

અંતરંગ લીલામાં—આવા સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી રાધાજીનાં નયનો અતિશય તૃપ્ત થયાં અને એમણે સખીઓપ્રતિ જે વચનો કહ્યાં એ આ શ્લોકમાં છે.

શ્લોક ૭૧-ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદઃ

પશુપાલભાલપરિવદ્ધિભૂષણુઃ શિશુરેષ શીતલવિલોલલોચનઃ ।
મૃદુલસ્મિતાર્દ્રવદનેન્દુસમ્પદા મદયન્મદીય હૃદયં વિગાહતે ॥૭૧॥

પદ ૭૧-ભાવાર્થ

જોપકુમારી મધ્ય બિહારી, શોભિત ભારી, જગમનહારી ।
શીતલકારી નૈન મુરારી, ચંચલ ભારી ચહુ દિશિ ચારી ॥૧॥

મૃદુમુખ હાંસી, અધુર સુંધાંસી, વદન પ્રકાશી અથિ રસ રાસી ।
સળ દુઃખ નાચી દુઃખ વિકાશી, રસિક વિલાસી મોહન દાસી ॥૨૧॥

જ્યારે ભગવાન પ્રકટ થયા ત્યારે ગોપીગણની અમામાં ગોપીઓથી સંમાનિત થઈ શ્રીકૃષ્ણ પરમ ચોભાને પ્રાપ્ત થયા. તે વખતનું તેમનું ત્રિબંધ ત્રિલોકની ચોભાનું આધાર ણન્યું. તેમને લક્ષ્ય કરીને ત્રિલોકનું કહે છે કે 'શ્રીકૃષ્ણ ગોપકુમારી-ઓની પરિપક્વતા જૂવણ છે. આદર સંતકાર થયો, હવે રસમોહિત થઈ થઈ. ભગવાનનાં દયાળુ વદન ક્ષેત્રમાંથી પ્રકાશિત આર્ત પ્રેમરૂપ વચનોએ ગોપીઓનો સમસ્ત મનોબળ દૂર કરી. અને તેમના રામ-રામમાં આનંદ થયો. પ્રેમવચનદ્વારા ભગવાને આનંદિત કરી ભગવાન સિંગળ, અંચળ લોચન વડે અમારા દુઃખમાં વ્યાપ્ત થયા.'

સ્લોક ૭૨-નોટક ૭૬ । । । । ।

કિમિદમધરવીધીદુર્લભ વંશીનિનાદ, ।

કિરિતિ મયનયોર્ન કામપિ પ્રેમધારામ ।

તદિદમમરવીધીદુર્લભ વલ્લભ ન- ।

સ્ત્રિભુવનકમનીય દૈવતં જીવિતં ચ ॥૭૨॥

૭૬ ૭૨-ભાષા

જીવિ અરજ હોવે જોયે ચહ વસ્તુ કહા હૈ,

બિરસત નયનનસોં પ્રેમધારા મહા હૈ ।

મધુ અધરન વેણુ ચહ જાણત કહા હૈ,

ન સુરગણ ન નારાયણદૂં કહું લહા હૈ ॥૧॥

ચહ ઈક હમરોહો કષ્ટદેવ અહા હૈ,

નયનનમણિ પ્યારો મમ જીવન મહા હૈ ।

મનહર ચહ મૂર્તિ તિહું લોકન કહા હૈ,

ઈક વૃંદાવન વૃંદાવન વૃંદાવન લહા હૈ ॥૨॥

ભગવાનનું વિશેષ રૂપથી વર્ણન કરે છે. દરેક ગોપીને જેમ લાગ્યું કે પ્રભુ મારા પર જે પ્રેમ વરસાવી મારા જ સંતાપનું નિવારણ કરી રહ્યા છે "કામપિ" એટલે, તે પ્રેમધારા જનિર્વચનીય છે. તે ભાષાનો વિષય નથી. સ્ત્રીની જેમ ભગવાનના

અંગમાં ભક્તોના સંગઘથી સાત્ત્વિક ભાવના ઉદયથી તેમનાં નેત્રમાં જલ પલ્લુ આવે છે. જેવી રીતે હનુમાનજી વગેરેની દાસ્ય ભક્તિથી, સુદામા વગેરે સપ્તાઓના-ગ્રેમથી, નંદયશોદા જેવા માતૃપિતાના સ્નેહથી ભગવાનનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેમનાં અંગમાં ચેમાંસ પુલકાદિક સાત્ત્વિક ભાવનો ઉદય થાય છે-તેવી જ રીતે ચોપીએની મધુર રતિથી શ્રીકૃષ્ણના અંગમાં સાત્ત્વિક ભાવનો ઉદય થયો.

(૧) જેમ ભક્તને ભગવાનનાં દર્શન-સ્પર્શથી પરમાનંદ થાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનને પણ ભક્તનાં દર્શનથી તથા અંગસંગથી પરમાનંદ થાય છે.

(૨) ભક્તના ગ્રેમને આધીન થઈને ભક્તભાવને અનુકૂળ વ્યવહાર કરવામાં ભગવત્સ્વરૂપની રક્ષા છે. દાસભાવ વાળા ભક્તો સાથે સ્વામીની જેમ, સખ્ય ભાવવાળા ભક્તો પ્રતિ મિત્રની જેમ, વાત્સલ્ય ભાવવાળા સાથે પુત્રની જેમ, કાન્તાભાવવાળી ચોપીએ પ્રતિ કાન્તાની જેમ વર્તવામાં જ “યે યથા મામ્ પ્રપદન્તે તાંસ્તયૈવ ભભભ્યહમ્” એ પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા છે અને ભક્તની મનો-કામના પૂર્ણ થતાં લીલામધુરીની પણ રક્ષા થાય છે. આવી માધુરી મૂર્તિનાં દર્શન કરી લીલાશુકનાં નેત્ર અકિત થયાં. અને પ્રશ્ન કરે છે “કિમિદમ્” તે કઈ વિલક્ષણ વસ્તુ છે? તત્કાલ ઉત્તર આપે છે “વલ્લભમ્” “લવિતં ચ” એ અમારા પ્રિય છે, લવનના લવન છે, આત્મા છે. સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, વગેરે પ્રિય છે, પણ લવન પ્રાણ નથી. કારણ કે માણસ તેમના વિનાં જીવી શકે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તો જીવનના પ્રાણ છે, આત્મા છે. તેમના વિનાં જીવન એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી. માટે ભાગવતમાં “ભવદાયુષં નઃ” કહ્યા છે. પરંતુ કેમ બ્યયુષં કે તે વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે? કારણ અધરવીથી પર બંશીધ્વનિ કરી રહ્યા છે. “અધરવીથીશ્વરેત બંશી નિનાદઃ” અંતરંગલીલામાં શ્રીરાધાજી કહે છે, “સખીએ મારા સામે એક અર્પૂર્વ વિગ્રહ ઉદય થઈ રહ્યો છે. નિશ્ચય તે મારા દેવતા છે, મારા એક માત્ર આરાધ્ય દેવ છે-વલ્લભ છે-એ પ્રાણ સ્વરૂપ પ્રાણ લવન છે.

શ્લોક ૭૧-પ્રતિપત્તિ

તાંદ્રમુપનતં તમાલનીલં તરલવિલોચનતારકાભિરામમ્ ।

મુદિતમુદિતવક્ત્રચંદ્રભિન્નં મુખરિતવેણુવિલાસી ભવિતં મે ॥૭૩॥

પદ ૭૩-ભાવાર્થ

યહ હમારે ભાગ્યદ્રી મૂગતિ અહા,
તમાલ તરુની રયામ ચોભા પા રહી ।
પૂતરી અખડો નચાતી જોર ચહૂં,
માધુરી મેં નવ મધુરતા લા રહી ॥૧॥
વહ જાતે રાસ હીત મુરલી મધુર,
આજ રસમેં લીજ જળ સરસા રહે ।
“પ્રેમ” ભવન પ્રાણ સર્વસ્વ આજહી,
હુંસી હુંસીકે મુખચંદ્ર પ્રિયદરસા રહે ॥૨॥

એ કેવા છે. તેા વિલાસી મારા ભવન સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સમીપ આવી,
રાસ વિલાસ શરૂ કરવા બંસી જાણી રહ્યા છે. “તમાલનીલ” જેવા છે.
એટલે મુવર્ણવતા જેવી ગોપજાળાઓની વચ્ચે નીલ તમાલ વૃક્ષ જેવા
શોભી રહ્યા છે. બધી ગોપીઓનાં મુખચંદ્રનાં દર્શન કરવા માટે
તેમનાં નેત્ર અંચલ થયાં છે, તેથી એ મનોહર લાગે છે. કેવળ
ગોપીભક્તો આનંદસાગરમાં છે, તેમ નહીં પણ અનન્ય પ્રેમ-
વતી ગોપિકાઓને પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ પણ પરમાનંદનો દ્હાવો લઈ
રહ્યા છે. સ્વયં આનંદઘન મૂર્તિ અને સર્વ આનંદના હાતા
ભગવાનને વળી કેઈ આનંદપ્રદાન કરી શકે છે ? હા, હા,
ભક્તોનો “કામ” પ્રેમ ભગવાનને વિશેષ આનંદ આપે છે. પોતાના
સ્વરૂપાનંદના કરતાંય ‘સ્વરૂપશક્ત્યાનંદ’ વીશેષ આનંદ આપે
છે. ભગવાનના આનંદના બે પ્રકાર છે (૧) સ્વરૂપાનંદ (૧) સ્વરૂપ
શક્ત્યાનંદ. સ્વરૂપ શક્ત્યાનંદના ત્રણ પ્રકાર છે (૧) જૈશ્વર્ણ્યનંદ
(૨) માનસાનંદ (૩) ભક્ત્યાનંદ કે પ્રેમાનંદ ભક્તની પાસે મનની
કે ઈ સ્વતંત્રતા નથી માટે ભક્ત્યાનંદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સર્વોપરિ
છે. પ્રભુને પોતાને કંઈપણ અભિલાષા નથી તેથી સ્વરૂપાનંદથી
પણ ભક્ત્યાનંદ ઉચ્ચતર છે. તેથી ભગવદ્ સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી.

વિષ્ણુ ભગવાન ઉપર અણુ જીવની અણુ શક્તિ કેમ વિજય મેળવે ? ભક્તિ અથવા પ્રેમ જીવની શક્તિ નથી. પણ ભગવાનની સ્વરૂપ શક્તિ આદાદિની શક્તિ છે, તે જ્યારે ભક્તના હૃદયમાં અવતીર્ણ થાય છે ત્યારે ભક્તિ અથવા પ્રેમ કહેવાય છે. વાતિનું જળ છીપમાં પડતાં જેમ મોતી બને છે તેમ પ્રભુની આદાદિની શક્તિ ભક્તની હૃદય છીપમાં પડતાં એક વિવિધાણુ વસ્તુ બને છે. તે પ્રેમના રૂપમાં પરિણત થાય છે. તે અજિત ભગવાનને વશીભૂત કરે છે અને ભગવાનને પોતાના સ્વરૂપ કરતાં વિશેષ આનંદ આપે છે. જેમ ગૌ-દૂધ ગાયને પાવાથી ગાય પુષ્ટ બને છે, તેમ આનંદ-સ્વરૂપ પ્રભુને ભક્તના હૃદયમાં આનંદામૃત આવે છે. ભક્ત ફરીથી તે અમૃત પ્રભુને અર્પણ કરી આનંદસ્વરૂપને પણ વિશેષ આનંદિત કરે છે. તેથી ભગવત્ સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી હાનિ ક્યારે ગણાય ? જો 'ભક્ત્યાનંદ ભગવાનથી કોઈ જુદો પદાર્થ હોય તો.

શ્લોક ૭૪-વસંતતિલાકં ॥૬॥

આપદ્યસીમ ચપલાનુભવૈકસીમ ।

આતુર્યસીમ ચતુરાનનશિદ્યસીમ ॥

સૌરભ્યસીમ સકલાદ્રુભુતકૈવિસીમ ।

સોભાગ્યસીમ, તદિદં પ્રજ્ઞભાગ્યસીમ ॥૭૪॥

પદ ૭૪-ભાવાર્થ

કોટિક ગોપિનમેં એક સ્યામ નીર્તા હૈ,

પલકમેં ધ્રુમજાત, મંડલ સિંગરો હૈ ।

દીપત સખ કોર ગોપિ સમજે નિજ ઓર હૈ,

ચંચલતાસીમ, સીમ ચતુરાઈ જરો હૈ ।

અપલ ઘનશ્યામ ધન ચપલાન કો ભોગ મહા,

ચતુરાનનસે શિદ્ય યાહિ કોર કરો હૈ ॥

પ્રજ કે પ્રજ ગોધન કે, ગોપી વ ગોપન કે,

ભાગ્ય કે સીમમેં “પ્રેમ” શ્યામઘન પરો હૈ ॥

શ્રીકૃષ્ણની સૌંદર્યમાધુરી તથા ક્રિયામાધુરોનો અનુભવ થતાં લીલાશુક સીમા અષ્ટકરૂપી આ શ્લોક બોલ્યા. “આ દેખો,

કૃષ્ણ અપલતાની સીમા છે. અપલતા એટલે મજામનાએના અ-
ભવની એક સીમામાત્ર છે. ચતુરાઈનો પણ સીમા છે. મજા-
સીમાઓની તો એ એક માત્ર સીમા છે.”

“જો રસ બ્રહ્મદિક નહીં પામે, સો રસ ગોકુલ ગવિન બહામે ।
બહ ભાગી યહ સખ મજવાસી, જિનકે સંગ ખેલે અવિનાશી ।
“સૂર” સુયસ કહી કહા બખાને, ગોવિંદકી ગતિ ગોવિંદ જાને ।

રસ નૃત્યમાં ગતિની લાઘવતા, શીઘ્રતાના કારણે કૃષ્ણ અપલતાને
પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેવી અપલતા અન્યત્ર કોઈ ઠેકાણે નથી.
“યોગેશ્વરેષુ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયો.” અનેક રૂપનો પ્રકાશ
કર્તા વિના એક જ કૃષ્ણ તણુ થત કોટી ગોપીઓ સાથે યોગેશ્વર
રેશ્વર અલાલયકની પેઠે બ્રમણ કરતા હતા. પ્રકાશનો અર્થ
કાયાવ્યૂહ થાય છે. અનેકરૂપ ધારણ કર્યા હતાં તેમ નહિ, પણ
એક જ શ્રીવિમલના આનંદરૂપ પ્રકાશિત સ્પર્શદષ્ટિગોચર થાય છે.
ભગવાન અનેકરૂપમાં દષ્ટિગોચર થતા હોવા છતાં એક જ છે.

એક બિંબના અનેક બિંબ જેવા થયા. તે બિંબ પ્રતિબિં-
બિત નથી. પરિચિન્ન બિંબનું પ્રતિબિંબ હોય છે. અપરિચિન્ન
આકાશાદિનું પ્રતિબિંબ સંભવ નથી. તેથી પ્રકાશને જ અચિંત્ય
યોગમાયાની શક્તિના પ્રભાવથી વિમલનું સત્યસ્વરૂપ એટલે એકનું
એક જ બિંબ સમજવું. કાયાવ્યૂહ પ્રતિબિંબમાં દેહ પૃથક હોય છે,
પ્રતિબિંબની માફક. પરંતુ ભાવ અને ક્રિયા મૂલ બિંબથી પૃથક નથી.
શ્રીશુકદેવેણ કહે છે કે-“ચિત્રં બતેતદેકેન વપુષા સુતપત્ પૃથક્
ગૃહેષુ દ્રાષ્ટસહસ્રં ત્રિપ એક ઉદયવહત્”. આશ્ચર્યની વાત છે કે
એક જ દેહથી એક જ કાળમાં પૃથક્ પૃથક્ મહેલોમાં સોળ હજાર
રાણીઓ સાથે પૃથક્ પૃથક્ ક્રિયા કરતા વિવાહ કર્યો હતો.

ભગવાને ગોપીઓ સાથે પણ ગોપીઓની સંખ્યા સમાન
સ્વરૂપ ધારણ કરી તેમની સાથે ક્રીડા કરી હતી. એટલે જ કવિ
ગોલ્ડે છે કે તે અપલતાની સીમા છે “અપલાનુભવૈકસીમ” ।
એટલે મજા પીઓના અનુભવની એ એક સીમા માત્ર છે

શ્રીકૃષ્ણ મહાવપલ ઘનશ્યામ છે, તો ગોપીગણ મહાસોદર્યની માલા છે. તેવી પ્રજાંગનાઓના સ્પર્શ આલિંગનોદિ સુખ અનુભવની સીમા માત્ર છે.

“આતુર્યસીમ”-અનેકની સાથે લીલા કરવા છતાં એક બીજીથી અલક્ષિત છે, માટે આતુર્યની સીમા છે

“અતુરાનનશીલપસીમ” વિદ્યાતાની કારીગરીની એક સીમા માત્ર છે. તાત્પર્ય શ્રીકૃષ્ણ નિરતિથય સુંદર છે. તે બ્રહ્માની બનાવટ નથી, પણ બ્રહ્માને બનાવનાર પોતે છે. પરંતુ લોકદૃષ્ટિથી અહીં કાવ્ય અનુવાદ છે બ્રહ્માનો અતુરાર્થ વત્સ તથા બાલક ચોરવાના અખતરામાં પડી હતી શું સત્ય છે તે એ જાણી શક્યા ન હતા

“સૌરભસીમ”-શ્રીકૃષ્ણના અંગમાંથી પ્રસરતી સુગંધ દર્શે દિશાઓને સુવાસિત કરે છે તે સુગંધ આવતાં લીલાશુક બોધ્યા “સૌરભસીમ.”

“સકલાફલુતકેલિસીમ” હજારો ગોપીઓ સાથે એકલા કૃષ્ણ રાસ પરિહાસ વિલાસ કરે છે તેના દર્શન કરી કવિ આ પ્રલાપ કરે છે.

“સૌભાગ્ય સીમ”-અહીં પ્રજાદેવીઓના સૌભાગ્યની સીમા ભગવાનને કહે છે. કાશ્ય કે સાધાશ્ય જીવે માટે તો તે રાસ-વિલાસી મદનમોહનના દર્શન પણ ફલભ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં “સ્ત્રિયઃ ઉરગેન્દ્રલોગભુજદંડ વિષકૃતધિયો” યોગીઓએ પોતાના પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી ઉપાસના કરી, તેનું શું ફલ મધ્યું ? ઉત્તર-મોક્ષ. તો કહે છે કે મોક્ષ તો પ્રભુ શત્રુઓને પણ આપે છે ! ગોપીઓએ તો ભગવાનના સર્પાકૃતિ ભુજદંડ પર આસક્ત થઈ તે પ્રભુના સંગનો અનુભવ કર્યો તેથી ઉદ્ધવજી પણ તેમનાં વખાણ કરે છે. એ કહે છે કે સંસારમાં જેટલા દેહધારી છે તે સર્વમાં શ્રીકૃષ્ણપ્રિયા ગોપીગણ જ સર્વોત્તમ દેહધારી છે. લક્ષ્મીજી તથા, રમાને પણ તે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી.

સરોવરની પાસે બેસવાથી જલનો આસ્વાદ મલતો નથી. તેજ્ઞથી જલનો આસ્વાદ મલે છે. જેને જેટલી તરસ વધુ હોય,

તેટલું તે વધારે જલ-આસ્વાદન કરશે. તરસ વિના આસ્વાદનમાં ચમાત્કારિતા નહિ આવે. લક્ષ્મીજી માટે નાનાયણ ધ્વિર છે. તે તેમની દાસી છે. જ્યારે ગોપિકાઓ માટે શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રાણ-સખા છે ને તે તેમની સખીઓ છે. લક્ષ્મીજીનો “નિર્મલ તદીય” ભાવ છે તેમને માટે ‘તે માત્ર નથી, પણ હું તેમની છું’, એવો ભાવ છે જ્યારે ગોપિકાઓનો ‘પ્રણવ મદીય’ ભાવ છે. ‘કૃષ્ણ હમારા, હમારા, હમારા જ’ છે, તે ભાવ છે. તેથી નિઃસંકેચ સ્વછંદ ભાવ પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણના માધુર્યનો તેઓ ઉપલોભ કરે છે. લક્ષ્મીજી સંકેચથી સાવધાની પૂર્વક સેવા કરે છે. કારણ કે તે દાસી હોઈ અપરાધ ન થાય તેની કાળજી રાખે છે. અપરાધ થશે તો પ્રભુ નારાજ થઈ ક્રોધે ભરાશે એવી ણીક રાખે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પણ જે ગોપીઓના ઋણી બન્યા તેમના સૌભાગ્યનું વર્ણન કેણુ કરી શકે તેમ છે ?

ન તથા મે પ્રિયતમા પ્રહારુદ્રાશ્ચ પાર્થિવાઃ ।

ન ચ લક્ષ્મીર્ન્યાતમા ચ દયા ગોપીજનો મમ ॥

ગોપી પ્રેમકી બુદ્ધા ।

જિન ગોપાલ કિયે વશ અપને, ઉર ધરી રયામ બુદ્ધા ॥

શુક મુનિ વ્યાસ પ્રથંસા દીન્હો, ઉધવ સંત સરાહો ।

ભૂરિ ભાગ ગોકુલકી વનિતા, અતિ પુનિત જમ માંહી ॥

કહા ભયો જો વિપ્રકુલ જન્મ્યો, જો હરિ સેવા નાહી ।

સોઈ પુનિત હાસ પરમાનંદ, જો હરિ સન્મુખ જાહી ॥

દોહાઃ મજવનિતા કે પ્રેમકી, બધી ખબ અતિ દૂર ।

પ્રહ્લાદિક વાંછિત રહે જનકે પમકી પૂર ॥

યદપિ યરોદ્ધાનંદન અરુ ગ્વાલભાલ સખ ધન્ય ।

પૈ યા મજમે ‘પ્રેમ’ કે ગોપી ભઈ અનન્ય ॥

મજભાગ્યસીમઃ—મજ એટલે મજબૂતિથી તે મજવાસી

ગોપ, ગોપી, સ્થાવર, જંગમ, જડ, ચૈતન્ય, સમસ્ત પદાર્થ માત્રઃ

મજસૌભાગ્યના કલ્પતરુમાં તો આ નિગમ-અગમ, પરાતપર ફલ,

શ્રીકૃષ્ણ લાગ્યું છે. વૃંદાવન પૃથ્વીની કીર્તિ વધારે છે. કારણ કે

એ ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણ ચરણારવિંદની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. મજની

એકેએક રજમાં વેદવિચારિત પદારવિંદનો સંસ્પર્શ છે. ત્યાંનું અન્ન, જલ ફલફલાદિ તો શું પણ પ્રભુએ માત્રી પણ ખાધી. કાટી કાટી ગૌ-વત્સ ળની મજનો ઘાસ પણ ખાધી. આવું સૌભાગ્ય અન્યત્ર કયાં પ્રાપ્ત થયું છે ? તેથી બ્રહ્મા બોલ્યા, “અહો, અતિ ધન્યા મજગેરમણ્યાઃ” । તે મજવાસીના સંબંધથી દેવતાઓ પણ ધન્ય બન્યા. એકાદશ દેવતા એકાદશ ઇંદ્રિયોમાં નિવાસ કરે છે. તેઓ ઇંદ્રિયોના સંબંધ વડે કરીને પ્રભુનાં અણ્ણકમલની સુધાનું પાન કરે છે, તેથી ધન્ય છે. પ્રભુ પણ મૂંઝાયા કે ગોપી-ઓનું મજવાસીઓનું ઋણ કેવી રીતે ચૂકવીશ મોક્ષ તો પૂતના જે હિંસા કરવા આવેલી તેને પણ આપ્યો છે. તેવી કેવળ મુક્તિ શું ગોદમાં ખેલાવનારને પણ આપું. તો શું આપું ? મને તો જગતમાં કોઈ એવી વસ્તુ દેખાતી નથી, જે આપવાથી તેમનો પ્રત્યુપકાર થઈ શકે. તાત્પર્ય કે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ મજવાસીઓના પ્રેમમાં આબદ થઈ તેમને સ્વાધીન થયા છે.

સ્લોક ૭૫-વસંતતિલકં છંદઃ

માધુર્યેષુ દ્વિગુણિશિરં વકત્રચંદ્રં વહન્તી
વંશીવીથીવિગલદમૃનસ્ત્રોતસા સેચયંતી ॥
મદ્દવાલીનાં વિહરણપદં ભક્ત સૌભાગ્યભાજનં
મત્પુષ્યાનાં પરિણતિરહો નેત્રયોઃ સંનિધતે ॥૭૫॥

પદ ૭૨-ભાવાર્થ

મેરે નૈનન આયે શ્યામ અહા !
મમપુણ્યનકો ફલ ઉદયો હૈ ગુરુલિધર ધનશ્યામ કહા ॥
રાસહુલાંસ ભે તન મન છાયો, ચંદ્રવદન ભયો મધુર મહાં ।
ઝરિ ઝરિ અમૃત ભરિ ભરિ બંસી, સીંચત જગજીવન જુ લહા ॥
ધાન ધનિ “પ્રેમ” સુવાની સફલ ભાષ, વિહરત ભાગન શ્યામ જહાં ।
મત્પુષ્યા ગુણ ગાતા ડોલૈ, શ્રીવૃંદાવન ધામ મહા ॥

જેટલો પરિચય વધે છે, તેટલી પ્રીતિ વધતી જાય છે. તેટલો આનંદરસ પણ અધિક પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલો આનંદ-રસ અધિક, તેટલી વસ્તુ પણ અધિક મધુર લાગે છે. લીલાશુકને

મજ દેવીઓના સૌભાગ્યનાં વખાણ લીલાશુક કરે છે. ગોપીઓનાં કુંકુમદ્વારા રંગિત થવાના કારણે મનોહર કાન્તિમાન લાગતાં પ્રભુને નમસ્કાર. બંશીસંગીતના વિદ્યાતા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર, બ્રહ્મા-શિષ્ય જ્યોતિર્મય શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નમસ્કાર.

ધેનુપાલ દયિતા-એટલે રાધિકા સાથે સમસ્ત ગોપાંગનાઓ-એ શૃંગારરસરાજ શ્રીકૃષ્ણને શૃંગાર કર્યા. જગન્નાથને પણ સનાથ કર્યા. ગાયોને પણ સનાથ કરી તેવી મળાંગનાઓ છે.

“વેણુગીત ગતિ મૂલવેધસે”-અર્પૂર્વ વેણુવાદન કારીને નમસ્કાર. વેણુના ગીતની ગતિના. મૂલવિદ્યાતા અર્થાત આદિ સૃષ્ટિકર્તા શ્રીકૃષ્ણ જ છે. વેણુગીત ગતિ ત્રણ પ્રકારની છે ત્રણ વેદ (માતા, ગાયત્રી) શબ્દબ્રહ્મમય ગીત. સમસ્ત બ્રહ્મગણ મૂલ બ્રહ્મની વિભૂતિથી ઉત્પન્ન થયું છે. તે મૂલબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે. સામવેદ, રૂદ્રવેદ, યજુર્વેદ એ ત્રણે વેદ વેણુગીતમાથી ઉત્પન્ન થયા છે.

સ્લોક ૭૮-પુષ્પિતથા ૭૬.

મૃદુકવણાન્ નૂપુરમંથરેણ, બાલેન પાદામ્બુજપદ્મવેન ।
અનુસ્મરન્ મંભુલવેણુગીતમાયાતિ મે ભવિતમાતકેલિ ॥૭૮॥

૫૬ ૭૮-ભાવાર્થ

મેરે ભવન પ્રાણ થહ આય રહે, ગોપિન સંગ રાસ રચાય રહે ।

૫૬પંકજપાત લલય રહે, ગતિ મંથર મત્ત સુહાય રહે ॥

મૃદુનૂપુર રેનુગુંડુ લાય રહે મુખ મુરલી કલકલ ગાય રહે ।

નવનવ થહ રાગ સુનાય રહે હરખાય રહે સરસાય રહે ॥

આહા, મારા ભવનના સર્વસ્વ આવી રહ્યા છે. વૃંદાવનના માર્ગો પર નૂપુરનો અવાજ કરતા આવી રહ્યા છે. પણ આ બાલ તો અતિ સુકુમાર છે કમળની પાખડી કરતાં પણ તેના યુગલચરણ વિશેષ કૌમળ અને અરુણ છે. તે કીડામાં સદા મસ્ત રહે છે. તેને તેના શરીરની, વદનની પણ સુધી (સૂધ-માન) નથી તો ચરણ-કમળની સૂધ કેમ જ હોય. કષ્ટ તો આ જોઈ ગોપીઓને થાય. પણ તેઓ વેણુનાદ સાંભળી બેશુદ્ધ થઈ છે. આજે પ્રભુએ વિશેષ આવેશથી પોતાની સંપૂર્ણ કલાથી વેણુનાદને સંભારી પુનઃ નાદ

પ્રગટ કર્યો છે. સ્વયં પણ તેનાથી મુગ્ધ થયા છે. પ્રથમ પોતે રંગથી રંગીલા, રસથી રસીલા બની ગયા પછી ગોપીઓને રંગીલી રસીલી બનાવી, તે રંગ રસના ભારથી તેમની ગતિ ધીમી પડી, નયનની ચપલતા ધીમી પડી, સમસ્ત અંગ ધીમું પડ્યું છે. તેવી ગતિમાં પ્રભુ આવી રહ્યા છે.

શ્લોક ૭૬-સાદૃશ્યવિકીરિતં છંદઃ

સોડયં વિલાસમુરલી નિનાદામૃતેન,
સિચન્તુદ્ગમ્યતમિદં મમ કર્ણયુગ્મ ।
આયાતિ મે નયનબન્ધોરનન્યબન્ધો-
રાનન્દકન્દલિતકેલિકટાક્ષલક્ષ્મીઃ ॥૭૬॥

પદ ૭૬-ભાવાર્થ

યહ દેખો યહ દેખો, યહ વહી આ રહે હૈં ।
મેરે નયનબંધુ, યહ વહી આ રહે હૈં ॥ ૧ ॥
બહુત રાયે થે નૈન, દરશનકો જિનકે ।
ધન્હેં દેખને અબ વહી આ રહે હૈં ॥ ૨ ॥
બહુત ખ્યાસે થે કર્ણ, ધુનિ મુરલી સુનને ।
ધન્હેં રસ પિલાતે વહી આ રહે હૈં ॥ ૩ ॥
નયનોં સે કેલિરક્ષ આનંદ ધારા ।
બહાતે હુયે યહ વહી આ રહે હૈં ॥ ૪ ॥
વિના કૃષ્ણ બંધુ ન હુમ હમારા ।
યહ વહી “પ્રેમ” બંધુ યહ વહી આ રહે હૈં ॥ ૫ ॥

મારા શિક્ષાગુરુ ભગવાન “શિષિપિચ્છમૌલિ” આવી રહ્યા છે, જેમણે કાકતીર્યથી વૃંદાવન આવવા મને પ્રેરણા કરી. તેથી અનન્ય બંધુ છે. તે મારા પ્રાણ બંધુ છે. રાસ રસાનંદથી કેલિ કટાક્ષ, મધુર વદનકમલ તથા નયનનાં દર્શન કરી હું કૃતાર્થ થયો છું. તેથી નયનબંધુ છે. એમની રસીલી મુરલીના નાદે મારા બે કાનને તે સાંભળવા બહા કર્યા છે. આજે મારી ઉલ્કા વૃંદાવન આગમાન સફલ થયું. મારાં જીવન જન્મ સફલ થયાં.

શ્લોક ૮૦-વસંતતિલક* છંદ:

ફરાદુ વિદોષયતિ વારણકેલીગામી
ધારાકટાક્ષ ભરિતેન વિદોષિતેન ॥
આરાદુપૈતિ હૃદયંગમવેણનાદ—
વેણીમુખેન દશનાંશુભરેણ દેવ: ॥૮૦॥

પદ ૮૦-ભાવાર્થ

ફર હીસાં દીનનકો, દેખત હરખાવત,
વરસાવત રસ આનંદ સુ દયાલ હૈં ।
લટકત પગ ધારત, નૂપુર મૃદુ બાજત,
લાજત ગજ અદ્ભુત એ મહ ચાલ હૈ ॥
ફજત મુખ વેણુ એ- પૂજત હિયો ધુનિ સોં,
સૂઝતે ના આન, ગિનુ આનન ગોપાલ હૈ ।
મુસકનમેં દશનન દમકાવત, વહાવત,
ત્રિવેણી “પ્રેમ” આવત નંદલાલ હૈ ॥

તે કીઠાથીલ પરમ ઉજ્જવલ શૃંગારમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ દ્વરથી
મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા આવી રહ્યા છે. તે દૃષ્ટિ સધાલને
કટાક્ષદ્વારા પોષણ કરવાવાળી છે. તે મારા ભાગ્યની 'સીમા' છે.
તે પ્રભુ ગજગતિથી હાલતા હાલતા કેલિ કરતા આવી રહ્યા છે.
આજે કેવલ મંભરા વાગતા નથી. સાથે વેણુ પણ વાગી રહી
છે. તે વેણુધ્વનિ હૃદયને હરણ કરવાવાળો છે. તે શ્રીમુખથી
પ્રવાહિત થઈ રહ્યો છે. પણ આ ધારા તો સદા પ્રવાહિત, ડોતી
નથી. સદા પ્રવાહિત રહેનારી તો બીજી ત્રિવેણી ધારા છે જેમાં
(૧) દંતકાન્તિ ઉજ્જવલગંગા છે. (૨) કટાક્ષધારા સ્વામલ યમુના છે
(૩) તથા અરુણાધર ધારા સરસ્વતી છે

શ્લોક ૮૧-ભાલિનો છંદ:

ત્રિભુવન સરસાભ્યાં, દિવ્યલીલા કુલાભ્યાં
દિશિ દિશિ તરલાભ્યાં, દપ્તભૂષાદરાભ્યામ્ ॥
અશરણુશરણાભ્યાં, અદ્ભુતાભ્યાં પદાભ્યા—
મયમયમનુકૂળદેણુશયાતિ દેવ: ॥૮૧॥

૫૬ ૮૧-આવાથ

ત્રિભુવન રસકારી દિવ્યલીલા લુ ધારી ।

ચલ ચંચલ ચહું ધારી પાદભૂષા ઝંકારી ॥

અશરનશરનારી “ગ્રેમ” અદ્ભુત ચરણારી ।

ચહુ ચહુ છીન બાબત વેણ આવત વિહારી ॥

હવે એક પછી એક બિલ્વમંગલની વિવિધ ઉત્કંઠાઓ વૃંદાવનપ્રવેશ કર્યા પછી પૂર્ણ થઈ રહી છે. આરાધ્ય છોટ દેવ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન તથા તેમની લીલા યુક્ત માધુરીનું આસ્વાદન કરીને પોતાને કૃતાર્થ માને છે. “કિમપિ વક્તુ ચેતઃ કૃષ્ણ-પાદાન્મુલ્લસ્યામ્” ભગવાનના ચરણકમળમાં માડું ચિત્ત અનિર્વચનીય રસનો આસ્વાદ કરે. તે પૂર્ણ થાય છે. “અયમયમ્” આ મારા દેવ આવી રહ્યા છે. કેવો અસાધારણ તેમની લીલા છે? કેવી તેમની વિલક્ષણ અંગકાન્તિ છે! મારા દેવ ચરણથી ચાલતા આવે છે. તેથી તો તેમની નિરાવૃત્ત માધુરીનું પાન કરીને મારી ચિર પિપાસા તૃપ્ત કરું છું. પ્રભુનાં ચરણકમળ ત્રણ ભુવનમાં પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. તે ભક્તિરસ પ્રદાતા છે. વિશેષ શૃંગારરસના પણ પ્રદાતા છે. તેઓ દિવ્ય લીલાથી વ્યાકુલ છે. દરેક દિશામાં ચારે બાજુ ચંચળ છે. અશરણના શરણ તે ચરણ છે. દુરાચારી જોને જોને માટે અન્ય કોઈ સ્થાન નથી, તેમનું શરણ પણ તેજ ચરણ છે. હિંસકને પણ મોક્ષ આપના વાળા છે. શરણનો અર્થ રક્ષણ કરીને જે હચિછત પૂર્તિ કરી રક્ષા કરે છે. તેના અદ્ભુત કૃષ્ણ પગથી તાલ હેતા, મુખથી સુરલી બજાવતા આવે છે.

શ્લોક ૮૨-અનુક્રુપ છંદ:

સોડયં મુનીન્દ્રજનમાનસતાપહારી

સોડયં મદનજવધૂવસનાપહારી ।

સોડયં તૃતીયભુવનેશ્વરરૂપહારી ।

સોડયં મહીય હૃદયાન્મુરુહાપહારી ॥૬૨॥

૫૬ ૮૨-આવાથ

મુનીજન માનસ તાપ હર, ગોપી પટ હર ચોર

ઇન્દ્ર દેવકો મર્વ હર, મમ હિય હર બરબોર

આ મારા આરાધ્ય પ્રભુ છે, જેનાં રૂપ શુભ લીલા મેં
આજ પર્યંત મહાનુભાવીઓદ્વારા ચરણ કર્યાં છે, સ્વયં શાસ્ત્ર-
વિગાર કર્યો હતો તથા જેમની ભાવના પશુ કરતો આંચો હતો.
મુનીન્દ્રોના અજ્ઞાનજન્ય માનસ તાપનો નાશ કરી, જ્ઞાનનો
પ્રકાશ કરનાર આ પ્રભુ જ મુનીન્દ્ર જનોને ભુદિયોગ પ્રદાન કરે
છે, ને તેઓમાં જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવે છે. એ મજબૂતોના પ્રીતિરસથી
બંધાયેલા પશુ છે. લોકવેદની મર્યાદાનું ઉદ્ધવધન કરી તેમનાં વચ્ચે હરણ
કરે છે. તેટલું જ નહિ, સમસ્ત મજવામીઓની પ્રીતિને પશુ
ધન્ય છે, કેમકે એમની વિપદા નિવારણ કરવા, ને તેદ્વારા ઈન્દ્રના
ગર્વનું ખંડન કરવા સાત સાત દિવસ સુધી પોતાના કરકમલ પર
એ પ્રભુએ ગિરિરાજ ધારણ કર્યો હતો. તે પ્રભુએ આજ માસ
હૃદયકમલને પશુ હરી લીધું છે. પ્રભુ મને પોતાનો સમજી આત્મસાત્
કરવા આવી રહ્યા છે.

સ્લોક ૮૩-અનુષ્ટુપ છંદઃ

સર્વજ્ઞત્વે ચ મોઝ્યે ચ સર્વભોમમિદં મહઃ ।

નિર્વિશન્નયનં હન્ત નિર્વાણપદમસ્તુતે ॥૮૩॥

પદ ૮૩-ભાવાર્થ

સર્વજ્ઞતાકી શિખર મહ, અરુ મુગ્ધતાકી રાચિ હૈ ।

ઈશ અરુ નર કેસે મહ વિપરીત ચરિત્ર વિલાસ હૈ ॥

મહ “પ્રેમ” જ્યોતિ સાંવરી, અચરજ કરત પ્રકાશ હૈ ।

આપ આનંદ હેતિ આનંદ હેતિ આનંદ વાસ હૈ ॥

એક એક પ્રાર્થના બાજે એકએક લીલાના રૂપમાં સન્મુખ આવી
રહી છે. એટલે તો કાંઈ કહે છે કે સર્વજ્ઞતાના અને મુગ્ધતાના તે ચક્ર-
વર્તી સમ્રાટ છે. એક જાણુ સર્વજ્ઞતાથી ખરી મનોહ પ્રાર્થનાઓ
એક પછી એક પૂરી કરી રહ્યા છે. બીજી જાણુએ પ્રાકૃત મનુષ્યની
જેમ ગોપીઓ સહિત વિહાર કરી રહ્યા છે. લીલારસેના આવેશમાં
ભગવાનને સહજ પરમેશ્વર્યનું અનુસધાન રહેતું નથી. તે ઐશ્વર્યતા
ભૂલતા નથી, પણ પ્રીતિ એ ભુજાવી રે છે. પ્રીતિ એ સર્વજ્ઞને
અપર ને વિદ્યને મુગ્ધ બનાવે છે. શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજી

મોટે વિલાપ નહિ કરતે તો ભગવાન આવશ્ય અધિક બેનતા, પણ અમારા પ્રાણારામ ન બનતા. ભીલડીનાં જૂઠાં બોર ન ખાતા તો ગરીબાને માટે કોઈ આશ્રય નહિ રહેતો. યશોદાજી ગરમ દૂધને કૂંઠી ઠંડું કરી પાચ છે પ્રભુ મધ્ય છે તથા સતૃષ્ણ પણ છે. નાટકીય નથી. તેને હંસ માન્યો તો ભગવાનની માધુરીનો તંથા ભક્તના વાત્સલ્યનો લોપ થયો. કૃષ્ણ એક બાળુ “કાલોડસ્મિ” છે. છતાં પણ જ્યોદ્ધાની સોટીથી ડરે છે; કૃષ્ણ એક બાળુ વિશ્વંભર છે, પણ દૂધ માટે સ્તનની કામના કરે છે. કૃષ્ણ એક બાળુ અખંડ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, પણ દૂધચોખાવાળા હાથ વડે ફરતા અરૂં ગોપાલ પણ છે.

શ્લોક ૮૪-ઉદ્ગવજ્ઞા ૭૬૧

પુશ્ચાનમેતત્પુનરુક્તશોભા, મુષ્ણેતરાંશોરુદ્યાન્મુખેન્દોઃ ।
તૃષ્ણામુરાશિં દ્વિગુણીકરોતિ કૃષ્ણાક્ષયં કિંચન ભવિતં મે ॥૮૪॥

૫૬ ૮૪-ભાવાર્થ

નભ-ધન્ડુ શોભા યહ મુખર્ધન્ડુ હરતા,
હરકર હિસે નિજ શોભાસે ભરતા ।
તૃષ્ણા કે સાગરકો વૃદ્ધિ કરતા,
કૃષ્ણ મો ભવન સ્વરૂપ નામ ધરતા ॥

જ્યાં પાણી જ તરસ લગાડે તેવું સ્વાદિષ્ટ લાગે, ને પીવું પીવું થાય, જ્યાં રૂપ નેત્રને તરસ લગાડી (ભૂખ લગાડી) દૃષ્ટિથી રૂપ પીધા જ કરે, તેવો અનુભવ લીલા શુકને પણ યર્ષ રહ્યો છે. કૃષ્ણની અનંત શોભામાધુરી જોઈ, પ્રતિશ્લેષે તેનાં દર્શનની તૃષ્ણા વધી રહી છે કૃષ્ણ એવું જેનું અદ્ભુત નામ છે, તે પોતાના મુખચંદ્રદ્વારા મારી તૃષ્ણાને બમણી વધારી રહ્યા છે. તે મુખચંદ્રનો ઉદય થવાથી ગગનચંદ્રની શોભા વ્યર્થ ગઈ છે. કારણ કૃષ્ણનું મુખચંદ્ર તે વ્યર્થ શોભાવાળા ગગનચંદ્રનું પણ પોપણ કરી રહ્યું છે. તાત્પર્ય કે પ્રભુના પ્રકાશથી અખિલ બ્રહ્માંડ પ્રકાશે છે, તો ચંદ્ર પ્રકાશે તેમાં નવાઈ શું? ગોપીઓની અંગકાન્તિ વિરહથી ફીણ થઈ હતી. તેમને કૃષ્ણચંદ્ર ગગનચંદ્રના પ્રકાશદ્વારા પુષ્ટિ આપી રહ્યા છે. તેથી

કવિ કહે છે, “હે પ્રભુ, હું તમારા રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા કરું કે
મારા નેત્રની પ્રશંસા કરું ! એક જાણુ તમારી રૂપમાધુરી પ્રતિ-
ક્ષણ વધતી જ જાય છે ને. જોશુ જાણુ મારાં નેત્ર તમારી અદ્ભુત
અનુપમ રૂપમુખાનાં પાન કરવા છતાં તૃપ્ત થતાં જ નથી.
એનું તાત્પર્ય તે વસ્તુનો પ્રભાવ છે, કે મારા અનુરાગનું કારણ
છે, અથવા તો જાનેના મિલનથી આ મારી અતૃપ્ત દશા છે !

શ્લોક ૮૫-ઉપેન્દ્રવજ્રોપભતિ-છંદઃ

તદૈતદાતાઽવિલોચનશ્રીસંભારિતયોપવિનમ્રગર્ભમ્ ।

મુહુર્મુરારિર્મધુરાધરોઽં મુખામ્બુજં મુખતિ માનસં મે ॥૮૫॥

પદ ૮૫-આવાધર્

યહ નૈન રતનારે જુ ચોલા કે ભરે
વિનત જન કે મદ અયોષ ળહા રહે ।

મહ મુરારિકે અધર મધુકે ઢરે,
મુખકમલ પૈ મનમધુપ નિત રમ રહે ॥

મારું મન મુરારિ શ્રીકૃષ્ણના મધુરાધરોઽં મુક્ત મુખ-
કમલનું વારંવાર ચુંબન કરી રહું છે. પરમ ચોલા તથા રસના
આધાર એવા મધુર અધરને લીધે પ્રભુનું શ્રીમુખ કમલદલ કરતાં
પણ અત્યંત મનોહર છે. ત્યાં મારા નેત્ર રૂપી પ્રમદો અત્યંત
આસક્ત થઈ રહ્યાં છે નેત્ર, નેત્ર નથી પણ મનની છાલ છે.
અને તે દર્શન નહિ પણ લેહન છે. આવા લાલસામય ઉદ્દમાર
છે. આગળ કહે છે કે મુરારિના મુખકમલનાં લોચનો કડુણા
કટાક્ષની ચોલા પ્રકાશિત કરે છે. તે કટાક્ષદ્વારા પોતાના વિનમ્ર
લજ્જોતના ગર્વ વધે છે. ‘વિનમ્રલક્ષ્મીજનમર્વ’ એટલે ભગવત
સંબંધ રૂપી ગર્વ અર્થાત્ હું ગ્રાહણ છું, કુલિન છું, વિદ્વાન
છું, ધનવાન છું, ત્યાગી વિરક્ત, મહંત છું તેવી દૈહિક વસ્તુની
અહંતા એ જ અભિમાન છે. તે અભિમાન આત્માનો છવનો
નાશ કરનાર છે, માટે તજવું. પરંતુ હું આત્મા છું, પરમાત્માનો
અંશ છું, તેમનો સખા છું, દાસ છું, સત્ ચિત્ત આનંદ
સ્વરૂપ છું, આ અભિમાન તો પ્રભુપ્રાપ્તિ જલ્દી કરાવે છે.
સંસારના વિષયોનો આસક્તિનો જલ્દી નાશ કરે છે, માટે

ઈચ્છનીય છે. ચોતાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાતાં મંસાર પ્રતિ
હીનતા હીનતા આધીનતા દૂર થતી જશે, અને ભક્ત નિર્ભય
નિરપેક્ષ નિર્દ્વંદ્વ થશે. ભગવાન પણ તે તે સ્વરૂપજ્ઞાનનો ગર્વ
ભક્તમાં વધારે છે. એના દેહના ગર્વને મટાડે છે. માટે ગોપીઓનાં
વસ્ત્ર હરણ કરી દેહના ગર્વનો (વિધ્વંસ) નાશ કર્યો. પછી વસ્ત્ર-
પ્રદાન કરી તેમના સ્વરૂપનું સંગિતવના ગર્વનું જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું.

ચેરો હરિદાસકો (પરંતુ) સાહુનકો સિરતાજ ।

સાહુ પૂજે શીતરા. ચેરેનકે કુંજરાજ ॥

શ્લોક ૮૬-પૃથ્વી છંદ

કરો શરદિભમ્બુજકમવિજાસશિક્ષાશુરૂ

પાદો વિબુધપાદપ્રથમપદ્મવલ્લભિની ।

દશો દક્ષિતદર્મદન્ત્રિભુવનોપમાનશ્રિયો

વિલોક્ય વિલોચનામૃતમહો મહઃ શૈશવમ્ ॥૮૬॥

પદ ૮૬-ભાગ્યર્થ

કુવન હલન કર, શરદ કમલવન,

હરત સકલમદ, સિખવત નિહન ।

અરુણ મૃદુલ પદ અમર તરુન દલ,

દલત દરપ સમ, છબિ મૃદુ સદન ॥

નયનકમલયુગ, ભુવન સકલ કષ્ટ,

લહન ન મમતુલ દમિત દુમત તન ।

લખડ લખડુ સખિ, નયનન હરણિસુ ।

અમરિત વરધિ એ શિરબુ મહુધન ॥

અહો, કેવું આશ્ચર્ય છે! અરે મારાં લોચન સામે ઉલેલા
ક્રાન્તિપુન્જના દર્શન તો કરો તમે દર્શન કરી રહ્યાં છો તે હું
બાણું છું છતાં દર્શન કરવાનું એટલા માટે કહું છું કે તમે
અન્યત્ર દર્શન માટે ચાલ્યાં ન બાજો; ભલી ભાતે દર્શન કરી લો,
કારણ તમારા લોભ લાભ ચોચ દર્શનીય વસ્તુ એ એક માત્ર છે.
તેટલા માટે આ શ્યામ જ્યોતિને નખથી શિખ સુધી ભેધ લો.
'વિલોક્ય' આરેહણ-અવરોહણ કર્યા કરો.' કહાય પૂછશે કે કેમ

કરું ? તો સાંભળો કે જો જ એક માત્ર અમૃત છે. શ્રીકૃષ્ણનાં હસ્તકમળ સર્વ કમળના ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે તથા શ્રીકૃષ્ણના ચરણ-કમલ તો અરુણતા, સુકુમારતા, સૌરભ, શીતલતા, સ્વરસતા વગેરે ગુણોદ્ધારા સ્વર્ગના કલ્પવૃક્ષના નવપદ્મવની શોભા કરતાં પણ વધે છે. તેમના નેત્રયુગની શોભા ત્રણે ભુવનમાં મૃગ, મીન, ખંજન, ચક્રોર, કુલવય વગેરે ઉપમાની શોભાનો ઉપહાસ કરી એ સૌને મદદલિત કરે છે.

શ્લોક ૮૭-સાદૃશ્યવિકીરિતં છદઃ

આશિન્વાનમહુન્યમહુન્યહનિ સાકારાન્વિકારાકમા-
નારુધાનમરુન્ધવી હૃદયમધ્યાર્દ્રસ્મિતાદ્ર્વિયા ।
આતન્વાનન્યજન્મનયનશ્લાઘ્ય મનર્થા દશા-
માનંદં મજસુદંરીતતનત્રીસામ્રાજ્ય મુજ્યૈશતે ॥૮૭॥

પદ ૮૭-ભાવાર્થ

યહ આનંદ રસ કી રાસ ।

આનંદધન આનંદ લહત જહાં, કરિ ગોપિન ઉર વાસ ॥

અપસ્વારથકે જગત ભગત સજ, કરત પ્રભુકે દાસ ।

નિર્મલ નેહ ગોપિન ઉર સરવર, સ્થામલ હૃંસ વિલાસ ॥

દિનદિન છિનછિન નવ નવ દેહિ બુ, કરત મૂરતિ પરકાસ ॥

રમા ઉમા સતી અરૂંધતી મન મુષકત સરસ સુહાસ ॥

યહ શોભા યહ લગન મિલન હિય, જો દેખન અભિલાષ ॥

તનકે નૈનન મૂંદિ ગોપિન કે, “પ્રેમ” નૈન કર આસ ॥

ગયા શ્લોકમાં ભગવાનનું અમૃત સ્વરૂપ કહી કીર્તન કયું. હવે આ શ્લોકમાં આનંદ સ્વરૂપ કહી લાલસા પૂર્વક કીર્તન કરે છે. “આનંદમુજૈશતે” આનંદ- પ્રભુ મારી સન્મુખ પ્રકાશી રહ્યા છે. અહીં ભગવાનને ગોપીઓના ઉરોજ્જ્વલરૂપી સામ્રાજ્યને પ્રાપ્ત આનંદપ્રદા દહે છે. વાત્પર્થ ગોપીઓનાં ઉરોજ્જ્વલ મહાશાવ સરોવરના સરોજ (કમલ) છે. તે શ્રીકૃષ્ણનું પરમ સુખ-કર વિશ્રામ સ્થાન છે. તે આનંદ સ્વરૂપને પણ આનંદિત કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને ત્રણ લોકમાં કયાંય પણ સુખ શાન્તિ નથી. ભક્તોના

તથા દેવતાઓના “પ્રભુ, આપો, બચાવો, પ્રભુ આટલું કરો, આટલું આપો વગેરે અનેક પ્રકારના પ્રોત્સાહી પ્રભુ અહર્નિશ વ્યસ્ત થઈ રહ્યા છે. અને તેથી જ અનેક રૂપે અખિલ બ્રહ્માંડના અનુગ્રહ પાલન શાસનમાં અસ્ત થઈ રહ્યા છે. અમો અભાગીઆઓ માટે તે અશ્વર્થપૂર્ણ પ્રભુ અનંત કલેશ સહન કરતા અમારી સેવા કામનાપૂર્તિ કરી રહ્યા છે. જ્યારે એ પ્રભુનું નામ લેવામાં વાચુનાં એક પરપોટા-જેવા આપણે જીવો હોયો તર્ક કરીએ છીએ, અને પ્રભુની સુખશાંતિ માટે તો આપણને વિચાર સરખો છે જ નહિ. એટલું જ નહિ પણ આપણી સુખશાંતિ માટે પણ દીન થઈ પ્રભુનું સ્મરણ કરતા નથી ! તેમની શાન્તિ અને સુખનો વિચાર કેવળ ગોપીજનોને જ હતો. બંશીધ્વનિ સાંભળતાં જ તેઓ વિષય-સુખ તથા ધર્મસુખને આગ વ્યાંપી અર્ધ રાત્રીએ કાંટા કાંકરા પર પડતી આખડતી ઉન્માદિનીની જેમ દોડી એમની પાસે ગઈ ને “દેા, દ્યો” કરીને પોતાના તન મન લોક વેદ સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કર્યું. તેઓ “પ્રભુ ! આપો, આપો” કહી પ્રભુને સતાવવા ગઈ નહોતી. તેમના કરસ્પર્શ, અધસ્પર્શ, ચરણસ્પર્શમાં કેવળ સમર્પણ જ છે. “હે દેવ અમે તમારું નૈવેદ્ય છીએ, અમને ગ્રહણ કરો, યથેચ્છ ઉપભોગ કરો, અને સુખી થાઓ. તમને સુખી જોઈને અમને રામ રામમાં આનંદ થશે.” આ હતી એમની ભાવના. તેમનામાં ‘આપો આપો’ હોત, પોતાના સુખની વાસનાના ગંધ પણ હોત તો શ્રીશુકદેવજી, નારદ, બ્રહ્મા, ઉધ્ધવ સરખા એવા તુચ્છ નારકીય કામનું કીર્તન કરત નહિ એક કામી જીવ પણ જે કામ વિષયને ખગળ સમજે છે, તેવા જ કામ જો ગોપીઓના હોત તો તેવા ગોપીઓના કામની સામે તો મહાન પુરુષો કદી પ્રજ્ઞ જીવત નહિ, પરંતુ આ તો અલૌકિક કામ (રસ આનંદ) છે. નહિ તો મહાન વલ્લભ પ્રભુ, મહાન ચૈતન્ય પ્રભુ જેવા આચાર્યો તેને પંચમ પુરુષાર્થ કહી ગોપીજનોની માફક તે કામ માટે (પ્રેમ ભક્તિ માટે) ઘોષણા કરે છે તે ના કરત. જગત જૂલ કરી કામને પ્રેમ કહી શકે છે. પણ પ્રભુ જૂલ કેમ કરે ? કામ તો તેમની છાયાથી મૂર્છિત થઈ ગયો છે. તેથી ગોપીઓના કામશૂન્ય

મહા અલોકિક કામ, તથા સ્વાર્થશૂન્ય વિશુદ્ધ પ્રેમનાં દર્શન કરે. તેમના પર પ્રભુ મોહિત થયા. તેમણે કહ્યું કે સ્વાર્થી સંસારમાં એક એવું સ્થાન છે—એક એવાં ભક્ત છે, જે મારા ઐશ્વર્ય પર ધૂન નાખી, મને હૃદય સાથે લગાડી, મને મુખી કરી, મુખી થવા માગે છે. તેમના ઉદ્દેશ મારી શેષશય્યા છે, અને તેમનાં સ્તનમંડલ મારા અંખડ આનંદ સામ્રાજ્યનું મંડલ છે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, “બ્રહ્માંડશાસને : વ્યસ્તોઽહઃ પાકિ રાધે મુધાધરેણ મામ્” “હે રાધે! હું બ્રહ્માંડ શાસન કરી ચાક્યો છું, મારી ગ્લાનિ અધરા-મૃતથી દૂર કરે.” આ ગોપી ઉદ્દેશમાં શ્રીકૃષ્ણને નિશ્ચિંત વિશ્રામ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ પ્રચુ કહે છે, “મારી અનેક લીલા મારે માટે તથા જગત માટે મનોહારિણી છે. પણ રાસની સ્મૃતિ આવતાં મારા મનની દશા ન જાણે કેવી થાય છે ! અંપૂર્વ આનંદ રસ ભરી ચર્મભય છે.”

સમસ્ત લીલા જગતના હિત માટે છે. પણ રાસલીલા આત્મહિતાર્થ છે. અન્ય લીલા માયા સંહિન બાહ્ય વિલાસ છે. રાસલીલા આત્મરૂપી રાધા તથા તેમના વ્યૂહરૂપ ગોપીઓ સહિત અતર્વિલાસ છે. “મજસુદરી”નો અસાધારણ અર્થ ‘મજ’ એટલે ગૃહ, માતૃપિતા વગેરેનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ જેણે લીધો છે એવી પરિમાજિકાઓનું (સંન્યાસીનીઓનું મંડળ). શ્રીકૃષ્ણનો ‘અનન્યજનમનયનસ્લાધ્યમ્’ અનન્યજનમા કામદેવનાં પશુ નયનોદ્વારા સસહનીય—એટલે ભગવદ્લીલા કામદેવનાં મનને પણ મોહ પમાડનારી છે. વળી અનન્યજનમ—(ન વિદ્યતે અન્ય જનમ યેવામ્ તેષાં નયનાનાં યોગ્યમ્) એટલે દિવ્ય ચમુષાળા માટે. આ રાસલીલા—દિવ્યલીલા દિવ્ય ચમુષો વડે જ એવાં યોગ્ય છે, માંસનાં ચમુ તથા માંસની બુદ્ધિવાળાં લોકો-વડે અબાહ્ય અને દુર્બોધ છે.

આ પ્રમાણે ગોપીઓના હૃદયનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુ દરરોજ પ્રતિદિન, પ્રતિપ્લવ સાકાર વિકાર પ્રરિપાટી સર્જે છે. એક લીલા બીજીવાર કદાચ હોતી નથી. મહારાસ એ કંઈ એક દિવસની લીલા નથી પણ એક કામ(પ્રસાનો એક દિવસ)ની

લીલા છે. તેમની સહજ સરસ મૃદુહાસ્યની શોભા સાંધો-
શિરોમણિ વશિષ્ઠ-પત્ની એરુંધતીના હૃદયને પણ આકર્ષેલું છે.
છે. આ એક વિકટ સત્ય છે. 'શુકદેવજી' પણ 'કહે છે કે' ત્રણ
લોકમાં એવી કઈ સ્ત્રી છે જે તમારી આ મુરલીધ્વનિ સાંભળી,
તમારાં ત્રિભુવનસુંદર રૂપનાં કથન કરી, મોહિત થઈ ના હોય? મનુષ્ય
તો શું પણ આ ધ્વનિ આ રૂપ મથું, પંખી, લતા, તરુ, દેવ,
દેવી બધાને મોહિત કરી પ્રકુલિત કરે છે આનંદમય, રસમય
કરે છે.

હર-અકર્મ બેઠિ જુ પારવતી મુરબાય પરી લગી માંસુરિયા,
મુરનારી સખે પતિસંજ કે રગ છૂં ભૂલિ બહાવત-આંસુરિયા,
આરુ રમા રમાપતિ અજ કુતે પદ સંજકું તુલ બરે સાંસુરિયા,
અસ કૌન સી નારી નિલોક મંભારિ ન મારિ બિહારી કી બાંસુરિયા ?

સતીનાં મનને મોહ કરી સતી ધર્મનો લોપ કરવો તે શું
ધર્મરક્ષક ધર્મરૂપ પ્રભુ માટે ઉચિત છે? હા, તેમાં ભગવત્
તત્વની રક્ષા તથા શોભા છે. કેવી રીતે? પ્રભુ જો બધાના
ચિત્તને આકર્ષેલું ના કરી શકે તો તે પ્રભુ શાના? તે બધાના
આત્મા છે—આનંદ સ્વરૂપ છે માટે બધાના આકર્ષક છે. પુરુષોમાં
ઐષઠ આત્માશભના આકર્ષક છે. તેમ જ સ્ત્રીઓમાં ઐષઠ ઉમા,
રમા, એરુંધતી વગેરેના પણ આકર્ષક છે. આકર્ષેલું કહો, પ્રેમ
કહો, આત્મા કહો, પ્રજ્ઞા કહો, તે બધાની સાક્ષાત મૂર્તિ
શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી એ સર્વને આકર્ષક છે.

પરંતુ સતીત્વ ધર્મના નાશનો દોષ તો લાગે છે ને? ના,
જો પ્રભુ કોઈ દેહધારી પુરુષ હોત તો દેહના સંબંધથી સતીત્વ
ધર્મનો નાશ થાત. પરંતુ પ્રભુમાં કોઈ દેહી દેહ લેહ નથી.
ખાંડના રમકડાની જેમ ભગવાનના મુખ, હસ્ત, ચરણ, ઉદર
આદિ સર્વ હોવા છતાં નખથી શિખ સુધી અંદર તેમ જ બહાર
સર્વ ઠેકાણે આનંદ જ આનંદ, રસ જ રસ, આત્મા જ
આત્મા છે. સતીમાં તથા સતીના પતિમાં જો આત્મા છે તે
આત્માના કારણે પોતાનો તેમ જ પતિનો દેહ પ્યારો લાગે છે.
તે જ આત્માની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ છે. આત્મા અમૂર્ત, અદશ્ય,

હોવાથી આટલો અધિક પ્રિય છે. પણ તે જ આત્મા ત્રિલુપન-
સુંદર મૂર્તિ ધારણ કરી નેત્રોની સાંમે આવે, હસે, બોલે, ખ્યાર
કરે તો કેટલો અધિક પ્રિય લાગે? તેના પર મોહિત થવાથી
આત્મારામ એવા શુક સનકાદિકની આત્મારામતામાં લિપ્ત થવાની
નથી. પરંતુ આત્મારામતા મિદ્ધ થાય છે. તે પ્રમાણે રમા, ઉમા,
અરુંધતી વગેરે સ્ત્રીચિદામિલુઓનો સતીત્વ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણ
પર મોહિત થવાથી નષ્ટ થતો નથી, પણ પુષ્ટ થાય છે. આ સાર
છે. પરીક્ષિત રાજાએ પણ આવી શંકા કરતાં શ્રી શુકદેવજીએ
ઉત્તર આપ્યો હતો:

“ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ, સર્વેપાંમિવ દેહિનામ્ ।

યોહન્તરશ્ચરતિ સોઽધ્યક્ષઃ કીરનેનેષ દેહભાક્ ॥ (૧૦, ૩૩, ૩૬)

યથાર્થ પતિ ભગવાન છે—રક્ષા કરી અભય દેવાવાળા
યથાર્થ—પતિ ભગવાન છે. જન્મ—મરણ, દુઃખ દોષ આદિથી રક્ષા
કરી અભયદાન આપવા ભગવાન સિવાય કોઈ સમર્થ નથી. માટે
ભગવાન જ સાચા પતિ છે. માનવી તો જૂઠા પતિ છે. જાર
મનુષ્ય સ્ત્રીના ધર્મને નષ્ટ કરે છે, તથા કલંક તથા પાપને
વધારે છે. (ભરત્યતિ ઈતિ ભરતઃ) બાળી મૂકે તે જાર. ભગવાન
પણ સ્ત્રીના ધર્મત્યાગના કલંકને તથા પાપને બાળે છે.
સતી સ્ત્રી પંચભૌતિક શરીરવાળા સામાન્ય જીવમાં (પતિદેવો
નારીણાં દૈવતં પરમં સ્મૃતં) એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી નરકના ભયથી
પતિને ભગવાન જેવા ભાગી પતિવ્રતા ધર્મનું સાધન કરે છે.
પણ ગોપીઓ પંચભૌતિક જીવમાં નહિ પરંતુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ
શ્રીકૃષ્ણમાં શાસ્ત્રના બળથી નહિ, પણ સહજ પ્રેમથી વંશ ધર્મ,
સ્વર્ગના લોભથી કે નરકનો ભયથી નહિ, પણ આ લોક તથા
પરલોકના લાભને ત્યાગ કરી, જેવા તેવા ભગવાનને જ માનતાં
સર્વાત્મભાવથી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ કરે છે. તેથી સતો પણ
ગોપીઓને પૂર્ણ સતી માને છે. આ ગોપી—આમિલેષ્ટ સ્વરૂપનું
માધુર્ય અદ્ભુત છે, તથા અતુલનીય છે. તે વાત ગોપીભાવ
આવ્યા સિવાય અગમ્ય છે. આવી ગોપીદષ્ટિથી બિંદવમંગલ
ગોપીભાવ યુક્ત નારીદેહ માટે લાલસા કરે છે.

શ્લોક ૮૮-ઈન્દ્રવજ્રા છંદઃ

તદ્દુષ્ટ્વસિતયૌવનં તરલશૈશવાલંકૃતં
મદ્દ્યુરિતલોચનં મદનમુગ્ધમહારસામૃતમ્ ॥
પ્રતિક્ષણવિલોભનં પ્રણયપીતવંશીમુખં
જગત્ત્રયમનોહરં જયતિ મામકં છવિતમ્ ॥૮૮॥

પદ ૮૮-ભાવાર્થ

જય મમ છવનુ મનહર ત્રિભુવન, સ્યામલ તન ધન નયન આનંદન ।
અંગ અંગ યૌવન હમકત હમહમ, દુરિ દુરિ શૈશવ વિલસત છબિ તન ॥
મદભરે લોચન મુસકન અધરન, અમૃતરસધન મદનવિમોહન ।
છિનછિન લોચન “પ્રેમ” પ્રણત જન, મુખ મુરલી સખી ચુંબત ધન ધન ॥

તેમનું યૌવન - સમસ્ત અંગ-પ્રત્યંગમાંથી-આંખોમાંથી
અધરેખમાંથી ગંડકપોલમાંથી વક્ષસ્થલમાંથી હસ્તમાંથી ચરણ
માંથી, વાળોવિલાસમાંથી જિભરાઈ રહ્યું છે. “તરલશૈશવાલંકૃત”
એટલે ચાલી જતી શૈશવ અવસ્થાથી શોભાસ્પદ કિશોર અવસ્થા.

“મદ્દ્યુરિતલોચન” સહજ રસોલાં લોચન.

“પ્રતિક્ષણવિલોભન”-પ્રત્યેક ક્ષણે દર્શન માટે લોભ
વંધારનારું છે. અને એટલા માટે જ “જગત્ત્રયમનોહરમ્” કહ્યું.

“પ્રણયપીતવંશીમુખ”-અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક મધુર મુરલી
બજાવી સખીના મુખનું ચુંબન કરવાવાળા.

શ્લોક ૮૯-ઈન્દ્રવજ્રા છંદઃ

ચિત્રં તદેતચરણારવિંદં, ચિત્રં તદેતનયનારવિંદમ્ ૩૬
ચિત્રં તદેતદ્ વદનારવિંદં, ચિત્રં તદેતત્ વપુરસ્ય ચિદ્રમ્ ॥૮૯॥

પદ ૮૯-ભાવાર્થ

અદ્ભુત એ વેહી ચરણારવિંદ હૈ,
અદ્ભુત એ વેહી નયનારવિંદ હૈ ।
અદ્ભુત એ વેહી વદનારવિંદ હૈ,
અદ્ભુત એ અદ્ભુત વપુ “પ્રેમ” કંદ હૈ ॥

પ્રભુના કોઈપણ અંગનું ચિત્ર આપણા હૃદયમાં ઉતરી જાય,
કોઈપણ શબ્દ આ ચંચળ ચિત્તને સ્થિર કરે, તે માટે બિલ્વમંગલ

પોતાના અનુભવને વિવિધ રૂપથી 'વિવિધ શબ્દોદ્ધાર' ચીતરવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના અંગ પ્રત્યંગનું અવલોકન કરતાં બોલે છે, “તે અરણ્યારવિંદ અદ્ભુત છે. ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ વગેરે રેખા યુક્ત છે, તે નયાનારવિંદ પણ અદ્ભુત છે. તે વદનારવિંદ પણ અદ્ભુત છે. તેમનું સમસ્ત વિગ્રહ પરમ અદ્ભુત છે.”

શ્લોક ૬૧-સાદૃશ્યવિકીરિતં છંદઃ

અખિલભુવનૈકભૂપણ્યમધિભૂષિતઃ સદિદ્ધિતૃકુન્નકુન્નકમ્ભૂ ।

મજયુવતિહારાવલિમરકતમાયકમહાભણ્ણિં વદે ॥૬૦॥

પદ ૬૦-ભાવાર્થ

અખિલ ભુવનકે પરમાભૂષણ, જલધિસુતાકુન્નકુન્નકમભૂષણ ।

મજયુવતિ ઉર હાર વિભૂષણ, વદે કૃષ્ણ ભૂષણભૂષણ ॥

વંદન કરે છું. સ્તુતિ કરે છું તેને, જે શ્રુતિઓની શુભ નિધિ છે, સુનિઓની ધ્યાનનિધિ છે, ભક્તવૃંદોની હૃદયનિધિ છે, વિશ્વની લવનનિધિ છે, અને મજની કીડાનિધિ છે, તથા 'ચિત્ર' વિચિત્ર' નિધિ છે. તે નિધિનિધાન મારા જેવા કંગાલની સન્મુખ વિલાસ કરતા પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. તેથી આ કંગાલ પાસે તે અસીમ અદ્ભુત કડુણાસાગરને સમપણું કરવા જેવું શું છે? કંઈ જ નથી માટે આ વાણીથી આપની વંદના કરે છું. આપે મને મૂકમાર્થી વાચાલ કર્યો છે. આપના દેહથી જ આપને નમન કરે છું.

(૧) અખિલ પ્રજાંકના એકમાત્ર ભૂષણ સ્વરૂપ આપને વંદના કરે છું.

(૨) જલધિસુતા લક્ષ્મીના વક્ષસ્થલના ભૂષણરૂપ આપને વંદના કરે છું.

(૩) મજ યુવતીઓના હારના મરકતમણ્ણિ પદક સ્વરૂપ આપને વંદના કરે છું.

સમસ્ત પ્રજાંકને અન્ન, જલ, પ્રાણ, લવન, જ્યોતિ, રસ, અને પ્રેમ પ્રદાન કરવાવાળા આપ ત્રિભુવનના એક માત્ર ભૂષણ રૂપ છો. માત્ર શ્રીરાધિકાલના વક્ષસ્થલને વિભૂષિત કરી રહ્યા નથી પણ સમસ્ત મજયુવતીઓના વક્ષસ્થલને વિભૂષિત કરી રહ્યા છો.

જેમ સુવર્ણના હારમાં મધ્યમાં મણિપદક હોય, તેમ મજા-
સુવર્ણના રૂપી સુવર્ણહારમાં (મધ્ય પ્રદેશ) હૃદયના ઉપર તે
શ્રીકૃષ્ણ મહામણિ જાનીને વિરાજમાન છે. કેવું આશ્ચર્ય ! અનંત
ગોપીઓ તથા સધાળના હૃદય ઉપર એકી સાથે એ કેમ બિરાજ-
માન હોઈ શકે ? તે બુદ્ધિથી વિચારથી અગોચર છે, વાણીથી
કહી શકાય તેમ નથી. તે તો કેવળ શુણગાન કરવા તથા નમન-
વંદન કરવા યોગ્ય છે.

• સ્લોક ૯૧-વસન્તતિલકં છંદઃ

કાન્તાકથ્યપ્રહણવિગ્રહલબ્ધલક્ષ્મીખંડાંગરસરન્વિતમન્જુલશ્રી ॥ ૯ ॥
ગંડસ્થલીસુકુટમંડલખેલમાનધર્માકુરઃકિમપિશુન્કિતિમૃધ્યદેવઃ ॥ ૯૧ ॥

પદ ૯૧-ભાવાર્થ

અખ રાસમે રંગ અનંગ ભરે
કથ પરસત દ્વંદ્વ અમંદ મર્યો ।
સખ તૂટી ગઈ હાર વ છૂટી ગૈ વાર
વ ઉળટિ ગયે અંગન રાગ લર્યો ॥
સુખ ગંડ કપોલન પૈ શ્રમકન એ
ઝલકત ઝલમલ ચોભા સર્યો ।
નવ ચૂંચત માલ પહિરાવત ગાલ
પહિરાવત માલમે માલ રર્યો ॥

લીલાશુકનાં નેત્ર અનંત લીલા રસમાં ડૂબેલાં છે. હબરો
પદાર્થ સામે છે. તેના એ તસ્ત્યાં નેત્રો સામે કોટિ કોટિ દામિની
કોટિ કોટિ નીલધનનું એક મહા મહોજ્જ્વલ પ્રકાશમંડલ ચક્ર-
વત ભ્રમણ કરી રહ્યું છે. તેમાં નાય, જ્ઞાન, આલિંગન, સુખન,
કેશ-પરસ છે, ને હસ્તાહસ્તી છે, વિગ્રહ છે અને સંધિ છે. આ
સ્લોકમાં સધાળના કેશપાશ પકડવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ચંચળ ધર્મ
હસ્તાહસ્તી આદિ કીડા આરંભ થાય છે. અંતમાં ક્ષતવિક્ષત થઈ
શ્રીકૃષ્ણ પરમ ચોલાને પામ્યા. શ્રીરાધિકાળનું સિંદુર, ચંદન,
મુંકુમ વગેરે અંગરાગ સ્થાનભ્રષ્ટ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણના અંગમાં
વિપ્ત થયું, તેથી કીડાચીલ દેવ મધુરતમ ચોલાને પામ્યા. અને
તેમના સ્વરૂપ દર્શણ જેવા ગંડ(કપોલ)પર (શ્રમકણ) પ્રસ્વેદનાં

ખિંદુ મોતી જેમ ચળકવા લાગ્યાં. કોરા પરાયણ શ્રીકૃષ્ણ તેવી કોઈ અનિર્વચનીય માલા પરોવી રહ્યા છે. ‘કિમપિ ગુન્ધતિ’ તે મોતીની માલા છે અથવા તે કોઈ પરિહાસ માલા છે ! જેની રચના ગોપી-ઓના મર્મવાક્યોથી હારી શ્રીકૃષ્ણ ધનાવી રહ્યા છે. અથવા તો તૂટેલી માલતી માલાના સ્થાન પર કોઈ એક નીલેન્દી-ફૂલની માલા ધનાવે છે, એ તો રસિક હૃદયોને જ એક આસ્વાદ્ય છે.

શ્લોક - ૬૨ ઉન્દ્રવળા છંદઃ .

મધુરં મધુરં વપુરસ્ય વિલોમધુરં મધુરં વદનં મધુરમ્ ।
મધુગન્ધિમૃદુસ્મિતમેતદહો મધુરં મધુરં મધુરં મધુરમ્ ॥૬૨॥

૫૬ ૬૨-ભાવાર્થ

યહ સાંવલ તન તો મધુર મધુર વતિ, ઝલકત છલકત બારી હૈ ॥
પર મધુર મધુર મુખ મધુર મહા, નિરખત અંખિયાં હારી હૈ ॥
તાપર મૃદુ મુસકનકી સૌરખ રસમાદક શોભા સારી હૈ ॥
યહ મધુરં હૈ યહ મધુરં હૈ, યહ મધુરં મધુરં ન્યારી હૈ ॥

રાસ મંડલમાં શ્રીરાધાજી સહિત શ્રીકૃષ્ણની કદી ન ભેળેલી અનુપમ શોભાનાં દર્શન કરી, અત્યંત આશ્ચર્ય તથા વિમુગ્ધતા સાથે લીલાશુક કહે છે કે વિભુનું વિશ્વ મધુર છે. વિશ્વ વિભુ (સમર્થ વ્યાપક) સર્વ ગોપીમંડળ સહિત પ્રકાશમાન છે. તથા સહજ સૌંદર્ય-માધુર્યનિધિ છે. પણ શ્રીરાધાજી સહિત તેઓ અતિશય સૌંદર્યને પામ્યા છે.

રાધાજીના મુખચંદ્રનાં દર્શનની અભિલાષા પ્રકટ કરી, એની ત્રણ વિશેષતા કહે છે. (૧) એ મુખચંદ્ર રસસિંધુ છે. લવણ-સિંધુથી ઉત્પન્ન થયેલો ચંદ્રમા જે આટલો મધુર છે તો પછી રાધામુખચંદ્ર સર્વોત્તમ મધુર રસસિંધુ સાગર છે તેનું યથાર્થ નિરૂપણ કોણ કરી શકે તેમ છે? (૨) ‘મધુરાંગકલાનિધાન’ છે. મધુરાંગ કલા શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમની કલાના નિધાન સ્વરૂપ રાધાજી છે. જેમ ચંદ્રને એક સમુદ્ર ઊછળે છે. તેમ રસસાગરસ્વરૂપ શ્રીરાધાજીના મુખચંદ્રનાં દર્શન માત્રથી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય દિવ્ય પ્રેમરૂપ કલાની ઉર્મિઓના લાવથી ભરાઈ જાય છે. પ્રાકૃત

સાગર ફોલ પામતાં પ્રલયકાર રુદ્ર બને છે. પણ રસસાગર શ્રીકૃષ્ણ લીલા લાવણ્ય મહા મધુરાંગ બને છે. માટે ગિલ્લમંગળે મધુરં મધુરં વયુ કહ્યું છે. (૩) “મોહન મહા મધુરાંગભંગિ” ત્રિભુવન સુંદર મોહન શ્યામસુંદરને મહા મધુરાંગત્રિભંગી સ્વરૂપ થવા માટે ઉલ્લસિત કરનાર શ્રીરાધામુખચંદ્ર છે. “તેદે નયન કે મયોરસે લયે હૈ ત્રિભંગી લાલ” રાધિકાજી પૂનમની તિથિ છે. તે તિથિ વિના શ્રીકૃષ્ણ મુચચંદ્ર કદાપિ પૂર્ણ ખીલતું નથી. શ્રી રાધિકાજીને પ્રભુની આઘાદિની શક્તિ કહો-આત્મા કહો. તેમના સહયોગ વિના શ્રીકૃષ્ણનાં નામ, રૂપ, શુભ લીલા આદિનો પ્રકાશ અપૂર્ણ છે. માટે જ રાધાયુક્ત શ્રીકૃષ્ણને કવિલક્ષ્મ મધુર, મધુર, મધુર, મધુર, કહે છે.

અથવા તો પ્રથમ શ્રીવિગ્રહનાં દર્શનથી વિસ્મિત વિમોહિત થઈને લીલાશુકખોલ્યા કે શ્રીવિગ્રહ મધુર, મધુર છે. પછી શ્રીકૃષ્ણના વયુનાં દર્શન કરતાં કરતાં જ્યારે દષ્ટિ મુખ મંડલ પર પડી, ત્યારે વદનકમળ મધુર મધુર મધુર લાગ્યું, પણ શ્રીરાધિકાજી સાથે તો તે શ્રીવદન અતિશય મુમધુર થયું.

પછી જ્યારે અધરકમલના અપૂર્વ મૃદુહાસ્ય તરફ નજર ગઈ, ત્યારે તો પ્રભુનું સ્મિત મધુર, મધુર, મધુર, મધુર બુઝે છે. કારણ કે તે મધુગંધિ છે. એમાં મધુ છે તેટલું જ નહિ, પણ એ સૌરભથી પરિપૂર્ણ છે. કારણ સ્મિત અધરકમલ તથા મુખકમલ પર નિવાસ કરે છે, તેથી કમળની મુગંધ મહામાદક છે. તે સ્મિતમાં રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ ચારે ઈન્દ્રિયોની મધુરતા છે માટે શ્લોકમાં મધુર શબ્દ ચાર વાર વાપર્યો છે.

શ્લોક ૬૩-અનુદય છંદઃ

શૃંગારરસસર્વસ્વં, શિખિષિષ્ઠવિભૂષણમ્ ।

અંગીકૃતનરકારમાશ્રયે ભુવનાશ્રયમ્ ॥૬૩॥

૫૬ ૬૩-સાપાર્થ

શૃંગારરસપ્રી મૂર્તિ યહ. શૃંગાર રસ આધાર હૈ ।

સિર ગોર કે દૈ પંખડી, બસ શુદ્ધ રસ શૃંગાર હૈ ॥

ધન મુખ્ય કિયો રૂપ અપનો, પ્રકટ મનુભકાર હૈ ।
યહ ગોષ વેપ ત્ર નર વપુહી, “પ્રેમ” ભુવનાધાર હૈ ॥

આ શ્લોકમાં લીલાશુક કહે છે કે તે રાધા સંસ્થિત, શૃંગાર રસાવિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ છે એ એક જ શૃંગાર રસનો આધાર છે. સર્વ રસના પશુ એ જ પરમાશ્રય છે, સર્વ ભુવનનો પરમાશ્રય છે, સર્વ જીવનનો પરમાશ્રય છે અને મારા જીવનના પશુ એ પરમાશ્રય છે. ‘ભુવનાશ્રય આશ્રયે’ જે સર્વ જગતના આશ્રયરૂપ છે. એ પ્રભુ જગતના પિતા, માતા, ધાતા, પિતામહ, ગતિ, ભર્તા, સાક્ષી, નિવાસ, શરણ, સુકૃત, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન, અવ્યય બીજ કંત્યાદિ છે. સંપૂર્ણ દૃશ્ય જગત પ્રભુરૂપી માહા-સૂત્રમાં મણિએની પેઠે પદોવાએલું છે. તેવા શ્રીકૃષ્ણનો હું આશ્રય ગૃહણ કરું છું. ભુવનાશ્રય કહી પ્રભુનું માહાત્મ્ય તથા ઐશ્વર્ય સૂચિત કર્યું.

હીક, તો તે ભુવનાશ્રય છે, જગદાધાર છે, અનુબ્રહ્મનિબ્રહ્મ-કારી છે. આ જ્ઞાન, ગોરવ, ભયથી અથવા લોભથી તમે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરો છો? શું આ જ પ્રીતિનું ભજન છે?

નહિ અથો તો તેને મૂર્તિમાં શૃંગાર રસના રસરાજ જે પોતાના રસમાં ઉન્મત્ત ખેલાડી છે, તેમ સંમલ્લ તે ભાવથી તેમનું ભજન કરીએ છીએ. શૃંગાર રસસર્વસ્વથી તો ભગવાનનું માધુર્ય સૂચિત કર્યું છે. ભગવત તત્ત્વની પરિપૂર્ણતા ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, અને માહાત્મ્ય રૂપી ત્રણ તત્ત્વોથી થાય છે. શૃંગારરસ વિના શ્રીકૃષ્ણ હીન રંગ સમાન છે. શૃંગારરસ પશુ શ્રીકૃષ્ણ વિના પોતાને વ્યર્થ, અક્ષણ સંમલ્લ છે. પોતાના કામની અપૂર્તિના દાણે કૃષ્ણે અતિશય રસકેલી માટે શ્રીવૃંદાવનમાં કિશોરાકૃતિ ધારણ કરી, અનંત નવનિકુંજ પુષ્પમાં અનંત ભાવથી સુશોભિત ઘર્મ શ્રીરામા પ્રમુખ ગોપીઓ સાથે યુગલ ઠિયોરે વિહાર કર્યો. તેમના નિત્ય-વિહારનું સ્થાન વૃંદાવન છે. દ્વાપરના અંતમાં પ્રભુ આ નિત્યવિહારને ભૂતલપર પ્રકટ કરે છે. અન્ય સમયે અંતર્હિત રૂપે નિત્ય વિહાર કરે છે, આ વૃંદાવનની

“કુંજે” કુંજે ચતુર્વેદાઃ પુરાણભ્રમરાકુલે,
વૈકુંઠાદિપિ સગોપ્ય સંભોગસ્થિતમીશ્વરમ્”

વૃંદાવનની કુંજે કુંજ ચારે વેદ તથા પુરાણાદિક શાસ્ત્રોરૂપી ભ્રમરો વડે પરિવ્યાસ છે. આ નિત્ય વિહારની ભગવાનની સ્થિતિ વૈકુંઠાદિ લોકો કરતાં પણ વધારે ગોપ્ય છે.. એથી નારદભાષ્યે વેદવ્યાસ પાસે શ્રીકૃષ્ણનાં સમસ્ત રહસ્યનું તથા રાધાકૃષ્ણના ગુણ ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું હતું, છતાં પણ, વ્યાસભાષ્યે તે લીલાને શુભ રાખી પુરાણોમાં કેવળ શ્રીકૃષ્ણલોકાનું વર્ણન કરેલું; રાધા સંયુક્ત કથાનું વર્ણન નથી કર્યું. તેમનું શૃંગાર સ્વરૂપ અત્યંત નિગૂઢ રહસ્યમય તથા કેવળ કૃપાસાધ્ય છે.

શ્રીકૃષ્ણદ્વારા શૃંગારરસ પણ કૃતાર્થ થયો. કારણ કે શાસ્ત્રોએ કામને નરકદ્વારે લઈ જનાર કહી નિંદા જ કરી છે. તે જ કામ શ્રીકૃષ્ણના સંબંધથી “પાંચમો પુરુષાર્થ પ્રેમ”ની પદવીને પામ્યો. તેનું નામ તે સંબંધ ચમત્કાર. જેમ પારસમણિના સંબંધથી લોખંડનું સોનું બને છે, ગટરનું પાણી ગંગાભામાં મલતાં ગંગાજળ થાય છે, અગ્નિના સંબંધથી મલિન વસ્તુ પણ અગ્નિરૂપ બની જાય છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાનના સંબંધથી અકર્મ સત્કર્મ બને છે ને અધર્મ ધર્મ બને છે.

સંબંધ બે પ્રકારના છે, (૧) આશ્રયસંબંધ અને (૨) વિષય-સંબંધ. કર્તાનું નામ આશ્રય, અને કર્મ તે વિષય છે. જ્યાં કર્તા અને કર્મ બંને ભગવાન જ છે ત્યાં સારા નરસાનેા પ્રશ્ન નથી જે કંઈ પ્રભુને માટે થાય છે તે સર્વે “સત્યં શિવં સુંદરમ્” છે. પરમ ધર્મ બને છે. પણ જ્યાં આશ્રય (કર્તા) અને વિષય (કર્મ) ભેદ છે, ત્યાં જ ભલા પુરાનો ધર્મ અધર્મનો પ્રશ્ન થાય છે.

તો શું ભગવાન પોતાના માટે એક અને જગત માટે બીજો નિયમ લાગુ પાડે છે? શાને? ભગવાન ચોરી કરે તો પરમ ધર્મ, અને ભવ ચોરી કરે તો અધર્મ? એવા બે નિયમ શાને?

ઉત્તર-જે નિયમ નથી. એક જ નિયમ છે. ભગવાને સ્વયં ગીતામાં કહ્યું છે કે અહંકાર વિના, અને કલની અપેક્ષા વિના કર્મ

થાય ત્યાં કર્મ કરનાર ત્રણ લોકને હજી, તો પણ તેને હત્યાનું પાપ કે બંધન લાગતું નથી. ભગવાન આત્મારામ, આત્મકામ હોવાના કારણે તેમનામાં અહંભાવ તથા કર્મના ફલની અપેક્ષા હોતી નથી. તેથી જ તેમનાં જન્મ કર્મ દિવ્ય છે. જ્યારે જીવ અહંકાર તથા સ્વાર્થપૂર્ણ હોય છે. તેથી તેનાં કર્મ મલિન છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોના નિયમ જીવને લાગુ પડે છે. સિદ્ધો મુક્તો પણ ઘણી વખત કર્મ કરવા છતાં બંધનને પામતા નથી, કારણ ત્યાં અહંકાર તથા સ્વાર્થ નથી.

તેથી જ ભગવાનના સંબંધથી સમસ્ત વિષય વિકાર સફલ થાય છે. તેથી નારદજીએ ભક્તિસૂત્રમાં કહ્યું છે કે કામ ક્રોધ અભિમાન જીવમાંથી આવેલી જાય તો સાફ છે નહિ તો, તે બધા ભગવાનને અર્પણ કરો. જ્યારે સર્વ ઇદ્રિયો શ્રીકૃષ્ણનો સેવા માટે તત્પર થાય છે, ત્યારે વિકારો પણ કૃષ્ણરૂપ કૃષ્ણમય બને છે. પરીક્ષિતે પણ શુકદેવજીને પૂછેલું કે ગોપીઓ પ્રભુને પ્રભુ માની પૂજા કરતી ન હતી, છતાં તેઓના દિવ્ય દેહથી નિત્ય લીલામાં કેમ પ્રવેશ થયો? તેમને તો કૃષ્ણ પ્રાણનાથ, નંદનંદન હતા. તો ત્રિગુણાત્મક દેહથી તેઓ મુક્ત થઈ દિવ્ય કેમ બની? ત્યારે શુકદેવજીએ કહ્યું કે:-

“કામં ક્રોધં ભયં ર્નેહં ઐક્યં સૌહૃદ્યમેવ ચ ।

નિત્યં હૃદૌ વિદ્યતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥” (૧૦, ૨૬, ૧૫)

એકત્મભાવ, સુહૃદ્ભાવ અને તે એક ભાવથી નિરંતર પ્રભુનું ચિંતન કરવાથી ચિત્ત નિશ્ચય તન્મય, તદ્દરૂપ કૃષ્ણરૂપ થાય છે. ગોપીઓ કામદ્વારા, કંસ ભયથી, શિશુપાલ આદિ દ્વેષથી, યાદવો સંબંધથી અને ભક્તો ભક્તિથી (પ્રેમથી) પ્રભુના પદને પામ્યા છે. ભગવાને પણ કાત્યાયની મત કરતી ગોપીળાલાઓને કહ્યું હતું કે જે કામનો સંજોગ મારી સાથે થાય છે, તે કામ કામ રહેતો નથી. કામનું કાર્ય સંસારની સૃષ્ટિ કરવાનું છે. પણ મારી સાથે કામનો સંજોગ થવાથી તેનું બીજાની જાય છે, અને એકલા અનાજ પેટે ફરી તે સંસાર ઉત્પન્ન કરતો નથી. પણ

ઉલટું ગોળ ખાંડ સાથે મેળવેલા અનાજની પેઠે એ વધુ મધુર બને છે. જ્યાં કામનો વિષય કર્તા અને કર્મી એવ છે, ત્યાં સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. પણ મારા સંબંધથી તો એવે શૃંગાર રસના મુખ પર જે કલંક લગાડ્યું છે તે ધોવાઈ જઈ તેનું મુખ પવિત્ર અને ઉજ્જવલ બને છે. તેથી તો શૃંગાર રસ શ્રીકૃષ્ણનો કૃતાર થઈ, તેમને પોતાનું સર્વસ્વ માની, તેમને પોતાના ઈષ્ટ માની અનાદિ કાળથી તેમની અનંત સેવા કરે છે. રાધાકૃષ્ણનો શૃંગારરસ શ્રુતિમનોહર, આતુર્યકેલિકલાપૂર્ણ છે, તેમજ કામદેવને કૃતાર્થ ઠરનાર છે. રાધાકૃષ્ણ સિવાય અન્ય કોઈ પણ દેવ દેવીઓમાં તે શૃંગાર રસ નથી. અસ્થિ માંસના દેહમાં રસ નથી-વિરસ છે-વિષ છે. એક માત્ર આનંદ ચિન્મય રસ શ્રીરાધાકૃષ્ણમાં જ છે.

શ્રીકૃષ્ણ મૂર્તિમાન શૃંગારરસ છે. આમ કહેવાથી તેમનો શ્યામવર્ણ, કિશોર વય, તથા પરમ શોભા માધુર્યનું સૂચન થયું. હવે તેમનો વેષ: શિખિ પિચ્છ એટલે મોર પીંછનો મુગટ માથા ઉપર ધારણ કરી શૃંગારરસની ઉજ્જવલતા, વિશુદ્ધતાની ઘોષણા કરે છે. કેમકે એ મોર પંખ તો ઉજ્જવલ પવિત્ર શૃંગાર રસની ફરફરતી ધ્વજા છે.

‘અંગીકૃતનરાકારમ્’ તેમણે અનાદિ કાલથી નરાકૃતિ અનંત-કાળ પર્યંત ધારણ કરી છે. નારદજી રાજા યુધિષ્ઠરને કહે છે, “તું અતિશય ભાગ્યશાળી છે. કારણકે પવિત્ર મુનિઓ તારે ત્યાં આવે છે. તથા મનુષ્યચિહ્નધારી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તારા ઘરમાં નિવાસ કરે છે. દિલ્લુજ નરાકાર એકૃષ્ણરૂપ ભગવાનનું મૂલ સ્વરૂપ છે. મુખ્ય સ્વરૂપ છે. વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત મુજબ ભગવાન હમ્મરો રીતે આનિર્ભૂત થાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, પરશુરામ, રામ, વાસુદેવ વગેરે. તે રૂપોનો જન્મ નથી. વૃદ્ધિ નથી, મરણ નથી, એ રૂપોમાં અજ્ઞાન બંધન નથી, કે મુક્તિ પણ નથી. એ સકલ સ્વરૂપ અજર, અમર, પરમાનંદરૂપ છે. લોકપ્રપંચમાં તેમનો આર્વિભાવ, તિરોભાવ છે. લોકદૃષ્ટિથી દેહ ધારણ દેહ ત્યાગ કેવળ કહેવાય છે. પરંતુ માકૃત માણસની માફક

સગવાન માટે દેહશ્રદ્ધાતથા દેહત્યાગ માનીશું તો તેમની નિત્યતામાં વિશેષ આવશે. તેથી વૈષ્ણવો તે સ્વરૂપનું લોકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ પ્રગટ થવું તેને જન્મ માને છે, અને દૃષ્ટિથી અગોચર થવું તને દેહત્યાગ માને છે. માટે નરાકાર કૃષ્ણ વર્તમાનમાં ન દેખાવા છતાં વિશ્વવ્યાપક છે. તે પ્રાકૃત અપ્રાકૃત સમસ્ત ભુવનસમૂહના આશ્રય છે. સગવાન નિરાકાર રૂપથી વ્યાપક તો છે જ, પરંતુ નરાકાર રૂપથી પણ તદ્વત્ વ્યાપક છે. નહિ તો ચાર આંગળના મુખમાં યથોદાને સકલ બ્રહ્માંડ કેમ દેખાય? તે કાલ સ્થલથી પર છે. નરાકાર છતાં શૃંગારરસ સર્વસ્વ છે. રસ લંપટ વિષયી મનુષ્યો પણ તેમનું ધ્યાન કરી સદ્ગતિ પામે છે. તેવો અનુબ્રહ્ તેમનો છે, જેથી તેમનું શ્રવણ કીર્તન લીલા ગાન કરતાં જીવ પ્રભુ રૂપ બને છે. એવા શૃંગારરસના સર્વસ્વ અથવા શૃંગારરસ જ જેમનું સર્વસ્વ છે, જેમણે શીરપર મોરપિચ્છનો મુગટ ધારણ કર્યો છે, જે નરાકાર રૂપથી નિત્ય બિરાજે છે, તથા, જે સર્વ ભુવનના આશ્રય છે એ શ્રીકૃષ્ણનો હું આશ્રય કરું છું.

શ્લોક ૬૪-ઉદ્રવજ્રા છદા

નાથાપિ પશ્યતિ કંઠાપિ નિઃશ્વનાય,
ચિત્તે તથોપનિષદાં સુદૃશાં સહસ્રમ્ ।
સત્ત્વં ચિરાન્નયનયોરનયોઃ પદ્મ્યાં,
સ્વામિન્ કથા તુ કૃપયા મમ સનિધત્સે ॥૪૫॥

પદ ૬૪-ભાવાર્થ

વેદકે નયન જેતે ઉપનિષદ કહે જાતે ।
ઉપ સમીપ બ્રહ્મ કે પહોંચાય દેત હૈ ॥
તિનકે હું નૈન કહા ક્રિયા મેં હું એક બેર ।
દેત ના જલક કળુ મુધિ નાહિં લેત હૈ ॥
સોઈ તુમ બેર બેર દેર દેર દૈ દરસ ।
અંબિયાં સિરાય રહે કેસો ચહ હેત હૈ ॥
કૃપાકે નિકેત નાથ હો કોન કૃપા એતી ।
મોતિનડી હોત એતી જહાં “મેમ” રેત હૈ ॥

હે પ્રભુ ! આપની કેવી અદ્ભુત કૃપા છે, કે આજે આપ સાક્ષાત્ દર્શન આપો છો! હવે પૂર્વ સ્કૃતિની જેમ મારાં આ નેત્રો સમક્ષ દીર્ઘકાલ પર્થત આપનાં દર્શન થાય તેવી કૃપા કરો. આ દુર્લભ સૌભાગ્ય આપની કર્મ અદ્ભુત કૃપાથી પ્રાપ્ત થયું ? મારા ગોપીભાવથી તો નહિ, કારણકે સુલોચના, દેવકન્યાઓ, મુનીકન્યાઓ વેણનાદથી મોહિત થઈ ગોપીભાવ માટે પ્રમળ આંકાંક્ષા રાખે છે, પણ હજી સુધી એમને તમારાં દર્શન થયાં નથી. સાંભળ્યું છે કે લક્ષ્મીજીને પણ આપના મહનમોહન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. ઉપનિષદ્ધ, સમૂહને પણ નિરંતર દર્શન ભાવનાથી સાધના કરવા છતાં આપનાં દર્શન થયાં નથી, ક્ષણ માટે ચિત્તમાં પણ તમારાં દર્શન થતાં નથી. અરે તમારી એ સત્યજ્ઞાન-એનંતઆનંદરસ મૂર્તિનું માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ એમને થતું નથી. શ્રીશુકદેવજી પણ એ જ કહે છે :

‘સત્યજ્ઞાનાનન્તાનંદમાત્રૈકરસમૂર્તય.

અરુપૃષ્ઠ ભૂરિ માહાત્મ્યા અપિ હુપનિષદ્દશામ

(શ્રી. ભા. ૧૦-૧૩-૫૮)

રાધાકૃષ્ણની કૃપા સિવાય કંઈ શક્ય જ નથી. ઉપનિષદની દૃષ્ટિએ શ્રીરાધાજી અગોચર છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તો તેથી પણ વધુ અગોચર છે. કારણકે તે ‘રાધાપયોધરસંપુટ મહાનિધિ’ સ્વરૂપ છે, તે રાધાનાં દર્શન કેવળ વૃંદાવનમાં થાય છે. શિવ-ચનકાદિકના ચિત્તથી પણ એ ધ્યાનમગ્ન નથી. જે પ્રેમામૃત માધુરી રસમય છે, નિત્ય નવ દિયોર છે, તે શ્રીરાધારૂપમાધુરીના દર્શન માટે મારાં નેત્ર ચંચલ થઈ રહ્યાં છે આમ છતાં જ્યારે એમનું (શ્રીરાધાકૃષ્ણનું) નામ મારી વાણીમાં સ્ફુરિત થઈ રહ્યું છે ત્યારે એ નિશ્ચય થાય છે કે એ શ્રીવૃંદાવનનો મહિમા છે-કૃપાનું જ કળ છે, મારી કૃતિનું નહિ.

સ્લોક ૬૫-માલિની છંદઃ

કેડયં કાન્તિઃ કેશવ ત્વન્મુખેદોઃ કેડયં વેષઃ ક્ષપિ વાયામભૂમિઃ ॥
સેયં સોડયં સ્વાહતામંજલિસ્તે ભૂયો ભૂયો ભૂયશસ્ત્વાં નમામિ ॥

કેશવદે! મહિ પાવે પાર ?

અલકન સુત મુખચંદ્ર નિહારે અલકન છળિ જી અપાર ॥

યહ કાન્તિ યહ વેશ મનોહર હેરત રહે હિય હાર ॥

તુય જાનહુ કે ગોપી જાનહિ મો મતિ રહિ પચિહાર ॥

ઠરહુ કૃપા અઘટારહુ ધોખ સખ “પ્રેમાનંદ” રસદાર ॥

નમો નમો પ્રભુ નમો નમો પ્રભુ ચરનન વારંવાર ॥

શંગારરસ સર્વસ્વમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણના વદનચંદ્રની શોભા, તથા વેષસૌંદર્યનાં દર્શન કરી બિલ્વમંગલની ભૂમિ હવે કીર્તન કરી કૃતાર્થ થવા આહિ છે. પણ મનવાણીથી અગોચર એ પ્રભુની શોભાનું વર્ણન કરવા અસમર્થ થતાં આશ્ચર્ય પામી તેઓ કહે છે ‘હે કેશવ તમારા મુખચંદ્રની કાન્તિ કેવી અપૂર્વ છે. ને તમારો આ વેષ પણ કેવો અપૂર્વ છે. ધનિય વાણીથી અગોચર છે. આપની કાન્તિ તથા વેષ તો આપથી અથવા આપના પરિકર એવા ભક્તોથી આસ્વાદ્ય વસ્તુ છે. તેથી આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું; વળી હે કેશવ આપના કેશ સ્નિગ્ધ, સઘન, કુંચિત ને શોભિત છે. આપના કપાળમાં વિલક-રચના કેવી મનોહર લાગે છે! વળી શીર ઉપર લટપટી પાદ તથા તેમાં વળી તમારો ટેલ લટકાર મુગટ! કેટલો સુંદર વેષ આપનો છે!’

સૂરદાસજી કહે છે કે—

દેખોની ચા મુકુટકી લટકન. ॥

નિરતત રાસ લિયે રાખા સંગ વેજંતી વેસરકી અટકન ॥

પીતામ્બર છટિ ભાવ છિનવી છીન નૂપુર શબ્દ પાંચનકી મટકન ॥

સૂરસ્યામકી સા છળિ ઉપર જુડો જ્ઞાન યોગકી લટકન ॥

ભગવાને અબ્જીનને વિરાટસ્વરૂપ બોલા દિવ્ય ચક્ષુ આપેલાં. પણ તે વિરાટસ્વરૂપ તો મહા સ્વૂલ, ‘પ્રેમ’ચમિશ્રિત એક પાદ વિભૂતિ હતી. શ્રીકૃષ્ણનું નિર્જલ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તો ત્રિપાદ વિભૂતિની અંદર કેવળ વૃંદાવનમાં જ ગોચર છે. તે દિવ્યચક્ષુ સુર-નર-મુનિને પણ પ્રાપ્ત થયું દુર્લભ છે. તેનાં દર્શન કરવા

માટે તો દિવ્યચક્ષુથી પણ ઉત્કૃષ્ટ ગોપી-પ્રેમનેત્રની આવશ્યકતા છે. તેથી લીલાશુક કહે છે કે, ગોપિકાઓદ્વારા જ જે આસ્વાદ છે, તે સ્વરૂપને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

શ્લોક ૬૬-વસંતતિલકં છંદઃ

વદનેન્દુવિનિર્જિતઃ શરી દંશધા દેવપદં પ્રપદ્યતે ॥

અધિકાં શ્રિયમશ્નુતેતરાં તવ કારુણ્યવિનૃન્નિર્જિતં કિયત્ ॥૬૬॥

પદ ૬૬-ભાવાર્થ

વદનચંદ્ર લખિ કે, શરી માન્યો મન હાર હ ।

નિજતન દંશ ભાગ કરી, ચરનન ભલિહાર હૈ ॥

અધિક ભાદ્યો ભાગ લહી, શોભા જુ અપાર હૈ ।

તવ કરુણા અંત “પ્રેમ” પાવે કે પાર હૈ ॥

શ્લોક ૬૮ થી ૬૫ સુધી ભક્ત બિલ્વમંગલે શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્કારનું વર્ણન, તથા શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ મન તથા વાણીથી પણ અગોચર છે તે વર્ણન કર્યું છે. તે અઠ્ઠાવીસ શ્લોક તેમની બાહ્ય દયાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. હવે ગ્રંથના અંત સુધી ભક્ત તથા પ્રભુનો યુક્તિ પ્રયુક્તિ સંકિત પ્રલાપ છે. પ્રભુના માધુર્ય શોભાસિંધુનું વર્ણન કરતાં કરતાં આનન્દાધિક્યથી ન્યાયે એ વર્ણન કરતા સર્વથા અસમર્થ થયા ત્યારે મૌન યર્થ વારંવાર પ્રણામ કરતા નિમગ્ન થઈ ગયા. ત્યાં તો ભક્તની વાણી સાંભળવા પ્રભુ પણ ઉત્સુક થાય છે. તેથી ભક્તની વાણી વારંવાર સાંભળવા ની લાલસાથી શ્રીકૃષ્ણ જાણે વાદવિવાદ આરંભ કરે છે. પ્રભુ કહે છે, “મારા મુખને ચંદ્રમા તથા કમળની ઉપમા કેમ આપી ? પરમ પરમેશ્વરને તણ મને ગોપાલને કેમ લાગે છે ?” આ પ્રમાણે વચન કહી જોત્રવાને અસમર્થ થયેલા લીલાશુકને પ્રભુ ઓદવાની દ્રવ્ય પાડે છે. આ પ્રકારને ભક્ત તથા પ્રભુનો “પ્રેમકલક” (પ્રભુચગોષ્ઠિ) કહે છે. શ્લોક ૬૫ સુધી વર્ણન કરી ભક્ત મૌન યર્થ જાય છે. ત્યારે પ્રભુ પૂછે છે કે બિલ્વમંગળા! ચૂપ કેમ થયો ? તું તો કવિ છે. મારા વદનની ચંદ્રમા, કમળ, મેઘ, મણિ સાથે તુલના કરી વધુ ગા. તેથી ભક્ત કહે છે કે હે દેવ, આપના મુખ-કમળની કાન્તિથી તો ગગનનો ચંદ્રમા ક્યારનોએ પરાજિત થયો

છે. તેથી આપના ચરણોમાં ચરણે આવી પોતાની જાતને દમ વિભાગમાં વહેંચી આપની સેવા કરે છે. અને તેમ કરવાથી જ તે પરમ શોભાને પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રભુના જાને ચરણના દશ નખ ખંડિત થયેલા દશ ચંદ્રમા છે. પરાજિત થવાથી ચંદ્રની શોભામાં તથા ભાગ્યમાં કશી હાનિ થઈ નથી, પણ વૃદ્ધિ થઈ છે. કારણકે તેને પ્રભુએ પોતાના ચરણારવિંદમાં અચલ નિવાસ આપ્યો છે. તેથી કલંકિત હોવા છતાં, ચંદ્ર નિઃકલંક થઈ, પરમ વૃદ્ધિને પામ્યો છે.

શ્લોક ૬૭-વસંતવિભાકં છંદ

તત્ત્વંમુખં કથમિવામ્બુજતુલ્યકક્ષં
વાચામવાયિ નનુ પર્વણિ પર્વણીન્દોઃ ॥
તત્કિં ધ્રુવે કિમપરં ભુવનૈકકાન્ત
વેણુ ત્વદાનનમનેન સમંતુ ચત્સ્યાત ॥૬૭॥

પદ ૬૭-ભાવાર્થ

કમલ સે કહોં મુખ કમલ તો કેસે કહોં,
ચંદા પદ્માતસોં વહ તો મુદિ ભવ હે ।
ભાપ્ત હે ચંદા હુ ઘગ્ત ઘટત અભાવસકો,
બદત બદત પૂનો કો ભાગ્ય કયુ પાત હે ॥
પાત હે સમતા ન ભુવન ભુવનપતિ કોઉ,
બંસીધર મુખ ત્રિભુવન ના લખાત હે ।
લખાત હે તિહારે સરસાત વરસાત સારે,
બંસીધર મુખ “ત્રેમ” બંસીધર સાથ હે ॥

ચંદ્રમાનું કલંક તેનો એક માત્ર દોષ છે, બાકી તેનામાં અનેક ગુણ છે. તે દોષની ઉપેક્ષા કરી, બહુગુણયુક્ત ચંદ્રમાની ભાશ મુખ સાથે ઉપમા કેમ નથી આપતો? તેના ઉત્તરમાં લીલાશુકે ભાવાવેશમાં કહે છે, “પ્રભુ. આપના મુખજમલને ચંદ્રમાની સાથે સરખાવી શકાય કેમ? પ્રત્યેક અમાસની રાત્રે ચંદ્રમાની તો અમંગલ દશા થાય છે. પંડી ફરીથી તે કલાને દરરોજ પ્રાપ્ત થાય છે. ને પૂનમ સુધી કલા વધતી જાય છે. પાછી એ ઘટતી જાય છે. છેક અમાસે તો તે

તદન કલાહીન થાય છે. તેવા અમંગલ ચંદ્રને આપના મુખ સાથે સરખાવાય કેમ? વળી તેને રાહુનો પણ લાય છે, જ્યારે આપ તો સંપૂર્ણ નિર્ભય છો. એવા કલંકિત, તથા લયગ્રસ્ત ચંદ્રને આપ જે પૂર્ણ નિષ્કલંક, નિર્ભય છો એવા ત્રિભુવનમંગળ આપનાં મુખચંદ્ર સાથે સરખાવી શકાય નહિ. આપ તો ચોસઠ કલા પૂર્ણ છો, ને તે તો ક્ષયશીલ સોળ કળાવાળો છે. આપનું મુખ નિરૂપમ છે-અતુલનીય છે. વળી કમળ સાથે પણ એ સરખાવાય તેમ નથી. કમળ તો દિવસે પ્રકુલ્લિત રહે છે ને રાતે કરમાઈ જાય છે. આપનું મુખકમળ તો અહર્નિશ પ્રકુલ્લિત રહે છે,”

ત્યાં પ્રભુ કહે કે તો પંચી તું અન્ય કોઈ મુખચંદ્ર સાથે સરખાવ. ત્યાં ઉત્તર આપે છે કે કોની સાથે? આપના અન્ય અવતારોમાં પણ કયાંય આપનું મુખ આ વ્રજવિભાસી મુખ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી. વળી પ્રભુ કહે કે અરે કવિ, બીજા અવતારોમાં અને આ અવતારમાં તને અંતર લાગે છે કેમ? શું તું પાગલ થયો છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ના, ના, મને મારા મનમાં કંઈ ભેદ-અંતર નથી. પણ આપ બતાવો કે, મોહિની વેણુ સાથે આપનું કમનીય મુખ કયા અવતારના મુખચંદ્ર પર છે જાંસીધરનું મુખચંદ્ર તો જાંસીધરની જ સમાન છે. નારાયણનું મુખ પણ તેવું નથી.

શ્લોક ૬૮ વસંતતિલકં છદઃ

શુશ્રૂષ્ણસે ટુલ્ય યદિ પ્રણિધાનપૂર્વ,

પૂર્વૈરપૂર્વકવિભિર્ન કટાક્ષિતં યત્ ।

નીરાજનકમધુરાં ભવદાનનેન્દો-

ર્નિવ્યાજમર્હતિ ચિરાય શશિ-પ્રદીપઃ ॥૬૮॥

પદ ૬૮-ભાવાર્થ

નહિં માનો તો મુનહુ મુનાડં શશિકી તુમકો કહાની હૈ ।
સખ બૂલે કવિગણુ જિન જિન, મુખ ઉપમા ચંદસો ઠાની હૈ ॥
યહ દેખત દેખત નૈન લગે, ના “પ્રેમ” છયા અકુલાની હૈ ।
તખ લે કર ચંદ ઉતારિ કૈ આરતિ, ઠારિ દિયો અસમાની હૈ ॥

પ્રભુ કહે છે કે ચંદ્ર અને કમળ જો મારા મુખચંદ્રની સમાન નથી, તો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન દુર્વિદ્યાએ અને તેં પ્રેરે તે પણ તેમની સાથે મારા વદનને કેમ સરખાવ્યું છે? ત્યાં ભક્ત કહે છે, “હા, તેઓએ તેમ કર્યું” છે. પણ તેઓએ વિશેષ ધ્યાન પૂર્વક એક વિષય પ્રતિ લક્ષ્ય નથી કર્યું. આપ પ્રતિધ્યાન (ધ્યાન) પૂર્વક સાંભળો. આ ચંદ્ર કેવળ કપૂર-દીપક હોઈ, તમારા મુખચંદ્રનું નિરાજન (આરતી) કરવા યોગ્ય છે. ઉપમા યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય કે પ્રાકૃત ચંદ્રમા આપના અપ્રાકૃત મુખચંદ્રનું પ્રતિબિંબ છે. આપ તો સ્વયં પ્રકાશ અને સ્વયં અમૃતરસ સ્વરૂપ છો. તેથી તે ચંદ્રમા આપનામાંથી લેશ માત્ર પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે. “યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્રી તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્” (ગીતાણ) “પુરુષમિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મક.” (ગીતાણ) શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે વધુમાં પોતાનું ચંદ્ર નામ ચંદ્રને આપ્યું છે. તેથી તારાગવ્ય તેનું મુખ જુવે છે. સૂર્યને જોઈને નેત્ર બંધ કરે છે કેમકે તેને ભગવાનનું ચંદ્ર નામ નથી મળ્યું.

શ્લોક ૬૬-ઇન્દ્રવજ્રા છંદઃ

અખંડનિર્વાણરસપ્રવાહૈર્વિખણ્ડિતાશેષરસાન્તરાણિ ।

અયન્ત્રિતોદ્ધાન્તસુધાર્થવાનિ જ્યન્તિ શીતાનિ તવ સ્મિતાનિ ॥૬૬॥

૫૬-ભાવાર્થ

યહ મુખ પર તુમ્હારે હંસન કહી, યહ પરમાનંદ રસ ધારા હૈ ।
ઈસ ધારા મેં હૈં ધાર સગૈ, રસમૂલ મહા યહ ધારા હૈ ॥
યહ આનંદ રસ સંગ અમૃત હું કી બહાવત સિંધુ ધારા હૈ ।
યહ જનમ જનમ કે તાપ હરૈ, જય જય તવ વિહંસન ધારા હૈ ॥

પ્રભુ તેનો ઉત્તર સાંભળી જાણે પ્રસન્ન થયા હોય, તેમ કલ્પના કરી કવિ બોલી ઉઠે છે, “આપના શીતલ સ્મિતની જય હો. (જ્યંતિ શીતાનિ તવ સ્મિતાનિ.)” સ્મિત-અખંડ-નિર્વાણ રસના પ્રવાહદ્વારા સમસ્ત ઉપમાસમૂહનું વિમર્દન કરે છે. પ્રભુ કહે છે કે તું તો પંડિત વિ છે, પણ હું તો ગોપાલ છું. માટે મારી ભાષામાં સમજાય તેમ કહે તો વાત સમજાય. એમ કલ્પના કરી કવિ કહે છે, “હું

કૃષ્ણ! તમાના હાથમાં આરસી હોય તો તેમાં તમારું મુખ જુઓ અને હું જોલતો જાઉં છું. તમારું સ્મિત એક હોવા છતાં અનેક છે. કારણકે એક જાણુ અધર તો બીજી જાણુ ગંડ-સ્થલ મુસ્કરાઈ રહ્યાં છે; ઉપર નયન તો નીચે ચિણુક મુસ્કરાઈ રહ્યાં છે. સમસ્ત મુખમંડલ સ્મિતથી પૂર્ણ છે. આ સ્મિતમાળામાંથી જે પરમાનંદ રસ પ્રવહિત થાય છે, તે આનંદરસ પ્રથમ તો અખંડિત પરિપૂર્ણ છે કોઈ કાળે, કોઈ દેશમાં, કોઈ અવસ્થામાં તે ખંડિત થતો નથી. અને બીજું એ પ્રવાહ પણ અખંડિત રીતે વહે છે. તે આનંદરસ પૂર્ણ હોઈ બીજા શુદ્ધ-સુદ્ધ રસોનું લેહન કરી રહ્યો છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારરસરાજ છે. હાસ્ય, કડુણ, સખ્ય, ગાંત, વગેરે રસો તેનાં અંગ છે જેમ આકાશ મહાભૂત છે ને વાયુ, તેજ, પાણી, ભૂમિ તેનાં અંગ છે તે સર્વ આકાશનાં અંગ છે, આકાશ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે તેમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે. જો કે શ્રીકૃષ્ણના સમસ્ત ત્રિયુગમાંથી આનંદ રસસિધુ પ્રસ્રવિત થાય છે, પણ લક્ષ્માં તે પ્રભુના ચરણકમલ, નયનકમલ, તથા અધરકમલનું વિશેષ આસ્વાદન કરે છે. તેથી અધર કમલથી સ્વેદુ મૃદુ સ્મિત અખંડ પરમાનંદ રસનો પ્રવાહ છે. તેથી તે આનંદરસ માધુર્ય, તથા શીતલતાની પરકાષ્ટા છે

શ્લોક ૧૦૦-શાર્દૂલકીલિત' છંદ :

કામં સન્તુ સહસ્રથાઃ કતિપથે સારસ્ય ધોરેયકાઃ

કામં વા કમનીયતાપરિમલ્લસ્વાચાત્મયણદમતાં ।

નૈવૈતૈર્વિવદામહે ન ચ વયં દેવ પ્રિયં શ્રૂમહે

યત્સત્યં રમણીયતાપરિણતિસ્ત્વચ્ચેવ પાર ગતા ॥૧૦૦॥

પદ ૧૦૦-ભાવાર્થ

હોવે' બલે હી હાજો જગમે', રસ રંગી મધુ ભૂંગી હૈ ।

કમલ ખિલે કુછ તિનમે' એસે, મનહર મહક અલંગી હૈ ॥

નહિં તકરાન ન ખ્યાર કિસીસે, સળસે અદળ ફિરંગી હૈ ।

મુન શ્યામ એ સાંગી 'પ્રેમ' દહૈ ત્ રસ રંગિન મેં જંગી હૈ ॥

રાગવાન દરે છે બિલ્વમંગલ, "જગતમાં પ્રેમલાય મધુર રસિક મહાજનો છે. તેમને છોડી આરી (ગોપાળની) સાથે દલહ

કેમ કરે છે ? તું દુરાશ્રહદારા અતિથયોદ્ધિત કરી, મારી વ્યર્થ સ્તુતિ કરવામાં મચ્યો છે. ત્યારે લીલાશુક પોતે સોગન લઈ કહે છે, “હે દેવ ! આ મારી મિથ્યા સ્તુતિ છે કે મારા પ્રાણોના અવાજ છે, અને હું અશામતખોર છું કે આપનો કીત (વેચાણ લીધેલો) દાસ છું, એ બધું તો આપ જાણો છો, કારણકે આપ દેવ-પ્રકાશશીલ છો. તો પણ તમારો કીડાદોતુકનો સ્વભાવ છે. તો કોતુકવશ હું કંઈક કહું છું તે આપ સાંભળો.

જગતમાં સારવાહી રસિક જનો હબારે છે, તથા તેઓ રસ તથા મધુરતા ધારણ કરવામાં ધુરંધર છે. તે સૌથી આપ વધારે સરસ રસિક રસજ્ઞ છે, તેમ કહી તેમની સાથે કે આપની સાથે મારો વાદવિવાદ નથી. પણ શું કહું ? મારા પ્રાણને તે બધા તેટલા સરસ સુંદર, મધુર, રસજ્ઞ લોગતા નથી. મને તો આ વિષયમાં તે અનુભવ થયો છે. માટે સોગન ખાઈને કહું છું કે-આપ શ્રીકૃષ્ણ સત્ય રમણીયતા-મધુરતાની પરમ સીમારૂપ છો આનું નામ છે, “ભતરત્યુત્ય-અભિમાન” ; પોતાના ઉપાસ્ય ઇષ્ટમાં રતિભાવસંપૂર્ણ થતાં ત્રણે લોકનું, ખીબા સર્વ દેવ દેવીઓનું ઐશ્વર્ય માધુર્ય તુલ્ય લાગે છે. તે ભાવોત્થ અભિમાનનું લક્ષણ છે. શ્રીરાધાજીએ પણ પરીક્ષા લેવા આવેલ નાન્દીમુખીને કહ્યું હતું કે, “પૃથ્વી પર માધુર્ય-શેખર, વિદ્યોધમણિ, સકલગુણાલંકૃત ભલે ને વૈકુંઠનાથ, રઘુકુલનાથ વગેરે અનેક હોય, પરંતુ જેના માથા પર મોરપિચ્છ નથી, મુખ પર મુરલી નથી તેમના પ્રતિ મારી રુચિ તો દૂર રહી, પણ હું તેમને તણખલા જેવા પણ સમજતી નથી.”

શ્લોક ૧૦૧-શિખરિણી છંદઃ

ગલદ્દમીડલોલામ્બનવનિતા ગોપવનિતા ।
મહસ્પ્રીતં વીતં કિમપિ મધુરા આપલધુરા ॥
સમુત્પન્ના શુન્દા મધુરિમકિરાં માદગગિરાં
ત્વયિ સ્થાને યાતે (જાતે) દધન્તિ ચપલં જન્મસક્લમ્ ॥૧૦૧॥

પદ ૧૦૧-ભાવાર્થ

ગલી લબ્બા અંચલ હરિસઉન્મદ ગોપવનિતા ।
કલી કૂલી જૂલી અતિરસ કિશેર વેષ મહા ॥

અલી વાણી મેરી મધુરે રસમાલી રચિ અહા ૧.

ફૂલી ફૂલી “પ્રેમાનંદ” જનમ ધન્ય કરિ. લહા ૧૧.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સૂપ થઈ ગયા. તેમના મોનને અનુમોદન સમજી અત્યંત હર્ષ પૂર્વક-ભક્ત જોલે છે, “હે નાથ ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપનો આશ્રય પ્રાપ્ત કરીને (૧) મારી વાણીનો અંચલ જન્મ સફલ થયો, (૨) ગોપીઓનો અંચલ જન્મ સફલ થયો, (૩) આપનું પણ અંચલ કિશોર માધુર્ય સફલ થયું, (૪) આપનું આપદ્ય પણ સફલ થયું.”

(૧) “માદેશાં ગિરમ્” મારી વાણીએ ભૂતકાળમાં બહુ કંઈ રચના કરી. આપનું વર્ણન કરેલું, પણ આજ મારી કવિતા (વાણી) સફલ થઈ છે. તે કેવી રીતે ? (ક) ‘ત્વયિ યાતે’ કારણ કે આપનો સાક્ષાત્કાર કરીને, (ખ) ‘ત્વયિ સ્થાને (આશ્રયે) યાતે’ આપનો આશ્રય પ્રાપ્ત કરીને અને (ગ) ‘ત્વયિ ક્ષીઠાસ્થાને યાતે’ આપના નિવાસસ્થાન વૃંદાવનને પામીને મારી વાણી સફલ થઈ આપના ગુણાનુવાદ આતાં સાર્થક પ્રકુલિત થઈ રહી છે. આમ બિલ્વમંગલની વાણી દેહ તથા નયનોની ગણુ તેની દશા થઈ, આ જ અભીષ્ટને પ્રાપ્ત કરી-પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી, કૃતાર્થતા અનુભવે છે. (૨) બીજું મનુવનિનાઓ પણ આપના પ્રત્યે અતિ પ્રેમનો ભારથી વિનમ્ર છે. અર્થાત અતિશય અનુરાગવાળી છે. આપને પ્રાપ્ત કરવા લોકલગ્ન ધર્મ વગેરે ત્યાગ કરી રાસમા આવી, તેથી તેમનો જન્મ પણ સફલ થયો. (૩) હવે કવિ ભગવાન પ્રત્યે કહે છે, “હે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ! આપનું કિશોર વય જે તરુણતા તથા હર્ષથી બિછળી રહ્યું છે, તે પણ આજે વિશુદ્ધ અનુરાગવાળી મનુજનાઓ સહિત વિલાસ-દ્વારા સફલ થયું. (૪) વળી આપની ચપલતા પણ સફળ થઈ. તે કેવી અદ્ભુત છે ! એક શરીરથી એક જ કાળમાં અસંખ્ય ગોપાંગ-નાઓ સાથે રાસવિલાસ કરી તમારી ચપલતાની પરાકાષ્ટા દર્શાવી.

સ્લોક ૧૦૨-વમ્-તતિલકં છંદ

ભુવનં ભુવનં વિલાસિની શ્રીસ્તનયસ્તામરસાસનં સ્મરન્ ૧

પરિચારપરંપરાઃ સુરેન્દ્રાસ્તદપિ ત્વચરિત્રં વિભો વિચિત્રમ્ ॥૧૦૨॥

કહ્યું કે-તે પ્રમુ, આ રાસવિદ્યાની કિથોર મૂર્તિ ન માટે મન
સ્વોપરિ છે. માટે આપના અન્ય સ્વરૂપનું કંઈ પણ પ્રયોગન
નથી. ત્યારે વળી પ્રમુએ કહ્યું કે મારી કિથોરલીલામાં ગેથારણ
આદિ લીલાઓ પણ છે. ત્યારે મહા કવિ કહે છે, તે બધે હોય,
મને તો પ્રથમનાઓ સાથે અનંત કેવિદ્વાન. દ્વાતિત પાલિત
મધુરીશ્વર તથા કસ્તુરીપત્રાંકુરદ્વારા ચિત્રિત આપનું વિચિત્ર
સ્વરૂપ જ અબીધ છે.

આ સ્વરૂપ માટે માટે તો મું? પણ ત્રણે લોકોની મુંદરી
ઓનું ઓમાય પણ આ કસ્તુરીતિલક સ્વરૂપ છે. તમારા આ
મધુર ઉજ્જવલ રસ વિલાસ ત્રણ લોકોના સૌભાગ્યનો અલંકાર
છે. કેમ? ત્યાં કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવત સર્વ વેદાંતના સ્વરૂપ
નિરૂપકહેવાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના રસામૃતથી તૃપ્ત થયેલા
સંસારની અન્ય ક્યાંય પ્રીતિ થતી નથી. તે શ્રીમદ્ભાગવતનો સાર
કથમ સ્વપ્રમા છે (શ્રીકૃષ્ણલીલા કથામૃતમાં) છે, ને તે કથમુક્તિનો
સાર “રાસપ્રસાધ્યાથી” છે. તેથી જ રાસવિદ્યાસ લીલામુકુટમણિ છે,
માધુર્યનો સાગર છે. તેથી “પિયત ભાગવત રસમાલયમ્” એ માટે જ
અંતકાંક્ષ મુંધી શ્રીમદ્ ભાગવતનું શબ્દ, મનન, નિદિધ્યાસન
કરવાનો (ઉપદેશ) આદેશ દેવામાં આવ્યો છે. જે લવ જે રસનો
અધિકારી હોય તે લવ બધે તે રસનું પાન કરે. પણ રસગ્રી
પરાંકાંઠા ક્યાં જાય છે, તેનો વિચાર કરતાં બધા સંકેત લક્ષણો
(એકમતો) મંભત છે, કે એ મહારસતો મહારાસોત્સવમાં જ છે, તેથી જ
રાસવિદ્યાની શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ ત્રણ લોકોના સૌભાગ્યનો અલંકાર
છે. પણ આપણે તે માટે અધિકાર સમજ લેવો જોઈએ. રસલીલા
સર્વોત્તમ અવશ્ય છે, પણ પાન હોય તો રાસ છે. નહિ
તો નારા છે. ભગવંતની અન્ય લીલાઓ નથી સમાન છે. રાસ-
લીલા કૃષ્ણનો જ સમાન છે. અન્ય વાતસંવાદિ લીલાઓ નહી
સમાન હોવાથી હરેક મોલુસ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પાન
(નારાય) ન હોય તો પણ નથી જઈ શકે, હાથના ઓળાથી પી
શકાય છે. તેમ આ બીજી લીલાઓ મને તે માણસ વાંચે સાંભળે
તો માંધો આવતો નથી. પણ જેમ કૃષ્ણનું જલ તો ફોરીલેટો

હોય તો જ પી શકાય, તેમ જ નિષ્ઠા(શ્રદ્ધા)રૂપી દોરી તથા પ્રેમરૂપી પાત્ર હેય તો જ રાસલીલા વાંચવી-સાંભળવી, ને ત્યારે જ તેનું ઉત્તમ ફલ મળે. પણ નિષ્ઠા-પ્રેમ સિવાય વાંચે, સાંભળે તો હલદો નાથ થાય.

નિષ્ઠા-દોરી-રાસપંચાધ્યાયી તે સર્વોત્તમ રસ છે. તે જ અમારે જોઈએ. અમે જરૂર એ લઈશું. ભલે આ જન્મે કે અનેક જન્મે તે જ રસ લઈશું. તે સિવાય બીજો કોઈ રસ અમારે ના જોઈએ, તેવા પ્રકારનાં તન્નિષ્ઠા અનન્યાશ્રય હોવાં જોઈએ. આનું નામ નિષ્ઠા.

પ્રેમપાત્ર-તે કામશૂન્ય હૃદય છે જ્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરુષના લેહનું જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી કામશૂન્ય થવું સર્વથા અસંભવ છે, ને કામશૂન્ય થયા વિના ગોપીભાવની પ્રાપ્તિ કદાપિ થતી નથી. અને ગોપીભાવ વિના રાસમાં અધિકાર નથી.

જ્યાં સુધી દેહદૃષ્ટિ હોય, અને હું પુરુષ છું, સ્ત્રી છું, નપુંસક છું, તેવું જ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી ગોપીભાવ ઉદય કેમ થાય? ગોપિકાઓની દૃષ્ટિથી તો સેવ્ય પુરુષ એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણ છે, અન્ય સર્વ સ્ત્રી પુરુષ, તેમની દાસી-પ્રકૃતિ છે.

તેથી આ પ્રાકૃત દૃષ્ટિને-કારણે આપણે સમ્વિદાનંદધન શ્રીકૃષ્ણને આપણા જેવા પ્રાકૃત પુરુષ તથા મહાભાવવતી ગોપિકાઓને પ્રાકૃત સ્તનવાળી સ્ત્રીઓ જેવી માનીએ છીએ, અને એમના દિવ્ય પરમ ઉજ્જવલ પવિત્ર પ્રેમ વિલાસને આપણા કામ વિલાસ સમાન માનીએ છીએ. યાદ મળે કે જ્યાં સુધી શ્રીરાધા શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીગોપીજનોને એક જ સમ્વિદાનંદ રસ બ્રહ્મની વિવિધદીસામૂર્તિના રૂપમાં અનુભવ કરી શકતા નથી, ત્યાં સુધી આપણી પ્રાકૃત માંસદૃષ્ટિ ૧૫ થતી નથી. અને માંસ-દૃષ્ટિ રહેતાં પ્રેમ-વિલાસનું સ્વરૂપજ્ઞાન અસંભવ છે. તેથી કામ-શૂન્ય પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિ પણ અશક્ય છે. પ્રેમપાત્ર વિના રાસ રૂપમાંથી જલપ્રાપ્તિ અસંભવ અશક્ય છે.

હવે પ્રશ્ન થાય કે નિષ્ઠા દોરી હોય અને પ્રેમપાત્ર ના હોય તો કરવું શું? જેનો પાસે નિષ્ઠારૂપી દોરી આવી હશે તે તો પ્રેમપાત્ર જરૂર ચોધી લેશે. નિષ્ઠા પ્રેમપાત્ર લાવી આપશે. ત્યાં

કથારાંતારી શ્રવણે કરે. તમારી સેવા જે દણે પ્રાપ્ત નહિ હોય તે
દણે મારાં પ્રાણ આપ્યાં જશે. આપ જ એક માત્ર સાધન ભજન
છો. આપ જ એક સાધ્ય-દેવ છો. આપના ભજન શિવાય અન્ય
કંઈ પણ કૃતકામના મને નથી. ભજનશૂન્ય થઈ હું છવવા
માગતો નથી. એટલો મારે અમે તો—

પા પાકે માધુરી મુરસ મગન રહને હૈ,
નહીં સ્વર્ગ આપવર્ગ આદ કરતે હૈ ॥
હૈ નામ સુધા સે મધુર ચખા કરતે હૈ,
ઇક તેરે બરોસે નિહર રહા કરતે હૈ ॥
કબી વિરહતાપકી તપન જાણા કરતે હૈ,
કબી પાદપદ્મબુજ નિરખ મુદિત હોતે હૈ ॥
'બસવન્ત' સન્ત ઇસ કંઝ ત્રિયા કરતે હૈ,
સખ આપુ સમર્પણ થીહરિકો કરતે હૈ ॥

શ્લોક-૧૦૫

માધુર્યેષુ વિવર્દનના વાયો નસ્તવ વૈભવે ।
આપત્યેન વિવર્દનતાં, ચિંતા નસ્તવ ચૈશવે ॥૧૦૫॥

પદ ૧૦૫-ભાવાર્થ

જ્યોં જ્યો તુવ રૂપ નિકારત હૂં, ત્યોં ત્યોં હિયરા અકુલાવતહૈ ।
જસ ગન કરોં જી બખાન કરોં, પર રસના ઈન ન પાવત હૈ ॥
રસવાયા બહે, ઉર રૂપ ગૈ, ચિત્ત આવ ચદૈ, પ્રેમ ચાહન હૈ ।
તુમ ચંચલમેં ચિત્ત ચંચલકો, અતિ ચંચલ કરો “પ્રેમ” ભચત હૈ ॥

ભગવાને ભિલ્લમંગલને કહ્યું—સાધુ, સાધુ ! તારી આવી પ્રગાઠ
દૃઢતા બોધ હું પ્રસન્ન થયો છું. મારાં દર્શન કદાપિ બ્યર્થ જતા
નથી, માટે તું યથેચ્છ વર માંગ તેથી ભિલ્લમંગલ કહે કેહે પ્રભુ,
તમારાં રસ લાવણ્ય વિલાસ માધુર્ય ઐશ્વર્ય, આદિનું વર્ણન
કરવામાં મારી વાણીની યક્તિ નિરંતર વૃદ્ધિ પામે અને તે પણ
‘માધુર્યેષુ’ મધુરતા સહિત વૃદ્ધિ થાઓ. આપ ઐશ્વર્યરૂપથી
મારા હૃદયને આકર્ષણ કરી, મારી વાણી બંધ કરે ગા, આપને
ત્રિભુવનેશ્વર કહીને નહિ, પણ ત્રિભુવનમુંદર, કહી ગાન કરવા
ચાહું, છું. મારી પ્રીતિ જગન્નાથકની મુતિ કરવામાં નહિ, પણ

રાધાનાયક, ગોપીનાયકના મંત્ર મહિમાનાં ગાન કરવામાં છે.

પ્રભુ બીજું વરદાન એ આપો કે હું આપની કિશોરમૂર્તિ લાવણ્યનું, લીલાનું ચિંતન સ્મરણ નિરંતર અધિકાધિક કરું. તેથી ભક્ત આપણને સૂચિત કરે કે કે (૧) મુખથી સદા કૃષ્ણ કીર્તન અને (૨) મનથી સદા કૃષ્ણ લીલાનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.

શ્લોક ૧૦૬-શાસ્ત્રલિપિકીર્તિતં છંદઃ

યાનિ ત્વચ્ચરિતામૃતાનિ રસનાભેદાનિ ધન્યાત્મનાં
યે વા શૈશવચાપવ્રવ્યતિકરા રાધાવરોધોન્મુખાઃ ।
યા વા ભાવિતવેણુગીતગતયો, લીલામુખાન્વોરુઢે ।
ધારાવાહિકયા વહન્તુ હૃદયે તાન્યેવ તાન્યેવ મે ॥૧૦૬॥

પદ ૧૦૬-ભાવાર્થ

જો જો મુખ બંશીધર બજાવત મંદમંદ,
મુખકમલ મધુર સોં રસ વરસાવત હો ।
જો જો ગલી કુંજનમેં રાકત હો ભાનુલલી,
છલબાલયા દાન લેત મુખ પાવત હો ॥
જો જો રસ અમૃત ચરિત્ર રસિક જન બહુ,
પાન કરિ ગાન કરિ ધન્ય કહાવત હો ।
સો સો સ્મચરિત્ર શ્યામ નિત હી નિત મેરે,
વહે ઉર “પ્રેમ” યહી જોરિ કર ચાહત હોં ॥

ત્યારે ભગવાન કહે, “મારું માધુર્યકીર્તન, તથા લીલા-સ્મરણ તને સહજ સ્વભાવથી પ્રાપ્તજ છે, માટે તું બીજું કંઈ માગ. તેથી ભક્તકવિનેભગવાનનાં ભાવી અદર્શનની શંકા થઈ. તેથી અદર્શનજન્ય વિરહ વ્યથાથી લીલાનામરસામૃતની અખંડ સ્ફૂર્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે: ‘હિ પ્રભુ મારા હૃદયમાં આપની બધી લીલાઓ નિરંતર પ્રવાહિત રહે. કઈ લીલાઓ ? તો કહે છે કે ‘તાનિ’ જે ‘મે’ અત્યાર સુધી વર્ણવી છે તે, અને ઉપરાંત આત્મા-રામ શુકનારદાદિક મહાનુભાવીઓ સાક્ષાત્કાર પામી જે લીલા-મૃતનું પાન કરે છે, તે લીલાઓ, જેમાં તમારી કિશોર આપલ્ય સંબંધી લીલાઓ-દાન લીલા, કુંજલીલા, યમુનામાર્ગમાં આવી

માર્ગ રેત્રી ઉભા રહેવું, મધુર વેણનાદ વગેરે લીલાઓ-તે સર્વ મારા હૃદયમાં ધારાવાહિક રૂપથી પ્રકાશિત થયા કરે". તાત્પર્ય કે-
ગાદ્ય વિયોગ થાય તોપણ અંતરમાં વિયોગ ન થાય. અને
લીલાઓનું સ્મરણ રહ્યા જ કરે. હે નાથ! આપનાં દર્શન સદા
સર્વદા આવાં જ થયા કરે એવું તો મારું સૌભાગ્ય કયાંથી? પણ
લીલાસ્ફૂર્તિ તો રહ્યા કરે જ.

શ્લોક ૧૦૭-વસંતતિલકં છંદઃ

ભક્તિસ્ત્વયિ સ્થિરતરા ભગવન્યદ્દિશ્યા-
દેવેન નઃ ક્વતિ દિવ્યક્રિયોશ્મૃતિઃ ।
મુક્તિઃ સ્વયં મુક્તિતાન્બલિઃ સેવતેડસ્મા-
ન્ધર્માર્થકામ-ગતયઃ સમયપ્રતીક્ષા ॥૧૦૭॥

પદ ૧૦૭-ભાવાર્થ

જળ સિદ્ધ ભઈ ભક્તિ ઉરમેં અરુ "પ્રેમ" કી જ્યોતિ જાગ ગઈ ।
તળ મૂરનિ શ્યામ મનોહર કી, પીછે હી પીછે લાગ ગઈ ॥
કર જોરિ કે મુક્તિ હૂં દાડિ મૂઠે, કણ સેવાકું લલચાય રહી ।
અરુ ધર્મ ઓ અર્થ ઓ કામ તહાં, સળ દૂર ઠડે કર અગ્નિ લઈ ॥

જ્યારે હૃદયમાં ભક્તિ સિદ્ધ થઈ, જ્યોત જગાવે છે, ત્યારે
મનોહર શ્યામ મૂર્તિ પાછળ પાછળ લાગી ચાલી આવે છે.
મુક્તિ પણ ત્યાં ઉભી રહી કંઈ સેવા કરવા લલચાય છે, તથા
ધર્મ, અર્થ, કામ, તો દૂર દૂર ઉભા રહી હુકમની વાટ જુવે છે.

શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની સ્ફૂર્તિ હૃદયમાં નિરંતર થવી રહે
તો લીલાસિક શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ભક્તના હૃદયમાં આવી, કેદ થાય
છે. પ્રજુના ચરણ તો ભક્તિરૂપી દોરીથી બંધાયેલા છે. (પ્રજુપ-
રશનયા ધૃતાકૃષ્ણપદ્મઃ શ્રી. ભા. ૧૧-૨-૫૫). પણ તે ભક્તિ
સામાન્ય વિધિભક્તિ નથી, ભાવભક્તિ પણ નથી. પણ તે ભાવ
ભક્તિની પરિપાક દશા "પ્રેમ ભક્તિ" છે. અનર્થનિવૃત્તિ થયા
પછી ચિત્ત નિર્મળ થાય છે, ત્યારે નિષ્કા જાગે છે. પત્રી રુચિ
થાય છે. પત્રી આસક્તિ, વ્યસન દશાની અનન્તર પ્રેમ ભક્તિની
પૂર્વ અવસ્થા એટલે રતિનો ઉદય થાય છે. પત્રી જ્યારે એ રતિ-

ભાવ ગાઢ પૂર્ણ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રેમભક્તિનો ઉદય થાય છે. ત્યારે હૃદય માખણ જેવું ચતાં પ્રભુ તેમાં પ્રવેશ કરે છે.

વિધિભક્તિના બે ગુણ— ૧. ક્લેશઘ્ની, ૨. શુભદા. (૧) પાપ, તેનું બીજ વાસના, અને તેનું મૂલ અવિદ્યા, એ ત્રિવિધ ક્લેશ છે. તેનો વિધિભક્તિ સમૂળ નાશ કરે છે અને (૨) જગત્પ્રયત્ના સદ્ગુણ તથા વૈકુંઠ પર્યંત સુખ, એ ત્રિવિધ શુભ આપે છે.

ભાવભક્તિના બે ગુણ— ૧. મોક્ષલઘુતાકૃત ૨. સુહૃદ્ભા. (૧) નિર્વાણમુક્તિ પર્યંત બધા પુરુષાર્થને તુરંત કરે છે. તથા (૨) હૃદય પ્રેમ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જ્ઞાનથી મુક્તિ ને પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે છે. પરંતુ હજારો સાધનથી પણ ભક્તિ મલવી હૃદય છે. પ્રભુ મુક્તિ આપી છૂટે છે. પણ ભક્તિ તો કોઈ તેના લાડિલા ભક્તને જ આપે છે.

પ્રેમભક્તિના બે ગુણ—(૧) સાન્દ્રાનન્દ-વિશેષાત્મા. (૨) શ્રીકૃષ્ણાકર્ષણી. (૧) તે ઘનીભૂત પરમાનંદસ્વરૂપ છે ને પ્રજ્ઞાનરૂપે પણ તુરંત કરે છે. (૨) શ્રીકૃષ્ણને આકર્ષણ કરે છે. જેમ પુષ્પ ગમે ત્યાં હોય પણ જામર ત્યાં જ જાય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પણ જ્યાં પ્રેમભક્તિ છે ત્યાં જ જાય છે. પછી તે જિંથ, નીચ, નર, નારી, મૂર્ખ, પંડિત, ગમે તેવો હોય તો પણ તેની પ્રેમભક્તિને વશ થઈ, તેના હૃદયમાં સુગંધ લેવા પ્રભુજાય છે. ભગવાને સ્વયં ઉદ્ધવને કહ્યું છે કે અતિશય વૃદ્ધિ પામેલી પ્રેમ-ભક્તિ જેવો મને વશ કરે છે, તેમાં યોગ, જ્ઞાન, ધર્મ, વેદપાઠ, તપ, વૈરાગ્ય વગેરે કોઈપણ મને વશ કરતાં નથી. અહીં બિંદુમંગળ પણ કહે છે, “પ્રભુ! મુક્તિ તો આપનું નામ ઉચ્ચારણ કરતાં જ બે હાથ ભેડી સેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. ધર્મ અર્થ કામ તો મુક્તિની; પાછળે ઉભા રહી રાહ જુએ છે કે કદાચ ભક્ત અમારી તરફ નજર કરી ભગવદ્ સેવામાં અમને સ્વીકાર કરે તો ફુલાર્થ થવાય. ભક્તિ ભગવાનની સેવારૂપ હોવાથી ભક્તિધર્મને નિષ્કપટ ધર્મ કહ્યો છે. જાડી ધર્મ અર્થ કામ—ને કપટ (સ્વાર્થ) કહ્યા છે.

કવિ કહે છે કે દોઈ અનિર્વચનીય આ ન્યોતિપુંજને નમસ્કાર છે, જે માન સન્મુખ પ્રકાશમાન છે. કારણ કે તે “માધુર્યે ક મહાર્ણવ” માધુર્યનો એક માત્ર સાગર છે. “વાયાં દ્વરે એવ ન સ્કુરત” એટલે વાળીથી અગોચર છે. વાણી તો કેવળ મધુર મધુર કહીને શાંત થાય છે—અટકી જાય છે. તો શું મનથી તેમની ભાવના કરો છો ? પણ કેવી રીતે કરીએ ? “મનસામપિ દ્વરે એવ સ્કુરતિ” તે મનથી પણ અગોચર છે. તો પછી તમને અનુભવ કેવી રીતે થયો ? “સુદૃતાં ભાવેષુ નિર્ભાસિને” તે સદૃતિ-શાલીઓના ભાવમાં પ્રકાશિત થાય છે. તો સદૃતિ શું છે ? નિષ્કામ ભાવથી અનન્યતા પૂર્વક કેવળ શ્રીકૃષ્ણ-પ્રીત્યર્થે સ્વધર્મનું પાલન ચથાર્થે સુદૃઢ છે. તે વિના કેવળ યજ્ઞ, દાન, વ્રત, તીર્થ, વગેરે શ્રેયસ્કર સદૃતિ નથી પ્રતિ વશિત ‘તત્કર્મં યત્ હરેરર્થેય’ કર્મ તે છે જે હરિને સતોષ આપે છે ‘સ્વનુશ્ઠિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હરિ-તોયણ’” પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મનું સમ્યક્ પરિપાલન શ્રીહરિને સતોષ આપે છે. તો નવનનો ત્યાગ કરીને શ્રીહરિના ચરણ-કમલનું ભજન કરનારનું કલ્યાણ પાન થાય તો તેમનું શું અમંગલ થાય તેમ છે ? શ્રી હરિનો ત્યાગ કરીને સ્વધર્મ પાલનથી કયો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકે છે ? તેથી મનુષ્યોને માટે ગોકુલાધિપતિ ભગવાનનું નિત્ય શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન સેવા યોગ્ય છે. તેવું કર્મ કરનાર જ સદૃતિ કર્મ કરે છે તો પછી મહાનુ-ભાવી પ્રેમી જનોના હૃદયમાં જ આ માધુર્ય મહાર્ણવ ન્યોતિ-પુંજ શ્રીકૃષ્ણ પ્રગાલિત થાય છે. તો તે ભાવ કેવો હશે ? એનું સ્વરૂપ શું ? ત્યાં કહે છે “નિર્ભર હર્ષ . ભૂપિતેષુ” શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની અભિલાષથી હૃદય હંમેશા ઉત્લાસ આવેશ પૂર્ણ રહે છે, અને એમના દર્શન માટે સીમતમ ઉત્કંઠાની ધારા હૃદયમાં વહેવા લાગે છે, જેથી ચિત્ત અતિશય ચચલ થઈ જાય છે. એ ભાવ વડે વિભૂષિત હૃદયમાં જ આ માધુર્યમૂર્તિનું “નિર્ભાસન” નિત્ય પ્રકાશ થાય છે. તે ન્યોતિ નિરાકાર નથી પણ શ્રીમદ્ ગોકુલ-મંદન, પુરમશેષ, ગોકુલની સંપત્તિ છે. (૧) જે યથોદાજીની

ગોદમાં છે. (૨) જે કીર્તિશણીની ગોદમાં છે “ગોકુલ ગાંવ કેા કુંવર કન્હાર્મ.” શ્લોક રચનું વર્ણન શ્લોક ૧૦૮દ્વારા પૂરું થયું.

શ્લોક ૧૧૦-વસતતિસકં છંદઃ

ઈશાનદેવ ચરણાભરેણુ નીવી-

દામોદર સ્થિરચયઃ સ્તવકોદ્ભવેન ॥

લીલાશુકેન રચિતં તવ કૃષ્ણ દેવ ।

કર્ણમૃતં વહતુ કલ્પશતાંતરેડપિ ॥૧૧૦॥

૫૬ ૧૧૦-ભાવાર્થ

હે કૃષ્ણદેવ મેં દાસ હું શ્રીપદ મેરા શૃંગાર હૈ ।

શ્રીદામોદરચય અટલ મેરા પ્રેમસંપદસાર હૈ ॥

એ લીલાશુક કી મધુર રચના કર્ણમૃતકી ધાર હૈ ।

વહતી વહાતી “પ્રેમ” રહે યહ કલ્પ કલ્પ હબાર હૈ ॥

ભગવાન બોલ્યા કે હે લીલાશુક અમૃતસમાન તારી કવિના (કાવ્ય) સાંભળી મને વિશેષ તૃપ્તિ થઈ છે. માટે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કંઈક વરદાન માંગ. લીલાશુક કહે છે, “હે પ્રભુ! આપનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી હું કૃતાર્થ (પૂર્ણદામ) થયો છું. મને હવે કંઈ પણ ઇચ્છા નથી પણ જ્યારે આપ આજ્ઞા કરો છો તો મારી પ્રાર્થના છે કે

(૧) આ કૃષ્ણકર્ણમૃત ગ્રંથ નિરંતર પ્રવાહિત પ્રચલિત રહે.

(૨) આપના કર્ણોને માટે પરમ આસ્વાદ્ય આ સ્તુતિ રહે

(૩) ભક્તિમાન રસિક જનોના ચિન્તને સદા પ્રસન્ન રાખે.

તાત્પર્ય કે આ ગ્રંથ અમર રહે, તે અતિમ પ્રાર્થના છે.

ઈશાન દેવ-(૧) શિવજીના આરાધ્યદેવ શ્રીકૃષ્ણ (૨) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહાદેવ વગેરે ણધા દેવો જેનાથી પ્રકાશે છે તે શ્રીકૃષ્ણ () મારા ગુરુદેવ શિક્ષાગુરુ ભગવાન “શિખિચિચ્છ મોલિ” (૪) ઇશા એટલે રાધા, તેના પ્રાણસ્વરૂપ તેની સાથે કીઝરત રાધાકૃષ્ણ એવા ઈશાનદેવ રાધાકૃષ્ણનાં ચરણારવિંદ મારાં આજુબજુ રૂપ છે. એટલે હું તેમનો દાસ છું. આ પ્રમાણે “ઈશાન” શબ્દના ચાર અર્થ છે. “નીવીદામોદરસ્થિરચયઃ સ્તવકોદ્ભવ” નીવી દામોદરના

અમ્ભાન-નિત્યયશ્રી કૃષ્ણમશુભ્યમારો વૈભવ છે. નીવીએટલે પ્રેમ, પ્રેમ જ હામ (રજ્યુ દોરડું) છે. તે પ્રેમદોરથી જે વશ થાય તે હામોદર શ્રીકૃષ્ણ છે જે શ્રીરાધાજીના પ્રેમ દોરથી સદા બંધાયેલા છે, તે તેવા નિર્મલ પ્રેમથી બંધાયેલા હામોદરનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

શ્લોક ૧૧૧-શાદ્દલવિકીરિતં છંદઃ

ધન્યાનાં સરસાન્નલાપસરણી સૌરજ્યમભ્યસ્યતાં ।
 કર્ણાનાં વિવરેષુ કામપિ સુધા વૃદ્ધિં દુહાનં મુહુઃ ॥
 વન્યાનાં મુદ્રાં મનોનયનયોર્મમ્ભસ્ય દેવસ્ય નઃ
 કર્ણાનાં વયસાં વિનુંબિભતમહો કૃષ્ણસ્ય કર્ણામૃતમ્ ॥૧૧૧॥

પદ ૧૧૧-ભાવાર્થ

કૃષ્ણકથામૃતરસરંગિનિ તરંગિનિમે,
 મત્ત નિત કલોલ કરિ ધન્ય જે કહાત હૈં ।
 મુનૈં નાહીં આન કથા, કાન લાય તેહુ મુનૈં,
 અચરજસી ભાવ રસ અમૃત બહાત હૈ ॥
 સમતા ન પાવૈ લલચાવૈ ઉમા રમા,
 ઐસી મજરામાહુ બાની મુનિ મેરી સરસાત હૈ ।
 રસના સફલ “પ્રેમ” રચના સફલ આજ,
 રસરાજ રસિક કૃષ્ણકર્ણામૃત કહાત હૈ ॥

ભગવાન જોડ્યા “તથાસ્તુ.” તેથી આશ્ચર્ય પામી લોલાશુક જોડ્યા, -“કેવું આશ્ચર્ય, કેવું મારું સોભામ્ય કે મારી વાણી પ્રભુને પણ કર્ણામૃત ઘર્ષ. જે કૃષ્ણ-નામ સર્વને આકર્ષણ કરી સર્વાન-હદાતા છે, તેમને પણ મારી વાણી આકર્ષણ કરી, સુખ દાન કરી રહી છે. તેથી તેમનાં મન તથા નેત્ર તેમાં નિમગ્ન રઈ રહ્યાં છે. તેમના સુખ પર આનંદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. માત્ર તેમને જ નહિ, પણ વૃંદાવનનાં સકલ ગોપ ગોપીઓના કર્ણને પણ અમૃત વર્ષાવી રહી છે. આ શ્લોકમાં ત્રણ સૂચનો છે. (૧) અંથનું નામ “કૃષ્ણકર્ણામૃત” (૨) અંથનું આધુર્ય ભક્ત અને ભગવાન બેઉને

રસપ્રદ છે તથા (૩) મધુર રસાકાંક્ષી ભક્તજનો માટે કંઠાહાર અગર પ્રાણાહાર સ્વરૂપ છે.

શ્લોક ૧૧૨-રૂચિરા છંદઃ

અનુગ્રહ દ્વિગુણ વિશાલ લોચનૈરનુસ્મરન્મૃદુમુરલીરવામૃતૈઃ ॥
યતોયતઃ પ્રસરતિ મે વિલોચનં તતસ્તતઃ રુરુરુ તવૈવ વિભવમા૧૧૨।

પદ ૧૧૨-ભાવાર્થ

કૃષ્ણ ! અળ પાઉં યહી વરદાન ।
જહાં જહાં નેન પરૈ ચે મેરે, તહાં તહાં હેરોં કાન્હ ॥
અધરન મુરલી મધુર જાવત, ગાવત રાધા નામ ।
લોચન કમલ વિશાલ દયા કરી, મે દિશિ હેરે રયામ ॥
જેરી ગોરી સાંવરી મનોહર, મેરે જીવન ધામ । .
રુરુ સદા ઉર નેનન મેરે, યહી “પ્રેમ” યહી કામ ॥

ભગવાન જોડ્યા “ભક્ત તારી આ વાણી વાસ્તવિક પ્રગાઠ પ્રેમ વિલાસ છે. હું તારા પ્રેમને વશ છું. હવે તું અહીં વૃંદાવનમાં ફેટલોક કાળ સાધક દેહથી નિવાસ કર. મારા રાસ-વિલાસનું નિત્ય નિરંતર આસ્વાદન કર. પછી તું નિશ્ચય સિદ્ધ સળીરૂપથી મારી લાંલામાં પ્રવેશ કરીશ. હવે રાધાકૃષ્ણ સ્નેહ તથા કૃપાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી લીલાશ્રુત તરફ જોયું. લીલાશ્રુત અભિપ્રાય તુરત સમજી ગયા. પ્રભુ મારો ત્યાગ કરી અંતર્ધાન થવા ઈચ્છે છે. હાય ! મારું જીવન તેમના વિના કેમ રહેશે ? તેથી જીવન ધારણ કરવા જોડ્યા કે- હે કરુણાસિંધુ ! મારી પ્રાર્થના છે કે જ્યાં જ્યાં મારી નજર પડે ત્યાં ત્યાં આપના રૂપ, લાવણ્ય, માધુર્ય-સ્વરૂપનો શ્રીવિગ્રહની વૈભવ ચક્રિત મને સ્ફૂર્તિ રહે. વૈભવનું સ્વરૂપ ? “અનુગ્રહદ્વિગુણવિશાલલોચનૈરનુસ્મરન્” હે પ્રભુ આપનાં કમલ-દલ વિશાલ લોચન જો કે કરુણાપૂર્ણ છે, છતાં તે લોચન આ દીન દાસ પર જ્યારે કૃપા દૃષ્ટિ કરે, ત્યારે સ્નેહ તથા કૃપાના દારણ સહજ વિચાળ નેત્ર જમણાં વિશાલ થાય. (૨) મૃદુમુરલીરવા-મૃતૈરનુસ્મરન્” આપની મંદમધુર મુરલીનો ધ્વનિ રાધિકાજીને

યાદ કરતાં કરતાં મારું પણ સ્મરણ કરે, આપની સ્તુતિ માન
હૃદયમાં નિરંતર રહ્યા કરે. હે નયન રસાયનં સુમત્તકિશોરવગ્ !
આપ મારા નેત્ર મામે વિરાગમાન રહો, અને હું આપનાં દર્શન
નીરખતો રહું એવી આંખની સફલતા કરે એ જ મારી અતિમ
લિક્ષા પ્રાર્થના છે.

શ્રી હરિ.કરણમ્—સંવત ૨૦૧૫ના શ્રાવણ સુદિ ૧૫
તા. ૧૮-૮-૫૬ મંગળવાર.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ શ્રીરાધાવત્સલાય નમઃ

[સમાપ્ત]

अथ श्रीकृष्णकर्णामृते द्वितीयं शतकम्

श्रीमद्राधावल्लभो जयत्यतितराम् ॥

अभिनवनवनीतस्निग्धमापीतदुग्धं

दधिकृणपरिदिग्धं मुग्धमंगं मुरारेः ॥

दिशतु भुवनकृच्छच्छेदितापिच्छगुच्छ-

च्छवि नयशिपिपिच्छैलांच्छिनं चांछितं नः ॥ १ ॥

यां दृष्ट्वा यमुनां विपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहते-

विशुत्थानितिनीलकण्ठनिघहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।

उत्तंसाय तमालपल्लवमितिच्छिंदन्ति यां गोपिकाः

फांतिः कालियशासनस्य वपुः सा पावनी पातु नः ॥ २ ॥

मातर्नाम परमनुचितं यत्पलानां पुरस्ता-

दस्ताशकं जठरपिठरीपूर्यते नतितासि ॥

तत्क्षंतव्यं सहजसरले वत्सले वाणिकुर्वे-

प्रायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेपस्य विष्णोः ॥ ३ ॥

देवः पायात्पयसि विमले यामुने भज्जतीनां

याचंतीनामनुनयपदैर्वचिताम्यंशुकानि ।

लज्जालोलैरलसविलसैरुन्मिपत्पंचवाणै-

गोपस्त्रीणां नयनकुसुमैरचितः केशवो नः ॥ ४ ॥

अंगुल्यग्रैररुणकिरणैर्मुक्तसंरुद्धरध्रं-

वारंवारं घटनमरुता वेणुमापूरयंतम् ॥

ध्यत्यस्तांघ्रिविरुचकमलच्छायविस्तारिनेत्रं

धंदे घृदावनसुचरितं नदगोपालसुनुम् ॥ ५ ॥

वेणीमूलेः विरचितधनश्यामपिच्छावचूडो

विशुल्लेखाचलयित इव स्निग्ध पीतांबरैः ॥

मामालिगन्मरुतमणिस्तभगंमीरवाहुः

स्वप्नेदृष्टस्तुलसीभूषणो नीलमेघः ॥ ६ ॥

मदंमदं मधुमनिनदैर्वेणुमापूरयतं

वृद्धं घृदावन भुवि गवां चारयंतं चरंतम् ॥

छंदोभाग्यं शतमयमुपध्वंसिनां दानवानां

दंतारं तं कथय रसने गोपकन्याभुजंगम् ॥ ७ ॥

कृष्णे हृत्वा सिचयनिचयं फूलकुंजाधिरूढे
 मुग्धा काचिन्मुहुर्नुनयैः किञ्चित् घ्याहरंती ॥
 सध्वंभंगं सदरदसितं सत्रपं सानुगमं
 छाया शौरेः करतलगतान्यवराण्याचकर्प ॥ ८ ॥
 अपि जनुपि परस्मिन्नाप्तपुण्यो भवेय
 तटमुपि यमुनायास्तादृशो वंशनालः ॥
 अनुभवति य एष श्रीमद्दामोरसूनो
 रधरमणिसमीपन्यासघन्यामवस्थाम् ॥ ९ ॥
 अपि^१परिचिनुचेतः प्रातरंभोजनेत्रं
 कयरकलितचंचत्पिच्छदामामिरामम् ॥
 बलभिदुपलनीलं बल्लवोभागधेयं
 निपिलनिगमबह्वीमूलकंदं मुकुंदम् ॥ १० ॥
 अपि मुगलि मुकुंदस्मेरयकृत्पारविद-
 द्यसनमधुरसज्ञे त्वां प्रणम्याद्य याचे ॥
 अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां
 कथय रहसि फणें महेशां नंदसूनोः ॥ ११ ॥
 सजलजलदनीलं बल्लवीकेलिलोलं
 धितसुरतकमूलं विद्युदुद्भासिचैलम् ॥
 नतसुरमुनिजालं सन्मनोविबलीलं
 सुररिपुकुलकाळं नोमि गोपालबालम् ॥ १२ ॥
 अधरयिगविडंबितविद्रुमं मधुरवेणुनिनादविनोदिनम् ॥
 कमलकोमलनम्रमुखांबुजं कमपिगोपकुमारमुपास्महे ॥ १३ ॥
 अधरे विनिवेश्य वंशनालं विवराण्यस्य सलीलमंगुलीभिः ॥
 मुहुर्तरयन्मुहुर्विचृण्वन्मधुरं गायति भागवो यनांते ॥ १४ ॥
 यदने नयनीतगन्धवाहं यत्ने तस्करचातुरीधुरीणम् ॥
 नयने कुहकाशुमाधयेयाश्चरणे कोमलताडयं कुमारम् ॥ १५ ॥
 अमुना किल गोपगोपनार्थं यमुना रोधसि नंदनंदने न ॥
 दमुना यनसंभवः एषे नः किमु नासौ शरणार्थिनां शरण्यः ॥
 जगदादरणीयजारमार्थं जलजापत्यवचोविचारतम्यम् ॥
 तनुतां तनुतांशिवेतराणां सुरनायोपलसुंदरं महो नः ॥ १७ ॥

या शेखरे श्रुतिगिरां हृदि योगभाजां
पादांबुजे च सुलभा व्रजसुंदरीणाम् ॥
सा कापि सर्वजगतामभिरामसीमा
कामाय नो भवतु गोपकिशोरमूर्तिः ॥ १८ ॥

अत्यंतबालमतसीकुसुमप्रकाशं
द्विग्धाससं कनकभूषणभूषितांगम् ॥
विस्त्रस्तकेशमरुणाघरमायताक्षं
कृष्णं नमामि मनसा वसुदेवव्रतम् ॥ १९ ॥

हस्तांघ्रिनिष्कणितकंकणकिंकिणीकं
मध्ये नितंबमथलंबितहेमसूत्रम् ॥

मुक्ताकलापमुकुलीकृतकाकपक्ष
वंदामहे व्रजचरं वसुदेवभाष्यम् ॥ २० ॥

वृंदावनद्रुमतलेषु गवांगणेषु
वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ॥

सद्वेणुनादनपरं शिखिपिच्छचूडं
ब्रह्म स्मरामि कमलेक्षणमभ्रनीलम् ॥ २१ ॥

दृपत्यस्तपादमयतंसितवर्द्धिवर्द्धं
साचीकृतानननिवेशितवेणुरंध्रम् ॥

तेजः परं परमकारुणिकं पुरस्तात्
प्राणप्रयाणसमये मम सन्निधत्ताम् ॥ २२ ॥

घोषप्रघोषशमनार्थमथो गुणेन
मध्ये यवंध जननीनवनीतचोरम् ॥

तद्वंधनं त्रिजगतामुदराश्रयाणा-
माक्रोशकारणमहो नितयं बभूव ॥ २३ ॥

शैवा ययं न यत्तु तत्र विचारणीयं
पंचाक्षरीजपपरा नितयं तथापि ॥

चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं
स्मेराननं स्मरति गोपवधूकिशोरम् ॥ २४ ॥

राधा पुनातु जगदच्युतदत्तयिप्ता
मंथानमाकलयती दधिरिक्तपात्रे ॥
तम्याः स्ननस्तवकचंचललोलदृष्टि
द्वयोऽपि दोहनधियाकृपमं निरुधन् ॥ २५ ॥

गोधूलिधूमरितकोमलकुंतलाग्रं
गोवर्द्धनोद्धरणकेलिकृतप्रयासम् ॥
गोपीजनस्य कुचकुंकुममुद्रितांगं
गोविंदमिदुचदनं शरणं भजामः ॥ २६ ॥

यद्रोमरंध्रपरिपूर्तिविधावदक्षा
धाराद्वज्जन्मनि यमूचुरमी समुद्राः ॥
तं नाम नाथमरविददृशं यशोदा
पाणिद्वयान्तरजलैः स्नपयांश्चभूव ॥ २७ ॥

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितांतचारपिघ्नाः ।
विचिन्नुत भवनेषु पल्लवीनामुपनिषदर्थमुलूपले नियद्धम् ॥

देवकीतनयपूजनपूतं घृतनारिचरणोदकधृतः* ॥
यद्यह स्मृतघनंजयसूतः किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥ २९ ॥

भासतां भयप्रयैकमेपजं^१मानसे मम मुहुर्मुहुर्मुहुः ॥
गोपवेषमुपसेदुषः स्वयं यापि कापि रमणीयता विभोः ॥ ३० ॥

कर्णालंघितकदम्बमंजरीकेसरारुणकपोलमंडलम् ॥
निर्मलं निगमवागगोचरं नीलिमानमवलोकयामहे ॥ ३१ ॥

सावि संचलितलोचनोत्पलं^२
सामिकुङ्कुमलितकोमलाघरम् ॥
वेगयल्लिगतकरंगुलीमुखं वेणुनादरसिक भजामहे ॥ ३२ ॥

स्यंदने गरुडमंडितधजे कुडिनेशतनयाधिरोपिता ॥
केनचिन्नयतमालपल्लवदयामलेन पुरुषेण नीयते ॥ ३३ ॥

मा यात पांथाः पथि मिमरथ्या दिगंबरः कोपि तमालनीलः
चिन्त्यस्तद्वस्त्रोऽपि नितवर्धिवे धूर्तः समाकर्षति चित्तचित्तम् ॥

अंगनामंगनामन्तरेमाधवो माधवं माधवं चांतरेणांगना ।
इत्थमाकल्पिते मडले मध्यगः संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥

केकिकेकादृतानेक पकेरुहा लीनहंसावली हृद्यता हृद्यता ।
कंसवंशाटवोदाहदावानलः संजगौ० ॥ ३६ ॥

क्वापि वीणाभिराराविणाकंपितः क्वापिवीणाभिरार्किकिणीनतितः
क्वापिणाभिरामांतरं गायितः संजगौ० ॥ ३७ ॥

घारुचन्द्रावलीलोचनैश्चुंबितो गोपगोवृन्दगोपालिकानलुभः ॥
वल्लधीवृन्दवृन्दारकः कामुकः संजगौ० ॥ ३८ ॥

मौलिमालामिलन्मत्त^१भृंगीलताभीतभीतप्रियाविश्लथालिंगितः^२॥
स्रस्तगोपीकुचामोग संमेलितः संजगौ० ॥ ३९ ॥

घारुचामीकराभासमानानरो^३ वैजयंतीलतामासितोरस्थलः ॥
नन्दवृन्दावने वासिता मध्यगः संजगौ० ॥ ४० ॥

वालिकातालिकाताललीलालया संगसंदर्शितभ्रूलताविभ्रम ॥
गोपिकागीतदत्तावधानः स्वयं संजगौ वेणुना० ॥ ४१ ॥

पारिजातं समुद्धृत्य राधाघरो रोपयामास भामागृहस्यांगणे ॥
शीतशीते वटे यामुनीये तटे संजगौ० ॥ ४२ ॥

अग्रेदीर्घतरोऽयमर्जुनतरुस्तस्याप्रतो वर्तिनी
सा धोपं समुपैति तत्परिसरे देशे कलिदात्मजा ॥

तस्यास्तीरतमालकाननतले चक्रं गवां चारयन्
गोपः क्रीडति दर्शयिष्यति सखे पंथानमव्याहतम् ॥ ४३ ॥

गोधूलिधूमरितकोमलगोपवेपं
गोपालवालकशतैरनुगम्यमानम् ॥

सायंतने प्रतिगृहं पशुबंधनार्थं
गच्छंतमच्युतशिशुं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ४४ ॥

निधि लावण्यानां निपिलजगदाश्चर्यनिलयं
निजायासम्भासां निरवधिकनिश्चयसरसम् ॥

मुधाधारासारं मुहुरतिपरिपाकं मृगदृशं
प्रपद्ये मांगल्य प्रथममधिदैवं हृतधियाम् ॥ ४५ ॥

आताम्रपाणिकमलं प्रयविप्रतोद-
मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ॥

शाधिः श्रमांशुकणमंबुदनीलमय्या-
दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः ॥ ४६ ॥

नयनियमितकंदूंम्यांडवस्यंदनाश्या-
ननुदिनममिषिचंचनंजलिस्थैः पयोमिः ॥

अथतु यिततगाग्रस्तोत्रसंस्यूतमौलि-
दंशनविघृततरश्मिदैवकीपुण्यराशिः ॥ ४७ ॥

प्रजयुवतिसहाये यौवनोत्थासिकाये
सकलशुभयिलासे कुंदमंदारहासे ॥

मुनिसरसिजमानौ नंदगोपालयूनौ
निवसतु मम चित्तं तत्पदायत्तवृत्तम् ॥ ४८ ॥

अरण्यानीमार्द्रस्मितमधुरविनाधरसुधा
सरण्यासंक्रांतैः सपदि मद्यन्वेषुनिनदैः ॥

घरण्या सानंदोत्पलरुमुपगूढांग्रिकमलः
शरण्यानामाद्यः स जयति शरीरी मधुरिमा ॥ ४९ ॥

मुग्धं स्निग्धं मधुरमुखलीमाधुरीधीरनादैः
कारं कारं करणविवशं गोकुलव्याकुलत्वम् ॥

श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहानांगं
चित्ते नित्यं निवसतु महो बल्लवीवल्लभं नः ॥ ५० ॥

विदग्धगोपालविलासिनीनां संभोगचिह्नकित्सर्वगात्रम् ॥
पवित्रमाप्तायगिरामगम्यं ब्रह्म प्रपद्ये नवनीतचोरम् ॥ ५१ ॥

आनन्देन यशोद्या समदनं गोपांगनाभिश्चिरं
साशंकं बलविद्धिपा सकुसुमैः सिद्धैः पथि व्याकुलम् ॥
सेष्यं गोपकुमारकैः सकृष्टं पौरैर्जनैः सस्मितं
या दृष्टः स पुनातु नोऽसुररिपुः^१ प्रोत्क्षिप्तगोवर्धनः ॥ ५२ ॥

अंतर्गृहे कृष्णमवेक्ष्य चौरं बध्वा कपाटं जननीं गतैका ॥
उलूखले दामनिबद्धमेनं तत्रापिदृष्ट्वा स्तिमिता बभूव ॥ ५३ ॥

रत्नस्थले जानुचरः कुमारः संक्रांतमात्मीयमुखारविन्दम् ॥
आदातुकामस्तदलाभपेदाद्विलोभ्यधात्रीवदनं रुरोद ॥ ५४ ॥

उपासतामात्मविदः पुराणाः परं पुमांसं निहितं गुहायाम् ॥
वयं यशोदाशिशुनाललीलाकयासुधासिंधुषु लीलयामः ॥ ५५ ॥

विकेतुकामा किल गोपकन्या मुरारिपादापितचित्तवृत्तिः ॥
दध्यादिकं मोहवशाद्वोचक्षोर्विदं दामोदरमाधवेति ॥ ५६ ॥

उलूखलं वा यमिनां मनो वा गोपांगनानां कुचकुड्मलं वा ॥
मुरारिनाम्नः कलमस्य नूनमालातमासीत्त्रितयं हि लोके^२ ॥ ५७ ॥

करारविदेन पदारविदं मुरारिदे विनिवेशयंतम् ॥
वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुटं मनसा स्मरामि ॥ ५८ ॥

शंभो स्वागतमास्यतामित इतो वामेनपद्मासने
क्रौञ्चारे कुशलं सुखं सुरपते वित्तेश नो दृश्यसे ॥
इत्थं स्यन्नगतस्यकैटभजितः श्रुत्वा यशोदा गिरः
किं किं बालक जल्पसीति रचितं शूयूकृतं पातु नः ॥ ५९ ॥

मातः किं यदुनाथ देहि चयकं किं तेन पातुं पय-
स्तन्नास्त्यद्य कदास्ति वा निशि निशा का बांधवरोदयः ॥
आमील्याक्षियुगं निशाप्युपनता^३ देहोति मातुर्मुह-
र्षक्षोजांशरकर्णोद्यतकर कृष्णः स पुष्पातु न ॥ ६० ॥

कालिंदीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गतः खेलितु
तावत्कर्तुरिकापयः पित्र हरे वधिष्यते ते शिखा ॥

इत्थं चावृतपा प्रतारणपराः श्रुत्वा यशोदामिहः ॥
पायान्नः स्वशिखांस्पृशन्प्रमुदितः क्षीरेर्धपीते हरिः ॥६१॥

किञ्चित्कुञ्चितलोचनस्य पित्रतः पर्याधपीतं स्तनं
सद्यः प्रसूत दुग्धविदुमपरं हस्तेन संमार्जतः ॥
मात्रैकांगुलिलालिनस्य चिबुके स्मेराननस्याधरे ॥
शोरेः क्षीरकणान्विता निपतिता दंनद्युतिः पातु नः ॥ ६२ ॥

कैलासे नयनीततिक्षितितले प्राग्जग्धमृल्लोष्टति
क्षीरोद्देजपि निपीतदुग्धतिलसत्स्मेरफुल्ल मुखे ॥
मात्राऽजीर्णघिया ददं स्वकितपा नष्टास्मि ददः कया
यू यू धत्सफ जीय जीव चिरमित्युक्तोऽवताद्रो हरिः ॥ ६३ ॥

उत्तुंगस्तनमंडले परिलसत्प्रालंबमुकामगे-
रतविधितमिंद्रनीलनिकरच्छायाणुकारिद्युतिः ॥
लज्जाव्याजमुपेत्य नम्रघदना स्पष्टं मुरारेर्वपुः
पश्यंती मुदिता मुदेऽस्तु भवतां लक्ष्मीविधादोत्सवे ॥ ६४ ॥

कृष्णेनांघ्र गतेन रंतुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
न्त्यं कृष्ण क पयमाह मुसली मिथ्यावपस्याननम् ॥
ध्यादेहीति विदारिते शिशुमुखे दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स नः केशवः ॥ ६५ ॥

स्याती सपत्नी किल तारकाणां
मुक्ताफलानां जननीति रोपात् ॥
सा रोहिणी नीलमसूतपदनं कृतास्पदं गोपवधकुचेपु ॥ ६६ ॥

नृत्यंतमत्यंतचिलोकनीयं कृष्णं मणिस्तंभगतं मृगाक्षी ॥
निरीक्ष्य साक्षादिवकृष्णमग्रे द्वेधा चित्तेन नवनीतमेकम् ॥ ६७ ॥

यत्स जागृदि विमानमागतं जीय कृष्ण शरदां शतं शतम् ॥
इत्युदीर्य मुचिरं यशोदया ददयमानवदनांबुजं भजे ॥ ६८ ॥

ओष्टं जिघ्रञ्छिश्रुतिघिया चुंबितो बह्वीभिः
फंडे मृदन्नरगितपदं गाढमालिगितांगः ॥

दोष्णा लज्जापदमभिमृशन्नंकमारोपितात्माः

धूर्तस्वामी हरतु दुरितं दूरतो बालकृष्णः ॥६९॥

एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयंत्यवुदा
मर्माणीव च घट्टयंत्यलममी कूराः कदंबानिलाः ॥

इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राघया वोक्षितः
सेष्यं शंकितया स नः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥७०॥

ओष्ठं मुंच हरे विमेमि भवना पानैर्हतापूतना
कंठाश्लेषममुं जहोहि दलितार्वालिगनेनाङ्गुनी ॥
मादेहि च्छुरितं हिरण्यकशिपुर्नोतो नष्टैः पंचता-
मिर्त्यं धारित रात्रिकेलिरवतालुक्ष्यापहासाद्धरिः ॥७१॥

रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तौ पितु-
र्वावा पंचवटीतटे विहरतस्तामाहरद्रावणः ॥

निद्रार्थं जननीरुथामिति हरेर्हुंकारतः श्रुण्वतः
सौमित्रे क धनुर्धनुर्धनुरितिद्व्यग्रागिरः पांतु घ ॥७२॥

बालोऽपि शैलोद्धरणाग्रपाणिर्नीलोऽपि नीरंध्रतमः प्रदीपः ॥
धीरोऽपि राधानयनावग्रहो जारोऽपि संसारदरः कुतस्त्वम् ॥७३॥

बालाय नीलवपुषे नयर्किकिणीकजालाभिरामजघनाय दिगंबराय ।
शाङ्खलदिव्यनखभूषणभूषिताय नंदात्मजाय नयनीतमुपे नमस्ते ॥

पाणौ पायसमकमाहितरसं विभ्रन्मुदा दक्षिणे
सव्ये शारदचंदमंडलनिभं हृयंगवीनं दधत् ॥

कंठे कल्पितपुंडरीकनलमप्युदामदीप्तिं दधत्
देवो दिव्यदिगंबरो दिशतु नः सौम्य यशोदाशिशु ॥७४॥

किंकिणीकिणिकिणिरमसैरंगनमुविरिगणैः सदाऽदंतम् ॥
कुंकुणकुणुपद्मयुगल कंकणकरभूषणं हरिं यंदे ॥७५॥

संवाधेसुरभीणामंबामायासयंतमनुयांतीम् ॥
लंबालकमणलंबे तं बालं तनुपिलग्नजंबालम् ॥७६॥

अंचितपिच्छाचूडं संचितसौजग्यबलबोबलयम् ॥
अधरमणिनिहितवेषु बालं गोशालमनिशमव लंघे ॥ ७८ ॥

प्रह्लादभागवेयं निगममहाद्रेर्गुहान्तराधेयम् ॥
नरहरिपदामिधेयं विबुधविधेयं ममानुसंवेयम् ॥ ७९ ॥

नसारे किं सारं? कंसारेश्चरणयुगलपरिमज्जनम् ॥
ज्योतिः किमंधकारे? यदंधकारेरनुस्मरणम् ॥ ८० ॥

कलशानंदगीतचोरे कमलादकुरुमुदचंद्रिकापूरे ॥
विहरतु नंदकुमारे चेतो मम गोपसुंदरीजारे ॥ ८१ ॥

कस्तूरं? बालबलानुज किमि ह रे? मन्मदिराशंकया
घृहेतः नवनीतपात्रविचरे हस्तं किमर्थं न्यसे? ॥
मातः कंचनचत्सकं मृगयितुं मा गाविगादं क्षणा-
दित्येवं चरबल्लरी प्रतिवचः कृष्णः स पुष्पातु नः ॥ ८२ ॥

गोपालाजिरकर्दमे विहरसे विप्राधरे लज्जसे
धूपे गोधनहुंकृतैः स्तुतिशतैर्मौनं विधत्से विदाम् ॥

दास्यं गोकुलपुंश्चलोपु कुरुये स्वार्थं न दांतात्मसु
ज्ञानं कृष्ण तयांघ्रिपंकजयुग प्रेमाचले मंजुलम् ॥ ८३ ॥

नमस्तस्मै यशोदाया दायादायास्तु तेजसे ॥
यद्धि यथामुष्णंभोजं भोजं भोजं व्यवर्धत ॥ ८४ ॥

अचताराः संतप्ये नरसिजनयनस्य सर्वतोमद्राः ॥
कृष्णादन्यः को वा “प्रभवति गोगोपगोपिकाभुक्त्यै” २ ॥ ८५ ॥

मध्येगोकुलमंडलं प्रतिदिशं चांभारवैजृम्भिते
प्रातर्दोहमदोत्सवे नवघनश्यामं रणन्पूरम् ॥

भाले बालविभूषणं कटिरणत्सकिंकिणीमेगलं
कंठे व्याघ्रनखं च शैशवकलाकल्याणकात्स्न्यं भजे ॥ ८६ ॥

सजलजलदनीलं दधितोद्गारलीलं
फरतलघृतशल वेषुवाद्यै रसालम् ॥

प्रजजनकुलपालं कामिनीकेलिलोलं
कलितललितमालं नमि गोपालबालम् ॥८५॥

स्मितललितरूपोलं स्निग्धसंगीतलोलं
ललितचिकुरजालं चर्यचातुर्यलीलम् ॥
शतमपरिपुकालं शातकुम्भभचैलं
कुवलयदलनीलं नमि गोपालबालम् ॥ ८८ ॥

मुरलिनितदलोल मुग्धमायूरचैलं
दलितदनुजजाल धम्यसौजम्यलीलम् ॥
पद्महितनवधैलं पद्मसच्चानुदलं
नवजलधरनीलं नमि गोपालबालम् ॥ ८९ ॥

सरसगुणनिकायं सच्चिदानन्दकाय
शमितसरलमार्गं सम्यलक्ष्मीसहायम् ॥

शमदमसमुदायं शांतसर्वांतरायं
सुहृदपजनदायं नमि गोपालबालम् ॥९०॥

लक्ष्मीफलत्रं ललितान्जनेत्रं पूर्णदुवनत्रं पुरहनमित्रम् ॥
कारुण्यपात्रं कमनीयगात्रं धेदे पवित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥९१॥

मदमयमदमयदुरगं यमुनाभवतीर्य धीर्यशाली य ॥
मम रतिममरतिरस्कृतिशमनपरः ॥ क्रियान्कृष्णः ॥ ९२ ॥

मौली मायूरवर्ह मृगमदतिलक चारुलालाटपट्टे
कर्णद्वन्द्व च तालीदलमतिमृदुल भौक्तिकनासिकायाम् ॥
हारो मन्दारमालापरिमलभरिते रीस्तुभम्पोषकट्टे
पाणी वेणुष्व यस्य व्रजयुवतियुतः पातु पीताम्बरो नः ॥९॥

मुरारिणा वारिचिदारकाले
मृगेक्षणानां मुणितान्शुकानाम् ॥
करद्वयं वा कचसंहतिर्वा प्रमील्य
वा पविधानीमामन् ॥९४॥

लोकानुद्गम्यन् धृतीर्मुग्धम्यन् क्षणीमलान्दर्भयन्
शैलान्विद्म्यन् मृगान्विमशयन् गोदुन्दमानन्दयन् ॥

गोपान्सभ्रमयन् मुनीन्मुकुलयन्वसस्वराञ्जृम्भय-
न्नोङ्कारार्थमुदीरयन् विजयते वंशीनिनादः शिशोः ॥९५॥

देवम्या जठराकरेसमुदितः प्रीतो गवांपालिना
नंदेनानकदुंदुमेनिजगुतापण्येन पुण्यात्मना ॥

गोपालावलिमुग्धहारतग्लो गोपीजनालंकृतिः
स्थेयान्मे हृदि संततं सुमधुरः कोऽपीर्दनीलो मणिः ॥९६॥

यासां गोपांगनानां लसदसिततरा लोललीलाकटाक्षा
यन्नासा चारुमुक्तामणिरुचिनिकरव्योमगंगाप्रवाहे ॥

मीनायतेऽपि नासामतिरभस्वचलच्चारुलोलालकांता
भृंगायते यद्विद्वयसरसिरुहे पातु पीतांबरो नः ॥९७॥

चट्टेणुश्रेणिरूपस्थितसुपिरमुजोर्दार्जनादप्रमिन्ना
पणाक्ष्यस्तत्क्षणेन घुटितनिजपतिप्रेमबंधा यभूयुः ॥
अस्तव्यस्तालकांताः स्फुरदधरकुचद्वंद्वनाभिप्रदेशाः
कामावेशप्रकर्षप्रकटितपुलकाः पातु पीतांबरो नः ॥९८॥

पीठे पीठे निपण्णवालकगले तिष्ठन्त गोपालको
यंत्रांतस्थितदुग्धभांडमयरुष्याच्छाद्यघंटारवम् ॥
वक्रोपांतकृतांजलिः कृतशिरः कपं पयो यो पिय-
"त्सोऽध्यादागत"गोपिकानयनयोर्गद्वृषस्तृत्कारकृत् ॥९९॥

त्वयि प्रसन्ने मयि किं गुणेन त्वय्यप्रसन्ने मयि किं गुणेन ॥
रत्ने विरक्ते दयितेगनानां वृथा भवेत्कुंकुमपत्रमंगः ॥१००॥

यमैरीजिमहे धनं ददिमहे पात्रेषु नृनं धनं
वृद्धान्मोजिमहे तपश्चक्रमहे जन्मांतरे दुश्चरम् ॥
येनास्माकमभूदनन्यसुलभा भक्तिर्मवद्वेपिणी
चाणूरट्टिणि भक्तकल्मषमुपि श्रेयः पुपि श्रीनुपि ॥१०१॥

गायंति क्षणदाविरामसमये सानंदमिदुप्रभा
रुद्धत्यो निजदंतकांतिनिबद्धैर्गोपांगना गोकुले ॥
मथ्न्त्यो दधि पाणिकंकणद्वयत्कारानुरूपंजया-
द्यालोलद्वसनांचलायमनिजं पीतांबरौऽध्यात्स नः ॥१०२॥

अंसांलंबितवामकुंडलधर मंदोन्नतभ्रूलतं
किंचित्कुंचितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारेक्षणम् ॥
आलोलांगुलिपल्लवैर्मुगलिकामापूरयतं मुद्रा
मूले कल्पतरोस्त्रिमंगिललितं ध्याये जगन्मोहनम् ॥३॥

मल्लैः शैलैद्रकल्पःशिशुरितरजनैः पुष्पचापोंऽगनाभि-
गोपैस्तुषाकृतात्मा दिवि कुलिशभृताविश्वकायोऽग्रमेयः ॥
क्रुद्धः कंसेन कालो भयचकिनदृशा योगिभिर्घ्येयमूर्ति-
दृष्टो रंगावतारो हरिरमरगणानंदरुत्पातु युष्मान् ॥ ४ ॥

संविष्टो मणिविष्टरेंऽकृतलमध्यासीनराघामुखे
कस्तूरीतिलकं मुद्रा विरचयन् हृषांतुक्चो संस्पृशन् ॥
अन्योन्यस्मितचंद्रिकाकिसलयैराघयन्मन्मथ
गोपीगोपपरिवृतो यदुपतिः पायाज्जगन्मोहनः ॥ ५ ॥

आरुष्टे वसनांचले कुवलयदयामां ह्रियाघःकृता
दृष्टिःसंवलिता रत्ना कुचयुगे स्वर्णप्रमे धीमति ॥
वालः कश्चन चूतपङ्कज इति भ्रांत्या स्मितास्यश्रियं
श्लिष्यंश्तामथरुनिमणीं नतमुखीं कृष्णः स पुष्पातु नः ॥६॥

उच्यते कोऽपि महीधरो लघुतरो दोर्भ्यां घृतो लीलया
सेन त्वं दिवि भूतले च सततं गोवर्धनोद्धारकः^१ ॥
त्वां त्रैलोक्यधुर वहामि कुचयोरग्रेनतद्रूप्यते
किं वा केशव भाषणेन यदुना पुण्यैर्यशोलभ्यते ॥ ७ ॥

सध्याचंदन भद्रमस्तु भवते भो स्नानं तुभ्यं नमो
भो देवाः पितरश्चतर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम् ॥
यत्र कापि निपद्य यादवकुलोत्तंसस्य कंसद्विषः
स्मारं स्मारमघं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे ॥ ८ ॥

हे गोपालक हे कृपाजननिपे हे तिन्धुकन्यागते
 हे कंसांतक हे गजेंद्रक.रुणागारीण हे माधव ॥
 हे रामानुज हे जगत्प्रयगुणे हे पुंढरीकाश मां
 हे मांथोजननाथ पालय परं जानामि न त्वां विना ॥ ९ ॥

कस्तूरीतिलकं ललाटपटले यशस्थले कौस्तुभं
 नानाप्रं गद्यभीक्तिकं वरतले घेणुं करे फंकणम् ॥
 सर्पांगे हरिचंदनं च कन्दपन् कंठे च मुक्तायलि
 गोपग्री परिघेष्टितो विजयते गंगाल शूडामणिः ॥११०॥

यस्याग्न्यभूतस्य गुरो प्रसादाद्दहं विमुक्तोऽस्मि क्षीरयथान् ॥
 सर्वोपदेष्टुः पुण्योत्तमस्य तस्याग्निपत्रं प्रयनोऽस्मिनित्यम् ॥

इति श्रीलीलाशुभविरचिते श्रीकृष्णकर्णामृते
 द्वितीयशतकं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ श्रीकृष्णकर्णामृते तृतीयं शतकम्

श्रीमद्राधावल्लभो जयत्यतिराम् ॥

अरितस्यस्त्ययनं समस्तजगतामव्यस्तलक्ष्मीस्तनं,
 यस्तुष्यस्तरजस्तमोभिरनिशं न्यस्तं पुरस्ता दिव ॥
 हस्तो दस्तगिरीद्रमस्तकतरुमस्तागविस्तरित-
 स्तस्तस्यस्तद्यनसंस्तरलसत्प्रस्तावि रात्रानुतम् ॥ १ ॥

राधाराधितविभ्रमाद्भुतरसं लावण्यरत्नाकरं
 साधारण्यपदव्यतीनसहजस्मेराननांमोहहम् ।
 आलंघ्ये हरिनीलगर्धगुरुतां सर्वस्वनिर्वापणं
 बालं धेणविकं विमुग्धमधुरं मूर्द्धाभिगिर्क महः ॥ २ ॥

करिणामलंदयगतिवैभवं भजे कृष्णावलंबितकिशोरविग्रहम् ॥
 यमिनामनारतविहारि मानसे यमुनावनंतरसिकं परं महः ॥ ३ ॥

अतंत्रितत्रिजगदपि प्रजांगनानियंत्रितं विपुलत्रिलोचनाश्रया ॥
निरंतरं मम हृदये विजृम्भतां समंततः सरसतरं परं महः ॥३॥

कदर्पप्रतिमल्लुकांतिविभवं कादंबिनीवांधवं
चुन्दारण्यविलासिनी व्यसनिनं वेपेण भूपामयम् ॥
मंदस्मेरमुखांबुजं मधुरिमव्यामृष्टत्रिवाधरं
चंदे कंदलितार्द्रयौवनजनं कैशोरकं शार्ङ्गिणः ॥४॥

आमुक्तमानुषममुक्तनिजानुभाव-
मारुढविग्रहमगूढविदग्धलीलम् ॥
धामृष्टयौवनमनष्ट्रिशोर भाव-
माद्यं महः किमपि माद्यति मानसेमे ॥ ५ ॥

ते ते भावाः सकलजगति लोभनीयप्रभावा
नानातृष्णा सुहृदि हृदि मे काममाविर्भवतु ॥
लीलावेषुकणितलसितस्मेरवक्त्रारविदा-
श्नाहं जाने मधुरमपरं नंदपुण्यांबुपूरात ॥ ७ ॥

सुरुतिभिराहते सरसवेषुनिनादसुधा-
रसलहरीविहारनिरयग्रहकर्णपुटे ॥
प्रजयर सुंदरीमुपसरोरुहसारसिके
महसि कथा नु मज्जति मदीयमिदं हृदयम् ॥ ८ ॥

तृष्णातुरे चेतनि जृम्भमाणं-
मुष्णन्मुहूर्मोहमदांचकारम् ॥
पुष्पातु नः पुण्यदयैकसिन्धोः-
तृष्णस्य कारुण्यकटाक्षकेलिः ॥ ९ ॥

निगिलनिगममौलीशालितं पद्ममलं परमस्य तेजसः ॥
मज्जभुवि बहुमन्महेतयं सरसकरीषविशेषभूषितम् ॥ १० ॥

उदारमृदुलन्मितव्यतिकराभिरामाननं
मुदा मुहुर्द्रीर्णया मुनिमनोबुजाघ्रेडितम् ॥

मदालसविलोचनप्रज्वलभ्रमुग्रास्त्रादिनं
कदानुकमलेक्षणं कमपिवालमालोक्ष्ये ॥ ११ ॥

प्रजजनमदगोपिहोचनोच्छिष्टशेयी-
कृतमति चपलाभ्यां लोचनाभ्यामुमाभ्याम् ॥
सहृदपि परिपातुं ते वयं पारयामः
कुयलवदलनोलं कांतिपूरं कदा नु ॥ १२ ॥

घोषयोपिद्गुगीतवैभवं कोमलस्तनितवेणुनिःस्रवणम् ॥
सारभूतमभिरामसंपदां धाम तामरसलोचनं भजे ॥ १३ ॥

लालया ललितपावत्यंतं मूलगेढमिष मूर्तिनंपदाम् ॥
नीलनीरदविकासविभ्रमं बालमेव यमाश्रयामहे ॥ १४ ॥

वंदेसुरारेश्वरणाविद्वंदं दयाशिशितशेषवस्य ॥
वंदारुचुंशारुचुंदमोलि मंदारमालाविनिमर्दमं ॥ १५ ॥

यस्मिन्नुत्पति यस्यशेखरभरः कौंचद्विपञ्चंद्रकी
यस्मिन् दृष्यति यस्य घोषसुरभि जिघ्रन्त्युपोर्ध्वजटे ॥
यस्मिन्सज्जति यस्य विघ्नमगति बांछनदरेः लिघुर-
स्तद्वृंदावनकल्पकद्रुमवन तं वा किशोरं भजे ॥ १६ ॥

अरुणाधरामृतविशेषितं म्रितं वरुणालयानुगतवर्णवैभवं ॥
तरुणारविद्वलशीर्घलोचनं करुणालयं कमपिवालमाश्रये ॥ १७ ॥

लावण्यवीचीललितांगभूषां भूषापदारोपितपुण्यवर्हाम् ॥
कारुण्यधाराटकटाक्षमालां बालां भजेऽल्लववशलक्ष्मीम् ॥ १८ ॥

मधुरैकरसं वपुर्विमोर्मयुगवोच्चिरं भजामहे ॥
नगरीमृगशावलीचनानां नयनेंद्रीवरवर्षरपितम् ॥ १९ ॥

पर्याकुलेन नयनांत विवृमितेन
वपुःशेन कोमलमदस्मितविभ्रमेण ॥
मंद्रेण मंजुलसरेण च जल्पितेन
नंदस्य हंत तनयो हृदयं धुनोति ॥ २० ॥

कंदर्पकंदूलकटाक्षवंदीरिंदीवराक्षीरमिलापमाणान् ॥
मंदस्मिताधारमुखारविन्दान्वन्दामहेवल्लवधूर्नपादान् ॥ २१ ॥

लोलाटोपकटाक्षनिर्भरपरिष्वङ्गप्रसंगाधिक,
प्रीतेरीति विभंगसंगरलसद्वेणुप्रणादामृते ॥
राधालोचनलालितस्थललितस्मेरे मुरारेमुंदा
माधुर्यंकरसे मुखेंदुकमले मञ्जं मदीयं मनः ॥ २२ ॥

शरणागतवज्रपंजरे शरणे शार्ङ्गधरस्यवैभवे ॥
रूपयाधुनगोपविश्रहे कियद्वन्यन्मृगयामहे वयम् ॥ २३ ॥

जगत्त्रयैकांतमनोज्ञभूमिश्चेतस्यजघ्नं मम सन्निधत्ताम् ॥
रामासमास्थादितसौकुमार्यं राधास्तनाभोगरसज्ञमोजः ॥ २४ ॥

वयमेते विश्वसिमः करुणाकरकीर्तिं किं वदंत्यग्रे ॥
अपि च विमो तव ललिते चपलतरा मतिरियं बाल्ये ॥ २५ ॥

वत्सपालचरः कोऽपि घत्स श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
उत्सवाय कदा भावीत्युत्सुके मम लोचने ॥ २६ ॥

मधुरिमभरिते मनोभिरामे मृदुलतरस्मितमुद्रिताननैर्दो ॥
त्रिभुवननयनैरुलोभनीये महसि वयं व्रजभाजि लालसाः स्मः ॥

मुक्त्वा रघिदे मकरंदघिदुनिष्पंदलीलामुरलीनिनादे ॥
व्रजांगनार्पागतरगमृगसंग्रामभूमौ तव लालसा स्मः ॥ २८ ॥

धाताप्रायतलोचनांशुलहरी लोलासुधाऽऽप्यायित-
र्गताम्बेडितदिध्यकेलिभरितैः स्त्रीतत्रंजलीजनैः ॥
स्वेद्रांमः कणभृणितेन किमपि स्मेरेण वस्त्रेन्दुना
पादांभोजमृदुप्रचारसुलभं पश्यामि दृश्यं मदः ॥ २९ ॥

पाणौ वेषुः प्रकृतिमुकुमारावृत्तौ बाल्यलक्ष्मीः
पाश्वे बालाः प्रणयसरसा लोकितापांगलीलाः ॥ ३० ॥
मौली यद् मधुरवदनांभोजे मोक्ष्यमुद्रे-
त्याट्टाकारं किमपि कितवं ज्योतिर्येषयामः ॥ ३० ॥

आरुद्धेणुनरुणावरिभ्रमेण
माधुर्यशालिवदनावुजमुद्धती ॥
केशोर्के वयमि कांचनकांतियष्टिः
आलोक्यतां किमनया चनदेवता वः ॥ ३६ ॥

अनन्यस धारणक्रांतिकांतमाक्रांतगोपीनयनार्विन्दम् ॥
पुंसः पुराणस्य नयं विलासं पुण्येन पुण्येन विलोकरिष्ये ॥ ३७ ॥
साष्टांगपातमभिव्यं समस्तमार्गः
स्वर्गान्मुरेन्द्रनिकरानिदमेव याचं ॥
मंदस्मितार्द्रमधुराननचन्द्रविद्ये
नंदस्यपुण्यनिचये मम भक्तिरस्तु ॥ ३८ ॥

एषु प्रवाहेषु स गद्य मग्ये क्षणोपि गण्यः पुरुषायुषेषु ॥
आस्थाद्यते यत्र कयापि दृष्ट्या नीलस्य बालस्य निजं चग्निम् ॥

निमग्नसरमाधरं निजदयार्द्रदिव्येक्षणं
मनाशमुखपंकजं मधुर्साद्रिमंदस्मितम् ॥
रमहाहृदयास्पदं रमितबल्लयोलोचनं
पुनःपुनरुपा स्महे भुवनलोभनीयं महः ॥ ३९ ॥

स कोपि बाल सरस्मीरुशशः सा च व्रजराजनपादश्रुतीः ॥
मुहुस्तदेतद्युगलं मदीये मोमुह्यमानेपि मनस्युदेतु ॥ ४० ॥

मरि प्रयाणाभिमुखे च बल्लवीमनद्वयीदुर्गलितः स बालक ॥
शनैः शनैः श्रावितवेणुनिःस्वनो विलासवेपेण पुरः प्रतीयताम् ॥

अतिभूमिमभूमिमेव वा वचसां घासितबल्लवीस्तनम् ॥
मनसामपरं रसायनं मधुराढेतमुपास्महे महः ॥ ४१ ॥

जननांतरेपि जगदेरुमंडने कमनीयघास्त्रि कमलायतेक्षणे ॥
व्रजमुंदरीजनविलोचनामृते चपलानि संतु सकलेंद्रियाणि मे ॥

मुनिध्रेणीयं च ममरलसद्वल्लवपुस्तनधोणी-
विश्वस्तैमितनयनांभोजसुभगम् ॥
पुनः श्लाघाभूमि पुलकितगिरां नैगमगिरां
चनदयामं चंदे किमपि कमनीयाकृति महः ॥ ४२ ॥

अनुचुंवतामपि चलेन चेतसा
मनुजाकृतेर्मधुरिमश्रियं विमोः
अपि देव कृष्ण दयितेति जल्पता-
मपिनो भवेयुरपि नाम तादृशः ॥ ४१ ॥

किशोरवेपेण कृशोदरीदृशां विशेषदृश्येन विशाललोचनम् ॥
यशोदया लब्धयशोनवांबुधिं निशामये नीलनिशाकरं कदा ॥

प्रकृतिरयत्नु नो विलासलक्ष्म्याः
प्रकृतिजडं प्रणतापराधयीश्याम् ॥
सुकृतिरुतपदं किशोरमावे
सुकृतिरुत प्रणिधानपात्रमोजः ॥ ४३ ॥

मपहसितसुधामदायलेपैरतिसुमनोहरमार्द्रमंदहासैः ॥
व्रजयुयतिविलोचनायलेह्यं रमयतु धाम रमावरोधनं नः ॥ ४४ ॥

अंकूरितस्मेरदशाविशेषैरश्रांतदृपांमृतवर्षमक्ष्याम् ॥
संकोडतां चेतसि गोपकन्या'धन'स्तनस्वस्त्ययनं महो नः ॥

मृगमदपंकसंकरविशेषितवन्द्यमहा-
गिरितटगंडगैरिकधनद्रव्यविद्रुमितम् ॥
अजितभुजांतरं भजत द्वे यत्त गोपवधूस्तन-
कलशस्थलीघुस्त्रणमर्दनकर्दमितम् ॥ ४६ ॥

धामूलपल्लवितलीटमपांगजालै-
रासिचती भुवनमादृतगोपवेपा ॥
बाल्याकृतिर्मृदुलमुग्धमुखेदुर्विवा
माधुर्यसिद्धिरवतान्मधुचिद्विपो नः ॥ ४७ ॥

धिरणन्मणिनूपुरं यजे धरणांमोजमुपास्त्व शाङ्गिणः ॥
सरसे सरसि श्रिया भित्तं कमलं वा कलहंसनादितम् ॥ ४८ ॥

शरणमशरणानां शारदांमोजनेत्रं
निरयधिं मधुरिम्णा नीलवेपेण रम्यम् ॥
स्मरशरपरतंत्रस्मेरनेप्रांयुजाभि-
र्धजयुचतिभिरन्यादृश संवेष्टितं नः ॥ ४९ ॥

सुव्यक्तकांतिभरसौरभदिव्यगात्र-
मव्यक्तयौवनहरीतकिशोरभावम् ॥
गव्यानुपालनविधावनुशिष्टमव्या-
दव्याङ्गरभ्यमपिलेश्वरचैभवं नः ॥ ५० ॥

अनुगतममरीणामंवरालंविनीनां
नयनमधुरिमश्रीनर्मनिर्माणसीमाम् ॥
प्रजयुवतिविलासव्यापृतापांगमव्या-
त्त्रिभुवनसुकुमारं देवकेशोरकं नः ॥ ५१ ॥

आपादमाचूडमतिप्रसक्तैरापीयमाना पमिर्ना मनोभिः ॥
गोपीजनदातरसावताशो गोपालभूपालकुमारमूर्तिः ॥ ५२ ॥

दिष्टया घृन्दावनमृगदृशां विप्रयोगाकुलानां,
प्रत्यासन्नं प्रणयचपलापांगवीचीतरंगीः ॥
लक्ष्मी लीलाकुवलयदलस्यामलं धाम कामा-
न्पुष्णीयान्नः पुलकमुकुलाभोगभूपाविशेषम् ॥ ५३ ॥

जयति शुहृशिर्षीद्रपिच्छमौलिः
सुरगिरिगैरिककल्पितांगरागः ॥
सुरयुवतिविक्रीर्णसूतवपस्त्रपित-
विभूषितकुंतल कुमारः ॥ ५४ ॥

मधुरमंदशुचिस्मितमंजुलं यदनपंकजमंगजवेलितम् ॥
विजयतां व्रजयालवधजनस्तनतटीविलुठन्नयनं विभोः ॥ ५५ ॥

अलसविलसन्मुग्धस्निग्धस्मितं प्रजसुंदरी-
मदनरदनस्यन्नं धन्यं महद्ददनांबुजम् ॥
तरणमरणज्योत्स्ना कात्स्न्यस्मितस्नपितांधरं
जयति विजयश्रेणीमेणीदृशां मदगन्महः ॥ ५६ ॥

राधाकेलिकटाक्षवोक्षितमहावक्षःस्थलीमडन
जीयासुः पुलकांकुरास्त्रिभुवनास्वादीयसस्तेजसः ॥
श्रीझान्तप्रतिसुप्तदुग्धतनया मुग्धावबोधक्षण-
प्रासारूढद्वीपगूढगङ्गाः साम्राज्यसांद्रश्रियः ॥ ५७ ॥

स्मितस्तुतसुधाधरा मदशिखंडियर्हाकिता
विशालनयनांबुजा प्रजविलासिनीवासिताः ॥

मनोऽमुखपंकजा मधुरवेणुनादद्रवा
जयन्ति मम चेतसश्चिरमुपासिता वासनाः ॥ ५८ ॥

जीवादसौ शिखिशिखंडकृतावतंसा-
सांसिद्धिकी सरसकांतिसुधासमृद्धिः ॥
यद्विदुलेशकणिकापरिमाणभाग्यात्-
सौभाग्यसौमपदमंचति पंचवाणः ॥ ५९ ॥

आयामेन दृशोविंशालतरयोरक्षय्यमार्द्रस्मित-
च्छायाधर्पितशारदंदुललितं चापल्यमात्रं शिशोः ॥
आयासानपरान्विधूय रसिकैरास्वाद्यमानं मुहु-
र्जीवाद्गुग्मद्वल्लघीकुचभराधारं किशोरं महः ॥ ६० ॥

स्कंधादारपद्मं व्रजः कतिपये गोपाः सहायादयः
स्कंधालंघिनि घत्सदान्नि घनदा गोपांगनाः स्वांगनाः ॥
शृंगारागिरिगैरिकं शिवशिवश्रीमन्ति यद्वाणि च
शृंगप्राद्विक्रिया तथापि तमिमं प्राहृत्त्रिलोकेश्वरम् ॥ ६१ ॥

श्रीमद्द्विहिशिखंडमंडनशुपे श्यामाभिरामत्विये-
लावण्यैकरसायसिक्तवपुषे लक्ष्मीसरः प्रावृषे ॥
लीलाट्टपूरसमधर्ममनसे लोलामृतस्रोतसे
के वा न स्पृहयन्ति हंत मद्दसे गोपीजनप्रेयसे ॥ ६२ ॥

आपाटलाधरमधीरविलोलनेत्र-
मामोदनिर्भरितमद्भुतकांतिपूरम् ॥
आविस्मितामृतमनुस्मृतिलोभनीय,
मानुद्रिताननमहो मधुरं मुरारेः ॥ ६३ ॥

जागृहि जागृहि 'चेतश्चिराय चरितार्थता भवतः' १ ॥
अनुभूयतामिदमिदं पुटः स्थितं पूर्णनिर्माणम् ॥ ६४ ॥
घरणयोररुणं करुणार्द्रयोः कचभरे बहुलं विपुलं दृशोः ॥
चपुपिमंजुलं मंजनमेवके वयसि चालमहो मधुरं महः ॥ ६५ ॥

मालावर्द्धमनोऽकुंतलभयं यन्मयप्रसूनोक्षितं
शैलेयद्रवपल्लवचित्रतिलकं शश्वन्मनोहासिणीम् ॥
लीलावेणुस्वामृतैकरसिकां लावण्यलक्ष्मीमयीं
पालां यालतमालनीलवपुषं वंदे परां देवताम् ॥ ६६ ॥

जिह्वानं जिह्वानं नु जाने न मोग्ध्यं
दुहानं दुहानं मुधां वेणुनादैः ॥
लिहानं लिहानं नु दिव्यैरपांगै-
र्महानंदसर्वस्यमेतन्ममेत्तम् ॥ ६७ ॥

लसद्द्वर्षापीडं ललितमुदशं स्मेरवदनं
भ्रमत्क्रीडापांगं प्रणतजनतानिर्वृतिपदम् ॥
नयांभोदश्यामं निजमधुरिमामोदमरितं
परं देवं धंदे परिमिलितकेशोरकरसम् ॥ ६८ ॥

सारस्य सामग्र्यमिद्याननेन माधुर्यचातुर्यमिवस्मितेन ॥
तारुण्यकारुण्यमिवेक्षणेन चापल्यसाकल्यमिदं दृश्यते ॥ ६९ ॥

यश्च धा तत्र धा देव यदि विष्वस्मिन्स्ययि ॥
निर्माणमपि दुर्जरमर्षाचीनानि किं पुनः ॥ ७० ॥

रागांधगोपीजनचंद्रिताभ्यां योगोद्रमृगेंद्रनिषेविताभ्याम् ॥
आताम्रपंकजद्विभ्रमाभ्यां स्यामिन् पद्माभ्यामयमंजलिस्ते ॥

अथानुलापान् व्रजलुन्दरीणामरुत्रिमाणां च सरस्यतीनाम् ॥
आर्द्राशयेन अवर्णाचलेन संभावयंतं तरुणं गृणीमः ॥ ७२ ॥

मनसि मम सन्निधत्तां मधुरमुखा मंधरापांगा ॥
करकलितललितधंशो कापि किशोरोपरुतिः कृपालहरी ॥ ७३ ॥
रक्षंतु नः शिक्षितपाशुपाल्या बाला वृता बहिर्दिशिवाचतंसाः ॥
प्राणप्रियप्रस्तुतवेणुगीताः शीतादृशोः शीतलगोपकः ॥ ७४ ॥

स्मितस्तयकिताघरं शिशिरवेणुनादामृतं
मुहुस्तरललोचने मदकटाक्षमालावृतम् ॥
उरस्थलविलीनया कमलया समालिंगित
भुवःस्थलमुपागतं भुवनदैवतं पातु नः ॥ ७५ ॥

द्रधिमयननिनादैस्त्यक्तनिद्रः प्रभाते
निमृतपदमगारं बलुवीनांप्रविष्टः ॥
मुखकमलसमीरितशु निर्वाप्यदीपान्
कवलितनयनीतः पातु गोपालबालः ॥ ७६ ॥

नयनांबुजे भजत कामदुर्धं हृदयांबुजे किमपि कारुणिकम् ॥
 चरणांबुजे मुनिकुलैरुचनं वदनांबुजे वज्रवधूविभवम् ॥ ७७ ॥
 निर्वासनं हंत रसांतराणां निर्वाणसाम्राज्यमिवावतीर्णम् ॥
 अध्याजमाधुर्यमहानिधानमव्याद्वज्जानामधिदैवतं नः ॥ ७८ ॥
 गोपीनामभिमतगीतवेपहर्षादापीनस्तनभरनिर्मरोपगूढम् ॥
 केलीलीनामवतु रसैरुपास्यमानं कार्लिदीपुलिनचरं परं महो नः ॥
 खेलतां मनसि खेचरंगना माननीयमृदुवेणुःनिस्थनैः ॥
 कानने किमपि नः कृपास्पदं कलमेघरुलक्षोद्ब्रह्मं महः ॥ ८० ॥
 कार्लिदीपुलिने तमालनिधिडल्लये पुरः संचर-
 तोये तोयजपत्रपात्रनिहितं दध्यन्नमश्नाति यः ॥
 घामे पाणितले निधाय मधुरं वेणुं विपाणं कटि-
 प्रांते गाश्च विलोकयन्प्रतिरुलं तं बालमालोरुये ॥ ८१ ॥
 पणीशावधिलोचनाभिरलसश्रेणीभर्यौढमि-
 धेणीभूतरसक्रमाभिरमितः श्रेणीरुताभिर्वृतः ॥
 पाणीनामघिनोदयन् रतिपतेस्तृणीशयैः सापकै-
 र्वाणीनामपदं परं व्रजजनक्षाणीपतिः पातु नः ॥ ८२ ॥
 पद्मोपीयदनेंदुमंडनमभूत्कस्तूरिकापत्रकं
 यल्लक्ष्मीकुचशातकुंभरुलक्षे व्याकोचमिंदीवरम् ॥
 यन्निर्वाणनिधानसाधनविधां सिद्धांतनं योगीनां
 तन्नः श्यामलमाविरस्तु हृदये कृष्णामिधानं महः ॥ ८३ ॥
 कुल्लेदीवरकांतिमिंदुवदनं बर्हावितंसप्रियं
 धीवत्सांकमुदारकौस्तुभधरं पीतांबरं सुन्दरम् ॥
 गोपीनां नयनोत्पलाचिततनुं गोगोपसंघावृतं-
 गौर्पिद् फलवेणुनादनिरतं दिव्यांगभूर्यं भजे ॥ ८४ ॥
 यन्नाभीसरसीरुढांतरपुटे भृगायमानो विधि-
 र्यद्वक्षः कमलाविलासमदनं यच्चश्रुषोर्चेद्विने ॥
 यत्पादाब्जविनिःसृता सुरनदी शंभोः शिरोभूषणं
 यन्नामस्मरणं धुनोति दुरित पायात्स नः केशव. ॥ ८५ ॥
 रक्षंतु त्वामसितजलजैरंजलिन्पादमूले
 मीना नामोसरसि हृदये मारवाणा मुखादेः ॥

हाराः कंठे हरिमणिमया यक्षप्रपन्ने द्विरेफा-
पिच्छाचूडाश्चिकुरनिचये घोषयोपित्काटाक्षाः ॥ ८६ ॥

प्रातः स्मरामि दधिघोषविधृतनिद्रं
निद्राघसानरमणोयमुरारविन्दम् ॥
हृद्यानयधयपुषं नयनाभिराम-
मुन्निद्रपन्नयतं नयनीतचोरम् ॥ ८७ ॥

फुल्लदलकयतंसकोलसद्गल्लमागमगवीगवेपितम् ॥
वल्लवीचिकुरवासितांगुलीपल्लवं कमपि वल्लवं भजे ॥ ८८ ॥

स्तेयं हरेर्हरति यन्नयनीतचौर्यं
जारत्वमस्य गुरुतल्परुतापराधम् ॥
हृत्पां दशाननहतिर्भधुपानदोषं
यत्पूतनास्तनपयः स पुनातु कृष्णः ॥ ८९ ॥

मार मा वस मदीयमानसे माधवैकनिलये यदृच्छया ॥
हे रमारमण वार्यतामसौ कः सहेत निमज्जेदमलंघनम् ॥ ९० ॥

अकुञ्चितं जानु करं च यामं न्यस्य क्षितौ दक्षिणहस्तपद्मे ॥
आलोकयंतं नयनीतसंहं घालं भजे कृष्णमुपानतांगम् ॥ ९१ ॥

मंदारमूले मदनामिरामं विद्याधरापूरितवेणुनादम् ॥
गोगोपगोर्धजनमध्यसंस्थं गोपं भजे गोकुलपूर्णचंद्रम् ॥ ९२ ॥

जानुभ्यामभिधार्यतं बाहुभ्यामतिसुंदरम् ॥
सुकुण्डलालकं घालं गोपालं चितयेदुपः ॥ ९३ ॥

विहायकोदंडशरान्मुहूर्ते गृहाण पाणौ मणिचारुवेणुम् ॥
मायूरवहं च निजोत्तमांगे सीतापते त्वांप्रणमामि पश्चात् ॥

अयं क्षीरंभोधिः पतिरिति गवांपालक इति
धितोऽस्मामिः क्षीरोपनयनधिया गोपतनयः ॥
अनेन प्रत्यूहो ध्वरचि सततं येन जननी-
स्तनादप्यस्मार्कं सहृदपि पयोदुर्लभमभूत् ॥ ९५ ॥

हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बल्यत्कृष्ण किमद्भुतम् ॥

हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥ ९६ ॥

या प्रीतिर्विदुरापिते सुररिपो कुंत्यपिते यादृशी
 या गोवर्धनमूर्ध्नि या च पृथुके स्तन्ये यशोदापिते ॥
 भारद्वाजसमपिते शबरिकादत्तेऽघरे योपितां
 या प्रीतिर्मुनिपत्निभक्तिरचिते ह्यत्रापि तां तां कुरु ॥ ९७ ॥
 तमसि रविरिद्योद्यन्मञ्जतामंबुराशौ,
 प्लव इवतृपितानां स्यादुदर्पीवमेघः ॥
 निधिरिव विघ्नानां दीर्घतीव्रामयानां
 भिपगिव कुशलं नो दातुमायातु शौरिः ॥ ९८ ॥
 कोदंडं मच्छुणं सुगंधिधिशिखं चक्राञ्जपाशांकुशं
 द्वैर्मविण्णुलतां करैश्चदधतं सिद्धरपुजारुणम् ॥
 पद्मपाधिकसुन्दरं स्मितमुखं गोपांगनाप्रेष्ठितं
 गोपालं मदनाधिपं तमभजं त्रैलोक्यरक्षामणिम् ॥ ९९ ॥
 सायंकाले घनानि कुसुमितसमये संकते चद्रिकायां-
 त्रैलोक्यार्पणानां सुरनरगणिकामोहनापांगमूर्तिम् ॥
 स्वयं धृंगारभावेनवरसमरितैर्गोपकन्यासहस्रै-
 र्यदेहं रासकेलीरतमतिसुभगं वदयगोपालकृष्णम् ॥ १०० ॥
 कदंबमूले क्रीडतं वृन्दावननिपेक्षितम् ॥
 पद्मोपरि स्थितं वन्दे वेणुं गायेतमच्युतम् ॥ १०१ ॥
 बालं नीलांबुदामं नयमणिविलसर्तिककिणोजालवद्ध-
 धोणीजंघांतयुग्मं विपुलरुदनसप्रोल्लसत्कण्ठभूपम् ॥
 फुल्लाम्भोजामवक्त्रं हतशकटपतत्पूतनाद्यंप्रसन्नं
 गोविन्दं चंद्रितेन्द्राद्यभरवरजं पूजयेद्वासराशौ ॥ १०२ ॥
 यद्यं देवैर्मुकुंदं विकसितकुरु विदाममिदीवराक्षं
 गोपीगोघृन्दवीतं जितरिपुनिघ्नं कुंदमंदारहासम् ॥
 नीलप्रीवाद्यपिच्छप्रथनसुविलसत्कुतलं भानुमंतं-
 देयं पीताम्बराढ्यं यज यज दिनशोमध्यमाह्ने रमयि ॥ १०३ ॥
 चक्रान्तध्वस्तवैरिचित्रमजितमपास्तावनीभारमाद्यै-
 रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुनं तत्तन्निर्णीतिहेतोः ॥

सायाह्ने निर्मलांगं निरुपममचिरं चितयेन्नीलभासं
 मंत्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपदं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥ १०४ ॥
 शंखुल्या कः कपाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं घसंतो
 नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं विजिह्वः कर्णोद्वः॥
 नाहं घोरादिमर्दी किमसि खगपतिर्नो हरिः किं कर्णोद्व
 इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजितः पातु धधकपाणिः ॥ १०५ ॥
 राधामोहनमंदिरादुपगतश्चंद्रायलीमूचिचान्-
 राघे क्षेममयेऽस्ति तस्य घचनं ध्रुत्वाह चंद्रायली ॥
 कंसक्षेममयेयिनुगचहृदये कंसः क दृष्टस्त्वया-
 राधा केति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु यः ॥ १०६ ॥
 कोदंडमैक्षयमखंडभिषुं च पौष्पं-
 चक्राब्जपाशखणिकांचनवंशनालम् ॥
 विश्राणनप्रधिघयाहुभिरर्फवर्णं-
 ध्यायेद्धरिं मदनगोपविलासयेयम् ॥ १०७ ॥
 जयतु जयतु देवो देवकीनंदनोऽयं
 जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ॥
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलांगो
 जयतु जयतु पृथ्वीभारहारो मुकुदः ॥ १०८ ॥
 कृष्णानुस्मरणादेव पापसंघातपंजरः ॥
 तदा भेदमायाति गिरिवज्रहतो यथा ॥ १०९ ॥
 इति श्री लीलाशुकविरचिते श्रीकृष्णकृष्णामृतं
 तृतीयं शतकं समाप्तम् ॥
 श्रीमद्राधाकृष्णचरणारविंदार्पणमस्तु ॥

आलीलाशुक(विल्वमंगल)विरचितम् श्री कृष्णकर्णामृतम्

यसंततिलकं छंदः

धिनामणिर्जयति, सोमगिरिर्गुरुर्मे
शिक्षागुरुश्च, भगवान् धिप्रिपिच्छमौलिः ॥
यत्पादकल्पतरुपल्लवशेखरेषु
लीलास्वयंवररसे लभते जयश्रीः ॥१॥

षाड्जविकीर्तितं छंदः

अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविलगात्कल्पप्रसूनाण्डतम्
चस्तु प्रस्तुतवेषुनादलहरोनिर्वाणनिर्व्याकुलम् ॥
अस्तस्रस्तनिकद्वनीविविलसद्, गोपीलङ्कावृतम्
हस्तन्यस्तनतापवर्गमसिलोदारं किशोराकृतिः ॥२॥

चातुर्यैरुनिधानसीमवपलापाङ्गच्छटामंथरं
लावण्यामृतवीचिलोलितदृशं, लक्ष्मीकटाक्षारुतम् ॥
फालिंद्रीपुलिनांगणप्रणयिन, कमावताराङ्कुरं
यालं निलममी धयं, मधुरिमस्वापज्यमाराधुमः ॥३॥

बहोत्तिसविलासकुंतलभरं, माधुर्यमग्नानम्
मौन्मीलन्नवयौवनं, प्रविलसद्वेषुप्रणादानृतम् ॥
आपीनस्तनकुङ्कुमलाभिरभितो, गोपीभिराराधितम्
ज्योतिश्चतसि नञ्चकास्तु जगतामेकामिरामानृतम् ॥४॥

श्रीकिलकम् छंदः

मधुरतरस्मितानृतविमुग्धमुष्णाम्बुरुहं
मदशिक्षिपिच्छलाञ्छितमनोहररुचप्रचयम् ॥
विषयविषामिषप्रसनगृध्नुनि चेतसि मे
विपुलविलोचनं किमपि धाम चकास्तु चिर ॥५॥

शंजुगार्गिणी छंदः

मुकुलापमननयनाम्बुजं विभोर्मुर्लीनिनादमकरंदनिर्मरम् ।
मुकुरायमाणमृदुगंडमंदलं मुगपंकजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥६॥

औरच्छंदसिकम् छंदः

कमनीयकिशोरमुग्धमूर्तेः कलघेणुक्वणितादृताननेन्दोः ।
मम याचि विजृम्भताम् मुरारेर्मधुरिम्णः कणिकापि कापि कापि ॥७॥

द्वित्विंशति छंदः

मदशिखंडिशिखंडविभूषणम् मेघनमंथरमुग्धमुखांबुजम् ।
यजवधूनयनांजनरंजित, विजयतां मम घाङ्मयजीयितम् ॥८॥

षष्ठरी छंदः

पल्लवारुणपाणिपंकजसंगिवेणुरथाकुलम्
फुल्लपाटलपाटलीपरिवादिगादस्येरुहम् ॥
उल्लसन्मधुराधरपुतिमंजरीसरसाननम् ।
घल्लशीकुचकुंभकुंकुमपंकिलं प्रभुमाभये ॥९॥

उपेन्द्रतल छंदः

अपांगरेयाभिरभंगुराभिरनंगरेखारसरंजिताभिः ।
अनुक्षणं घल्लयसुंदरीभिरभ्यस्य(र्च्य)मानं विभुमाभयामः ॥१०॥

औपच्छंदसिकं छंदः

हृदये मम हृद्यभिन्नमाणं, हृदयं हर्षविशाललोलनेत्रम् ।
तरुणं यजयालसुंदरीणां, तरलं किंचन धाम संनिघत्ताम् ॥११॥

मालिनी छंदः

निपलभुवनलक्ष्मीनित्यलीलास्पदाभ्याम्
कमलविपिनवीथीगर्वसर्वकपाभ्याम् ॥
प्रणमदभयदानप्रौढिगाढादृताभ्याम्
किमपि बहत्तु चेत्तः कृष्णपादाम्बुजाम्ब्याम् ॥१२॥
प्रणयपरिणताभ्यां भीमतालम्वनाभ्यां
प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ॥

प्रतिमुदरधिकाभ्यां प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां
प्रवहतु हृदये नः प्राणनाथः किशोरः ॥१३॥

वसंततिलकम् छंदः

माधुर्यवारिचिमदाम्बुतरंगभंगी
शृङ्गारलंकुलितशीतकिशोरवेपम् ॥
आमंदहासललिताननचंद्रविश्व-
मानन्दलंप्लवमनुप्लवतां मनो मे ॥१४॥

अलयाज्मंजुलमुखांजुजमुग्धभाषै-
रास्वाद्यमाननिजवेषुविनोदनादम् ॥
आक्रीडतामरुणपादसयोरुहाभ्या-
मात्रे मदीय हृदये भुवनाद्रंमोजः ॥१५॥

अनुष्टुप् छंदः

मणिनूपुरवाचालं वंदे तच्चरणं विभोः
ललितानि वक्ष्यामि लक्ष्माणि व्रजवीथिषु ॥१६॥

मंजुभाषिणी छंदः

मम चेतसि स्फुरतु वल्लवीविभो-
मणिनूपुरप्रणयिमंजुशिजीतम् ॥
कमलायनेचरकलिदकन्यफा-
फलहंसकंडकलकूजितादृतम् ॥१७॥

ललितगतिः छंदः

तरुणारुणकरुणामयविपुलायतनयनं
कमलाकुचकलशीभरविपुलीकृतपुलकम् ॥
मुरलीरवतरलीकृतमुनिमानसनलिनं
मम खेलतु मदचेतसि, मधुराघट्टममृतम् ॥१८॥

वसंततिलकं छंदः

आमुग्धमर्धनयनाभ्युज्जुष्यमानहर्षाकुलप्रजयधूमधुपननेन्द्रोः
मारुच्येषुस्वभाच्चकिशोरमूर्ते-

राधिर्मयन्तु मम चेतसि केऽपि मायाः ॥१९॥

पृथ्वी छंदः

कलकणितकंकर्ण, करनिरुद्धांगीतांनरं
 (श्रम) क्लमप्रसृतकुतलं, गलितवर्हभूपं विमोः ॥
 पुनः प्रवृत्तिचापलं, प्रणयिनीभुजापंत्रितं
 मम स्फुरतु मानसे मदनकेलिशय्योत्थितम् ॥२०॥

शादूलनिर्घोषितं छंदः

स्तोकस्तोकनिरुध्यमानमृदुलप्रस्यदिमंदस्मितं
 प्रेमोद्वेदनिरर्गलप्रलम्प्यकरोमोदगमम् ॥
 ध्योतुं ध्योगमनोहरं वज्रवधूलीलामिथो जल्पितं
 मिथ्यास्वापमुपास्महे भगवतः श्रीहानिमीलदृशः ॥२१॥

उपेन्द्रवक्त्र छंदः

विचित्रपत्राङ्कुरशालीयालास्तनान्तरं याम घनान्तरं वा
 अपास्य वृंदावनपादलास्यमुपास्यमन्यं न विलोकयामः ॥२२॥
 सार्धं समृद्धैरमृतायमानैरक्ता(ध्मा)यमानैर्मुग्धलीलिनादैः (विनोदैः).
 मुद्गानिपिक्तं मधुराकृतीनां धालं कदा नाम विलोकयिष्ये ॥२३॥

वैतालिय छंदः

शिशिरीकुहते कदा नु न, शिखिपिच्छाभरणः शिशुर्दशोः
 युगलं विगलन्मधुद्रवस्मितमुद्रामृदुना मुरेन्दुना ॥२४॥

वर्ततिलकम् छंदः

कारुण्यकर्तुंरकटाक्षनिरीक्षणेन
 तारुण्यसंवलितशैशववैभवेन ॥
 आपुण्यतामुचनमद्भुतविभ्रमेण
 श्रीकृष्णचंद्रः शिशिरीकुरु लोचनं मे ॥२५॥

शिखरिणी छंदः

कदा या कालिंदीकुयलपदलपामतरलाः
 कटाक्ष लक्ष्यन्ते किमपि करुणावीचिनिचिताः ॥
 कदा या कंदर्पप्रतिमटञ्जटाचंद्रशिशिराः
 कमप्यन्नस्तोपं दधति मुरलीकेलिनिनदाः ॥२६॥

वयस्यविलं छन्दः

अधीरमालोकितमार्द्रजल्पितं, गतं च गंभीरविलासमंथरम् ।
अमंदमालिङ्गितमाकुलोन्मदस्मितं च ते नाथचिदन्ति गोपिकाः ॥२७॥

प्रहर्षिणी छन्दः

अस्तोकस्मितभरमायतायताक्षं
निःशेषस्तनमृदितं व्रजांगनाभिः ॥
निःसीमस्तवकितनीलकान्तिधारं
दृश्यासं त्रिभुवनसुन्दरं महस्ते ॥२८॥

वपेन्द्रवज्रा छन्द

मयि प्रसादं मधुरैः कटाक्षैर्वंशीनिनाशनुचरैर्विधेहि ।
त्वयि प्रसन्ने किमिहापरैर्नस्त्वय्यप्रसन्ने किमिहापरैः ॥२९॥

निबद्धमूर्धाञ्जलिरेप याचे नीरन्ध्रदेन्योन्नतिमुक्तकण्ठम् ।
दयाम्बुधे देव भवत्कटाक्षदाक्षिण्यलेशेन सहस्रिपिञ्च ॥ ३० ॥

प्रहर्षिणी छन्दः

पिञ्जायतंसरचनोचितकेशपाशे पीनस्तनीनयनपङ्कजपूजनीये ।
चन्द्रारविद्विजयद्युतिवक्त्राब्जिरे चापल्यमेति नयनं तव शोशये नः ॥

वसन्ततिलकं छन्दः

त्वच्छैशवं त्रिभुवनाद्भुतमित्ययैहि
मन्त्रापलं च मम वा तव वाचिगम्यम् ।
तत्किं करोमि विरलं मुरलीविलासी-
मुग्धं मुपांबुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्याम् ॥३२॥

पर्याचितामृतरसानि पदार्थमहो
फलगूनि वलित विशाल-विलोचनानि ।
घाल्याधिकानि मदवल्लभभाविनीभि-
भवि लुठन्ति मुरतां तव जल्पितानि ॥३३॥

वंशस्यविलं छन्दः

पुनः प्रसन्नेन्दुमुखेन तेजसा पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्युधः ।
तदेव लीला मुरलीस्वामृतं समाचिचिन्नाय कदा नु मे भवेत् ॥३४॥

वृणन्तिलकं छन्दः

घालेन मुग्धचपलेन विलोकितेन
मन्मानसे कमपि चापलमुद्वहन्तम् ।
लोलेन लोचनरसायनमीक्षणेन
लीलाकिशोरमुपगृहितुमुत्सुकाः स्म. ॥३५॥

उपेन्द्रा छन्दः

अधीरयिभ्याधरविभ्रमेण हर्षाद्रंवेणुस्वरसंपदा च ।
अनेन केनापि मनोहरेण हा हन्त हा हन्त मनो दुनोपि ॥३६॥

वसन्ततिनकं छन्दः

यावन्न मे निजिलममंहटाभिघातं,
निसन्धि यन्धनमुपैति न कोऽपि तापः ।
तावद्विभो भवतु तावत्तु कस्यचन्द्र-
चन्द्रातपद्विगुणिता मम चित्तघात ॥३७॥

यावन्न मे न वशा दशमी कुतोऽपि,
रन्ध्रादुपैति तिमिरीकृतसर्वमायाः ।
लाग्न्यकेलिसदनं तव तावदेव,
लक्ष्या समुत्कण्ठितवेणु-मुखेन्दुयिम्बम् ॥३८॥

आलोललोचनविलोकितकेलिधारा,
नीराजिताग्रचरणैः करणाम्बुपाशैः ।
आर्द्राणि वेणुनिन्दं प्रतिनादपूरै-
राकण्यैर्वाभि मीननूपुरैश्छित्तानि ॥३९॥

हे देव ! हे दयित ! हे भुवनैक यन्त्रो !
हे कृष्ण ! हे चपल ! हे करुणैकसिन्धो !
हे नाथ ! हे रमण ! हे नयनाभिराम !
हा हा कदा नु भवितासि पथं दशोर्मै ॥४०॥

अमून्यघन्यानि दिनान्तराणि हरे त्वदालोकनमन्तरेण ।
अनाथवन्धो ! करुणैकसिन्धो ! हा हन्त हा हन्त कथं नयामि ॥४१॥

हरिणी छन्दः

किमिह कृणुमः कस्य द्रुमः कृतं कृतमाशया
कथयत कथामन्यां घन्यामहो हृदयेशयः ॥
मधुरमधुरस्मेराकारे मनोनयनयोत्सवे
कृपणकृपणा कृष्णे कृष्णा चिरं यत लंबते ॥४२॥

कशस्यदिलं छन्दः

आभ्यां विलोचनाभ्यामम्बुरुहविलोचनं घालम् ।
द्वाभ्यामपि परिरम्भुं दूरे मम हन्त वैव सामग्री ॥४३॥

प्रहर्षिणी छन्दः

अद्यान्तस्मितमरुणारुणाधरोष्टं, हर्षार्द्रद्विगुणमनोद वेणुगीतम् ।
विभ्राम्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धम्, वीक्षिष्ये तव चदनाम्बुज कदा तु ॥

वसन्ततिलकं छन्दः

लीलायताभ्यां रसशीतलाभ्यां, लीलारुणाभ्यां नयनायुजाभ्याम् ।
आलोकयेतद्भूतविघ्नमाभ्याम् काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥४५॥

मालिनी छन्दः

वदलचिकुरमारं वदपिच्छवातंस-
चपलचपलनेत्रं चारुविवाधरोष्टम् ॥
मधुरमृदुलहासं मन्दरोदारलीलं
मृगयति नयनं मे मुग्धवेशं मुरारे ॥४६॥

वस्यदिलं छन्दः

वदलजलदच्छायाचौरं विलासभरालसं
मदशिपिशिखालीलोत्तंसं मनोरमुपाम्बुजम् ।
कमपि कमलापाद्भोगप्रसन्नजडं जग-
न्मधुरिमपरिपाकोद्रेकं ययं मृगयामहे ॥४७॥

वसन्ततिलकं छन्दः

परामृश्यं दूरे पथि पथि मुनीनां व्रजवधू-
दशा दृश्यं शश्वत् विभुवनमनोहारि वदनम् ।
अनामृदयं वाचामनिशमुवयानामपि कदा,
दूरी दृश्यं देवं दरवलितनीलोत्पलरुचिम् ॥२८॥

मालिनी छन्दः

लोलाननाभ्युज्जमधीरमुदीक्षमाणं,
नमांणि घेणुविचरेषु निवेशयन्तम् ।
दोलायमाननयनं नयनामिरामं,
देवं कदा नु दयितं ध्यतिलोकमिष्ये ॥४८॥

वसन्ततिलकं छन्दः

लभं मुहुर्मनसि लम्पटसंप्रदाय-
लेखायलेहिनि-रसशमनोदयेषम् ।
रज्यन्मृदुस्मितमृदुलसिताघपंशु-
राकेन्दुलालितमुग्गेन्दुमुकुन्दबाल्यम् ॥५०॥

१ छन्दः

अहिमकरकरनिकरमृदुमुदितलक्ष्मी-
सरसतरसपसिद्धसदृशदृशि देवे ।
व्रजयुयतिरतिकलहविजयनिजलीला-
मुदमुदितवदनशशिमधुरिमणि लीये ॥५१॥

मालिनी छन्दः

करकमलदलकलितललिततरवंशी-
कलनिनदगलदमृतघनसरसि देवे ।
सदजरसभर-भरित-दरदसित-वीथी-
सततवहदधरमणिमधुरिमणि लीये ॥५२॥

कुसुमशर-शर-समरकूपित-भदगोपी-
धुचकलस-धुषणरस-लसदुरसि देवे ।
मदमुदित-मृदुदसित-मुपितशशिशोभा-
मुदुरधिरमुष्कमलमधुरिमणि लीये ॥५३॥

शार्दूलविषदितं छन्दः

आनभ्रामसितध्रुवोरुपचितामक्षीणपक्ष्माङ्कुरे-
 प्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोराद्रमृदौ जल्पिते ।
 आताम्रामधरानृतं मदकलामस्थानवंशीस्थने-
 व्याशास्ते मम लोचनं प्रजशिशोर्मूर्तिं जगन्मोहिनीम् ॥५४॥

शालिनी छन्दः

तत्कैशोरं तच्च वक्तारविन्दं, तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षः ।
 तत्सौन्दर्यं सा न्व सान्द्रस्मितश्री, सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि ॥

प्रहर्षिणी छन्दः

विश्वोपप्लवशमनैकघट्टदीक्षं,
 विश्वासस्तवकित चेतसा जनानाम् ।
 प्रश्यामप्रतिनवकान्तिकन्वलाद्रं,
 पश्यामः पथि पथि शैशवं मुरारेः ॥५६॥

शार्दूलविषदितं छन्दः

मौलिचद्रकभूषणे मरकतस्तंभाभिरामं वपु-
 र्यक्षं चित्रविमुग्धहासमधुरं बाले विलोले दृशे ।
 घाचः शैशवशीतला मदगजदलाध्या विलासस्थिति-
 र्मन्दमन्दमयैक एव मधुरावीर्यं मिथो गाहते ॥५७॥

पादौ घादविचिर्जिताम्युज्जवनौ पद्मालयालम्बितौ
 पाणौ वेणुविनोदप्रणयिनौ पर्याप्तशिल्पभिर्यौ ।
 बाहू दोहदभाजनं मृगदृशां माधुर्यधाराङ्कितौ
 वक्षं चाङ्गवयातिलङ्घनमहो बालं किमेतन्महः ॥५८॥

एतन्नाम विभूषणं बहुमतं वेशाय होषैरलं,
 वक्षं द्वित्रिविशेषकान्तिलहरीविन्यासधन्याधरम् ।
 शिल्पैरल्पधियामगम्यविभवेः शृङ्गारमङ्गीमयं,
 चित्रं चित्रमहो विचित्रमहो चित्रं विचित्रं महः ॥५९॥

वसन्ततिलकं छन्दः

अग्रे समग्रयति कामपि केलिलक्ष्मी-
मन्यासु दिक्षपि विलोचनमेव साक्षि ।
हा हन्त हस्तपयदूरमहो किमेत-
दाशाकिशोरमयमघ्व जगत् प्रयं मे ॥६८॥

श्लोक छन्दः चपलं विपुलं

चिकुरं घदलं पिरलं भमरं मृदुलं नयनम् ।
अघरं मधुरं घदनं मधुरं चपलं चरितं च कदा नु विमो ॥६९॥

परिपालय नः कृपालयेत्यसृज्जल्पितमार्त्तयान्धवः ।
मुरलीमृदुलस्यनामन्तरे विभुराकर्णयिना कदा नु न ॥७०॥

उपेन्द्रवक्त्रा छन्दः

कदा नु कस्यां नु विषहशायां कैशोरगन्धिः करुणाम्युधिर्न ।
विलोचनाभ्यां विपुलायताभ्यामालोकयिष्यन्विषयीकरोति ॥७१॥

शार्दूलविधोषितं छन्दः

मधुरमधुरविम्बे मञ्जुलं मन्दहासे शशिममृतनादे शीतलं दृष्टिपाने ।
विपुलमघणनेत्रे विश्रुतं धेनुगादेभरफतमणिनीलं धालमालोकरुये नु ॥

आर्या

माधुर्यादपि मधुरं मन्मथतातस्य किमपि कैशोरम् ।
चापल्यादपि चपलं चेतो धत हरति हन्त किं कुर्मः ॥७५॥

उपेन्द्रवक्त्रा छन्दः

घक्षस्थले च विपुलं नयनोत्पले च
मन्दस्मिते च मृदुलं मदजल्पिते च ।
विषाघरं च मधुरं मुरलीरवं च
घालं विलासनिधिमाकलये कदा नु ॥७६॥

श्लोक छन्दः

आर्द्राविलोकिता घुरा परिणद्धनेत्र-
माविष्टतस्मितसुधामधुराधरोष्ठम् ।
आर्यं पुर्मासमवतंसितवर्द्धिह-
मालोकयन्ति रुतिनः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥७७॥

वसन्ततिलकं छन्दः

मारः स्वयं नु मधुरद्युतिमण्डलं नु,
माधुर्यमेव नु मनोनयनामृतं नु ।
येणीमृजो नु मम जीवितवल्लभो नु
यालोऽयभ्युदयते मम लोचनाय ॥६८॥

इन्द्रवज्रा छन्दः

घालोऽयमालोलविलोचनेन वक्त्रेण चित्रीकृतदिग्मुखेन ।
द्वेयेण घोषोच्चितभूषणेन मुग्धेन दुग्धे नयनोत्सर्व नः ॥६९॥

वसन्ततिलकं छन्दः

आन्दोलिताग्रभुजमाकुललोलनेत्र-
मार्द्रस्मितार्द्रवदनाम्बुजचन्द्रविम्वम् ।
शिश्नानभूषणशतं शिषिपिच्छमौलिं
शीतं विलोचन रसायनमभ्युपैति ॥७०॥

उपेन्द्रवज्रा छन्दः

पशुपालपालपरिपद्भिभूषणः शिशुरेव शीतलविलोललोचनः ।
मृदुलस्मितार्द्रवदनेन्दुसम्पदामदयम्मदीय हृदयं विगाहते ॥७१॥

तोदक छन्दः

किमिदमधरयोथीऋलुप्त वशीनिनादं,
किरति नयनयोर्नः कामपि प्रेमघाराम् ।
तदिदममरयोथीदुर्लभं बल्लभं न-
स्त्रिभुवनकमनीयं दैवतं जीवितं च ॥७२॥

पुष्पिण्ण छन्दः

तदिदमुपनतं तमाननीलं तरलविलोचनतारकाभिरामम् ।
मुदितमुदितवक्त्रचन्द्रविम्व मुखरितवेणुविलासि जीवितं मे ॥७३॥

वसन्ततिलकं छन्दः

चापल्यसीम चपलानुभवैकसीम
चानुर्यसीम चतुराननशिल्पसीम ।
सौरभ्यसीम सकलाद्भुतकेलिसीम
सौभाग्यसीम तदिदं वज्रभाग्यसीम ॥७४॥

मन्दाग्रन्ता छन्दः

माधुर्येण द्विगुणशीरं ययत्रचद्रं वदन्ती
वंशीवीथीविगलदमृतस्रोतसा सेचयन्ती ॥
मद्व्याणीनां विहरणपदं भक्तसौभाग्यभाजां
मत्पुण्यातां परिणतिरहो नेत्रयोः संतिघत्ते ॥५५॥

अनुदुष छन्दः

तेजसेऽस्तु नमो धेनुपालिने लोकपालने ।
राधापयोधगेत्संगशायिने क्षेपशायिने ॥५६॥

उपेन्द्रवामा छन्दः

धेनुपालदयितास्तनस्थलीवन्पकुङ्कुमसनाथकान्तये ।
धेनुगीतगतिमूलवेधसे ग्रहपशिं महसे नमोनमः ॥५७॥

पुष्पिण्या छन्दः

मृदुकणान् नूपुरमन्धरेण, घालेन पादाम्बुजपल्लवेन ।
अनुस्मरन् मत्तुलवेणुगीतमाधाति मे जीवितमात्तकेलिः ॥५८॥

शार्दूलविकीर्णितं छन्दः

सोऽयं विलासमुल्लो निनादामृतेन,
सिचन्तुर्दञ्चितमिदं मम कर्णयुग्मम् ।
आयाति मे नयनबन्धोरन्यकघो-
रानन्दकन्दलितकेलिकटाक्षलक्ष्मीः ॥५९॥

वसन्ततिन्कं छन्दः

दूराद् विलोकयति धारण केलिगामी ।
घाराकटाक्ष भरितेन विलोकितेन ॥
आरादुपेति हृदयङ्गमवेणुनाद-
वेणीमुखेन दशनांशुमरेण देवः ॥६०॥

मानिनी छन्दः

त्रिभुवनसरस्ताभ्यां दिव्यशीलाकुलाम्ब्याम् ।
दिशि दिशि तरलाम्बां दत्तभूषाद्वराम्ब्याम्
अशरणशरणाम्ब्यामद्भुताभ्यां पदाम्बा-
मयमयमनुकूजद्वेणुपयाति देवः ॥६१॥

शार्दूलविमिश्रितं छन्दः

सोऽयं मुनीन्द्रजनमानसतापहारी
सोऽयं मदवज्रवधूवस्तनापहारी ।
सोऽयं तृतीयभुवनेश्वरदर्पहारी
सोऽयं मदीय हृदयाम्बुद्वापहारी ॥८२॥

अनुष्टुप् छन्दः

सर्वज्ञत्वे च मौढ्ये च सार्वभौममिदं महः ।
निर्विशन्नयनं हन्त निर्वाणपदमश्नुते ॥८३॥

इन्द्रवज्रा छन्दः

पुष्पानमेतत्पुनरुक्तशोभा मुष्णेत रांशोरुदयान्मुखेन्दोः ।
वृष्णाम्बुराशिं द्विगुणीकरोति कृष्णाह्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥८४॥

उपेन्द्रवज्रोपजाति छन्दः

तदैतदाताम्रविलोचनव्योसंभाविताशेषविनम्रगर्धम् ।
'सुहृर्मुखादेर्मधुराधरोष्ठं मुखाम्बुजं चुम्बति मानसं मे । ८५॥

पृथ्वी छन्दः

करो शरदिजाम्बुजक्रमविलासशिक्षागुरु
पादौ विबुधपादप प्रथमपल्लवलङ्घितौ ।
दृशौ दलितदुर्मन्दत्रिभुवनोपमानश्रियौ
विलोक्य विलोचनामृतमहो महः शैशवम् ॥८६॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः

आचिन्वानमहन्यमहन्यदनि सारुतात्त्विकद्वाराकृमा-
नारुधानमरुन्धती हृदयमप्यार्द्रस्मितार्द्रश्रिया ।
आतन्वानन्यजन्मनयनश्लाघ्य मनर्थां दशा-
मानन्दं व्रजसुदरीस्तनतटीसाम्राज्यमुज्जृम्भते ॥८७॥

इन्द्रवज्रा छन्दः

तदुच्छ्वसितयौवनं तरलशैशवालंकृतं
मदच्छुगितलोचनं मदनमुग्धहासासृतम् ।
प्रतिश्लेषविलोमनं प्रणयपीतवशीमुखं
जगत्त्रयमनोहरं जयति मामकं जीवितम् ॥८८॥

चित्रं तदेतच्चरणारविन्दं चित्रं तदेतन्नयनारविन्दम् ।
चित्रं तदेतद्वदनारविन्दं चित्रं तदेतत्पुनरेव चित्रम् ॥८२॥

शार्दूलविक्षीर्णं छन्दः-

अखिलमूयनैकमूयणमधिभूयितजलघिदुहितकुचकुम्भम् ।
यजयुवतीद्वापवलीमरकतनायकमहामणिं चन्दे ॥९०॥

वसन्ततिलकं छन्दः

फान्ताकच प्रहणविप्रह्वयलक्ष्मीपण्डांगरसरंजितमंजुलक्षी ।
गण्डस्यलीमुकुरमंडलरोलमानघर्माकुरः किमपि गुंफति कृष्णदेवः ॥

मधुरं मधुरं यपुरस्य विमोमेधुरं मधुर चदनं मधुरम् ।
मधुगन्धिमृदुस्मितमेतदहो मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् ॥९२॥

अनुष्टुप् छन्दः

शृंगारससर्वस्वं शिष्टिपिच्छविभूषणम् ।
बह्वीकृतनयकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥९३॥

इन्द्रकला छन्दः

नाद्यापि पश्यति कदापि निदर्शनाय,
चित्ते तपोपनिपदां सुदृशां सदृशम् ।
सत्त्वं चितान्नयनयोरनयोः पदव्यां,
स्यामिन् कया नु कया मम संनिधत्से ॥९४॥

मालिनी छन्दः

केऽयं कान्तिः कैशव त्वन्मुखेन्दोः
कोऽयं वेशः कापि वाचामभूमिः ।
सेयं सोऽयं स्वादतामञ्जलिस्ते ।
भूयो भूयो भूयशस्त्वां नमामि ॥९५॥

वसन्ततिलकं छन्दः

चदनेन्दुचिनिर्जितः शशी दशधा देवपदं प्रपद्यते ।
अधिकं ध्रियमस्तुतेतयं तव कारुण्यचिह्नमिमं कियत् ॥९६॥

तत्त्वन्मुखं कथमियांबुजतुल्यकक्षं ।
वाचामवाचि ननु पर्वणि पर्वणीन्द्रो ॥
तत्किं मृगे किमपर मुपनैककान्त-
वेशु त्वदावनमनेन समं नु यत्स्यात् ॥९७॥

शुश्रूपसे शृणु यदि प्रणिधानपूर्वं,
पूर्वैरपूर्वकविभिर्न कटाक्षितं यत् ।
नीराजनक्रमधुरां भवदाननेन्दो-
निन्वाजमर्हति चिराय शशि-प्रदीपः ॥२८॥

उपेन्द्रवज्रा छन्दः

अखंडनिर्वाणरसप्रवाहैर्विखण्डिताशेषरसान्तराणि ।
अयन्निर्तोद्धान्त सुधारणवानि जयन्ति शीतानि तव स्मितानि ॥२९॥

शार्दूलविकीर्णितं छन्दः

काम सन्तु सहस्रशः कतिपये सारस्य धौरेयकाः
कामं वा कमनीयतापरिमलस्वाराज्यवद्भवताः ।
नैवैतैर्विन्दामहे नव वयं देवप्रियं व्रमहे
यत्सत्यं रमणीयतापरिणतिस्त्वय्येव पारं गता ॥१००॥

शिलारिणी छन्दः

गलदग्नीडालोलामदनवनितागोपवनिता
मदस्फीतं धीतं किमपि मधुरा चापलधुरा ।
समुज्ज्वा गुम्फा मधुरिमकिरां माहशगिरां
त्वयि स्थाने याते (जाते) दधति चपलं जन्मसफलम् ॥१०१॥

परान्ततिलकं छन्दः

भुवनं भुवनं विलासिनी श्रीस्तनयस्तामरसासनः स्मरश्च ।
परिचारपरंपराः सुरेन्द्रास्तदपि त्वच्चरित्र विमो विचित्रम् ॥१०२॥

अनुष्टुप् छन्दः

देवखिलोकीसौभाग्य कस्तूरी(तिलकां)मकरांकुरः ।
जीयाद् प्रजाङ्गनानङ्गकेलिलालितविभ्रमः ॥१०३॥

प्रेमद च मे कामद च मे वेदनं च मे वैभव च मे ।
जीवन च मे जीवित च मे वैवत च मे देव ना परम् ॥१०४॥

माधुर्येण विवर्द्धन्तां विजृम्भन्तां वाचो नरतव वैभवे ।
चापल्येन विवर्द्धन्तां चिन्ता नस्तव शैशवे ॥१०५॥

शार्दूलविकीर्णितं छन्दः

यानित्यच्चरितामृतानि रसनालेष्टानि धन्यात्मनां
ये वा शैशवचापल्यतिफरा राधावरोधीन्मुखाः ।

था या माविनदेणुगीतगतयो लीलासुखाम्मोदये
घातयादिकया घटन्तु हृदये तान्येव तान्येव मे ॥१०६॥

वसन्ततिलकं छन्दः

भक्तिस्तपयि स्थितरा भगवन्त्यादिस्या-
द्देवेन नः फलति दिव्यकिशोरमूर्तिः ।
मुक्तिः स्वयं मुकुलिताञ्जलिः सेवतेऽस्मा-
न्धर्मार्थ-कामगतयः समयप्रतीक्षा ॥१०७॥

अनुष्टुप छन्दः

जय जय जय देव देवदेव त्रिभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय ।
जय जय जय देव कृष्णदेव धयणमनोनयनामृतामृतार ॥१०८॥

शार्दूलविकीर्णितं छन्दः

तुभ्यं निर्मलदर्पवर्षदिवशावेशस्फुटाविर्भव-
द्भुवश्चापलमूपितेषु सुठुतां भावेषु निर्मासिने ।
घोमद्रोकुलमण्डनाय मनसो वाचां च वरस्फुर-
न्माधुर्यकमहार्णवाय+ महसे कस्मैचिदस्मी नमः ॥१०९॥

वसन्ततिलकं छन्दः

इंशानदेवचरणभरेण नीलादामोदरस्थिरयशस्तत्रकोद्भवेन^१
लीलाशुकेन रचितं तव कृष्णदेव
कर्णामृतं यद्वतु कल्पशतान्तरेऽपि ॥११०॥

शार्दूलविकीर्णितं छन्दः

धन्यानां स्रस्तानुलापसर्गजो सौख्य^२मग्नस्यस्त्रां
कर्णांतां दिग्गरेषु कामपि सुखा वृष्टि दुदानं सुदुः ।
चम्पानां^३ सुदृशां मनोनयनयोर्मग्नस्य देवस्य न
कर्णांतां वचसां दिगृम्मितमहो कृष्णस्य कर्णामृतम् ॥१११॥

शुचि छन्दः

अनुप्रदद्विगुणविशाललोचनैस्त्रुसारमृदुमुल्लिखामृतेः ।
यतो यतः प्रसरति मे विलोचनं ततस्ततः स्फुरतु तथैव विभवम् ॥११॥
इति श्रीलीलाशुकविरचिते श्रीकृष्णकर्णामृते

प्रथमशतक समाप्तम्